

KORUNK

ERKÖLCS ÉS KRITIKAI TÁRSADALOMTUDOMÁNY • A DIALÓGUS ÉS KORLÁTAI • SZAVAK — ELŐSZAVAKRÓL • EGY MARXISTA VALLOMÁSAI • A LÁTÓHATÁR HATÁRAI • ÉLETÜNK, FILOZÓFIÁNK, FILOZÓFIAI ÉLETÜNK • BÁNYAI LÁSZLÓ: GAÁL GÁBOR ARCKÉPÉHEZ • HERVAY GIZELLA VERSE • V. GORDON CHILDE ÉS LÁSZLÓ FERENC LEVELEZÉSE • DOKUMENTÁCIÓ ÉS TUDOMÁNYOS KUTATÁS • •

1974 | 3

SZERZŐINK

BUKAREST

Ágopcsa Marianna
Bányai László
Hervay Gizella
Molnár Gusztáv

CSÍKSZEREDA

Ágoston Vilmos

IAȘI

László Attila

KOLOZSVAR

Balázs Péter
Bretter György
C. Cutean Éva
Csehi Gyula
Gáll Ernő
Kallós Miklós
Kántor Lajos
König Miklós
Mare, Călina
Nagy Miklós
Nagy Olga
Simon Dezső
Șireagu, Octavian

SZÉK

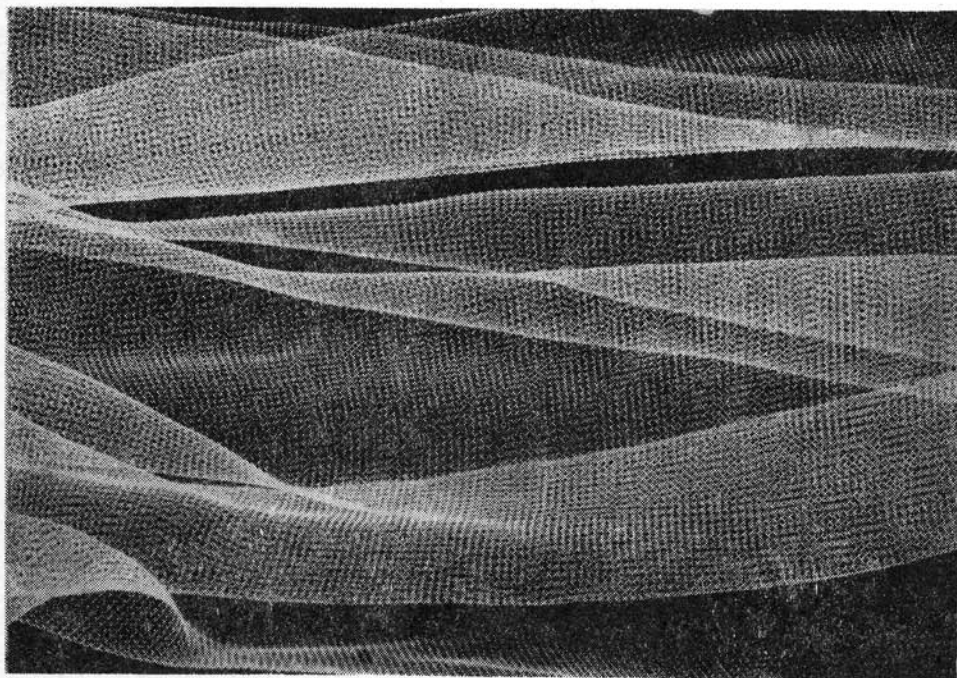
Győri Klára

TEMESVAR

Bálintfi Ottó

KÜLFÖLD

Kahána Mózes
Marković, Mihailo
Ravis-Giordani, Georges

A tér és idő rácsai II. (Kabán József fotógrafikája)

KORUNK

XXXIII. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM
1974. MÁRCIUS

* * * „Jobb és igazabb világ“ követeként... 355

KÖNIG MIKLÓS • Ünneplés és tisztázás 358

KALLÓS MIKLÓS • Életünk, filozófiánk, filozófiai életünk 361

CSEHI GYULA • Marxisták, marxizálók, marxológusok, Marx-Mörderek 367

CÁLINA MARE • A dialógus és korlátai 374

MIHAILO MARKOVIĆ • Erkölcs és kritikai társadalomtudomány 379

C. CUTEAN ÉVA • Dokumentáció és társadalomtudományi kutatás 390

BÁNYAI LÁSZLÓ • Gaál Gábor arcképéhez 399

BRETTÉRY GYÖRGY • Szavak — előszavakról 410

MOLNÁR GUSZTÁV • Előszó a kritika kritikájához 420

HERVAY GIZELLA • Zuhanások (Lírai oratórium négy hangra) 427

KAHANA MÓZES • Egy társadalom — dióhéjban 442

GYÖRI KLÁRA • Kiszáradt az én örömem zöld fája (Nagy Olga bevezetőjével) 447

JEGYZETEK

KÁNTOR LAJOS • Föld és írás 457

OCTAVIAN ȘIREAGU • Egy régi találkozás emléke 458

BALÁZS PÉTER • Harșia Teodor palettája 459

SIMON DEZSŐ • Új negyedszázad küszöbén 462

NEMZETKÖZI ÉLET

GEORGES RAVIS-GIORDANI • Az etnológus hivatása és kételyei 465

DOKUMENTUMOK

LÁSZLÓ ATTILA • V. Gordon Childe és László Ferenc levelezése 473

SZEMLE

AGOSTON VILMOS • A cselekvés lírája 483

BÁLINTFI OTTÓ • A Látóhatár határai 488

AGOPCSA MARIANNA • Leltár és művészettörténet 494

NAGY MIKLÓS • Mezőgazdasági információ-íszony? 498

LÁTÓHATÁR

G.E.: Herbert Marcuse első írásai 502 • **Mircea Eliade** — a vallástudományokról (Revista de filozofie) 503 • **Jászi Oszkár** amerikai hagyatékáról (Századok) 504 • **Mit ér az ember, ha tanító?** (Le Nouvel Observateur) 505 • **Környezetvédelem és józan értelem** (Valóság) 506 • **A jövő városa és a társadalom** (Universitas) 507 • **Dokumentum és fikció: két változat** (Nagyvilág) 508

TÉKA, SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Egri László, Harşia Teodor, Jakabovits Márta, Vilidár István

Gépelte kéziratokat kérünk. Kéziratokat nem őrzünk meg.

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926). Szerkesztette Gaál Gábor (1929—1940)

Főszerkesztő: Gáll Ernő

Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Szerkesztőségi főtájtár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4—5.

Telefon: 2 60 84 (főszerkesztő); 2 54 68 (szerkesztők); 1 38 05 (adminisztráció).

Postacím: Cluj, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

„JOBB ÉS IGAZABB VILÁG” KÖVETEKÉNT...

Jól emlékszünk még Nicolae Ceaușescu elvtárs újévi rádió- és televízióbeszédére, s többek között arra a néhány mondatra, amelyben az elmúlt esztendőben tett külföldi utak jelentőségét elemezte. Szavai nyomán földiértük magunkban az egyesült államokbeli őszi látogatást, az azt megelőző latin-amerikai utat, de sok más európai, afrikai és ázsiai ország fölkeresését is. Ezeket az utazásokat az egész ország népe — sőt, a külföld is — figyelemmel kísérte a televízióban és rádióban, hallgatta a sajtó-beszámolókat, megnézte a híradó filmeket.

Alig telt el néhány hét az emlékezetes beszéd után, újabb államok meglátogatására került sor. Líbia, Libanon, Szíria, Irak látta vendégül pártunk főtítkárárt, az államtanács elnökét február folyamán, majd e hónap elején Libería, Argentína, Guinea.

Ismeretes, hogy e látogatásokra sajátos körülmények között, rendkívüli nemzetközi helyzetben került sor. Különösen a négy arab államot illetően. Jóval a látogatások előtt Nicolae Ceaușescu elvtárs személyes megbízottaként több arab államot fölkeresett Corneliu Mănescu, Mircea Malița, s egyfelől Románia és a szóban forgó államok közti viszony egyes kérdéseit tárgyalták meg, másfelől pedig a közel-keleti helyzetre vonatkozó eszmecsérét folytattak. Nem sokkal ezután, az év elején népes és magas rangú küldöttség élén meglátogatta hazánkat Husszein, Jordánia királya. A sorra került utazások, megbeszélések mind arra vallottak, hogy hazánk, a szocialista Románia az igen-igen kiélezett közel-keleti helyzetben tevékeny módon igyekszik békés, célravezető, a szembenálló felek számára egyaránt elfogadható megoldást találni, és ez a törekvés megfelelő visszhangra lelt a térség államaiban. Hazánk ez irányú erőfeszítéseit jelentőségükhöz méltó módon értékelik.

E sokrabecsülésnek volt a jele az a baráti meghívás, amelynek alapján az előbb említett négy arab államot Nicolae Ceaușescu elvtárs meglátogatta.

Ez a látogatás minden tekintetben megfelelt az iránta megnyilvánult várakozásnak, és rendkívül eredményesnek bizonyult. Nicolae Ceaușescu elvtárs személyében a fölkeresett országok népe olyan államfőt üdvözölt, akit szerte a világon ismernek rendkívüli munkabírásról, a népek közötti közeledés, együttműködés érdekében kifejtett tevékenységéről, az ilyen irányban elért eredményeiről s nem kevésbé arról, hogy az arab országok őszinte barátja.

Jellemző ez utóbbi vonatkozásban a meglátogatott államok vezetőinek beszéde, a pártok, társadalmi szervek, vállalatok élén állóknak nyilatkozata, egyszerű emberek véleménye vagy a sajtóvisszhang. A *La Revue du Liban* című bejrúti lap többek között ezt írta:

„Tárgyalások, dialógus, aktív diplomácia, a más országok belügyeibe való be nem avatkozás — ezek az elvek vezérlik Románia külpolitikáját. Ugyanezek az elvek elmondhatók Libanonról is. A román elnök tökéletes

politikus és diplomata. Mindig mosolygós. Hangsúlyozza a barátságot, ugyanakkor elutasít bármilyen engedményt a nemzeti függetlenség és szuverenitás, a jogegyenlőség és a belügyekbe való be nem avatkozás elveivel kapcsolatban.“ Az *Al Giumhuria* című iraki lap terjedelmes beszámolójának egyik mondata jól érzékelteti azt a népszerűséget, amelynek Nicolae Ceaușescu örvend: „Bagdad népe kitörő örömmel fogadta nagy tiszteletnek örvendő vendégét.“

E látogatás folyamán, az elvszerű politikának megfelelően, hazánk küldöttsége kifejtette Románia álláspontját, amely szerint a közel-keleti tartós békéhez, a kérdések igazságos rendezéséhez szükség van az izraeli csapatok kivonására az 1967-es háborúban elfoglalt arab területekről, mindazoknak a feltételeknek a megteremtésére, amelyek lehetővé teszik valamennyi, e térségben élő nép — beleértve az izraelit is — függetlenségének, szuverenitásának és területi integritásának szavatolását, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődésre összpontosíthassák erőfeszítéseiket.

E látogatások sikeréhez szubjektív és objektív tényezők egyaránt hozzájárultak. Az előbbiekhöz főleg azok a vonások sorolandók, amelyek népünket és e nép képviselőjét, pártunk főtítkárát jellemzik. Románia küldöttsége olyan népet képviselt, amelyik évszázadokon át küzdött szabadságáért (a török iga, hozzánk hasonlóan, az arabokat is kegyetlenül sújtotta annak idején), olyan népet, amely következetes harc árán, véres háborúk során át vívta ki függetlenségét, a létrejött nemzeti államon belül pedig ugyancsak hosszan, lankadatlanul vívta osztálycsatáit társadalmi fölemelkedéséért, az igazságosság érvényesüléséért, az egész nép anyagi és szellemi gyarapodásáért. Ez a múlt, ez a mába átnőtt történelem és jelenlegi helyzetünk — eredményeink és gondjaink egyaránt — arra készítetnek bennünket, hogy önzetlenül adjuk át tapasztalatainkat, ne rejtjük véka alá drágán szerzett tanulságainkat, hanem tegyük nemzetközi kincsé a többi fölemelkedő nép, a függetlenség és önálló politika kialakítását munkáló országok számára. Az a megbecsülés, tisztelet, amely hazánk követeit körülveszi bármely nemzetközi fórumon a Föld bármelyik országában, az a figyelem, amellyel országunk képviselőinek fölszólalásait, javaslatait, érveléseit, dokumentumait hallgatják és fogadják, mind-mind arra vall, hogy államunk ilyen célú és tartalmú külpolitikáját nagyra értékeli, s nemzetközi tevékenységünket valóban békemisszióknak tekintik.

Joggal állapította meg pártunk Központi Bizottsága Végrehajtó Bizottságának határozata Ceaușescu elvtárs közel-keleti útjával kapcsolatban a következőket: „A négy arab országban történt látogatás ismételten és nyomatékosan bizonyítja a párt X. kongresszusán és országos konferenciáján kijelölt bel- és külpolitika helyességét és realizmusát, pártunknak és államunknak a közel-keleti helyzettel kapcsolatos elemzése helyességét és realizmusát.“

Hozzá tartozik még a szubjektív oldalhoz, hogy ennek a politikának olyan bajnoka, követe és megtestesítője, kezdeményezője és kivitelezője van, mint Nicolae Ceaușescu elvtárs. A különböző országokban tett látogatásai, a nemzetközi tanácskozásokon kifejtett elgondolásai, az egyes kérdéseket érintő nézetei mind-mind hű és gazdag kibontását nyújtják népünk és pártunk álláspontjának, a történelmünkéből, jelenlegi gazdasági és kulturális helyzetünkéből, nemzetközi viszonyainkból eredő fölfogásunknak.

„A Végrehajtó Bizottság nagyra értékeli Nicolae Ceaușescu elvtársnak, a Román Kommunista Párt főtítkáranak a román és a fölkeresett országok népei közötti barátság és szolidaritás követeként a párt és az állam nemzetközi politikája előmozdításáért kifejtett kiemelkedő tevékenységét, valamint azt, hogy nagyszerűen munkálkodott Románia és az arab országok közötti együttműködés kapcsolatainak fejlesztéséért a román nép és e népek legmesszebbmenő érdekei jegyében, az egyetemes béke és együttműködés ügye érdekében. A látogatás alkalmával is határozottan kitűnt, hogy Nicolae Ceaușescu elvtárs, pártunk főtítkára, lényeges szerepet tölt be Románia egész külpolitikájának kidolgozásában és megvalósításában, dinamikus, lankadatlan forradalmi szenvedéllyel folytatott munkássága a magas fokú felelősség jegyében szolgálja a román nép érdekeit, a szocializmus ügyét, a béke és társadalmi haladás, a nemzetek közötti együttműködés és megértés eszményeit.“

Külpolitikai sikereink objektív körülményei nem kevésbé nyomós érvek: főleg gazdasági eredményeinkre vonatkoznak. A meglátogatott országok népei — az arabok éppen úgy, mint például az argentinaiak — nem csupán külpolitikánk következetességét, szilárd elviségét ismerik, hanem gazdasági, társadalmi, kulturális fejlesztőpolitikánk, építkezésünk következetességét is. Nem véletlen, hogy sok országban hazánk küldöttségét nem csupán az ottani nép fogadta, hanem ott tartózkodó honfitársaink is: az ipari, kereskedelmi élet, a tudomány vagy a kultúra ott dolgozó román mérnökei, szakmunkásai, orvosok, tanárok és családtagjaik. Ezek a kis kolóniák méltó képviselői a szocialista Romániának (nem kevés közöttük a magyar vagy német nemzetiségű), egy olyan országnak, amely miközben rohamléptekben számolja föl a hajdani elmaradottság nyomait, s a világ legdinamikusabban fejlődő országainak ütemében építi ki iparát, közlekedését, kultúráját, ugyanakkor képes sokoldalú gazdasági, tudományos, műszaki segítséget nyújtani a rászoruló országoknak. Követeink érvelését, minden állítását gazdasági és kulturális eredményeink — traktorejaink, Diesel-mozdonyaink, fúrótornyaink, hajóink, szerszámgépeink nyomtatékosítják. Szándékunk komolyságát, szavaink megalapozottságát támasztja alá ipari áruink minősége, műszaki dokumentációnk, tudományos fölkészültségünk, amely a meglátogatott országokba áramlik tőlünk, megkötött egyezmények nyomán.

„A látogatás folyamán lerakták Románia és a fölkeresett országok tartós és hosszas gazdasági, politikai, műszaki-tudományos, kulturális és más együttműködésének alapjait. A felek kifejtették azt a közös óhajukat, hogy a román népet és az arab népeket összefűző régi, hagyományos baráti kapcsolatok és együttműködés szellemében a mai körülmények között bővítsék a kooperációt a különböző területeken, hogy erősítsék harci szolidaritásukat a gazdasági és társadalmi fejlődés, a függetlenség és szuverenitás megszilárdítása, egy jobb és igazabb világ megteremtése érdekében.“

„Egy jobb és igazabb világ“ követének, fáradhatatlan harcának továbbbi sikeres küldetéseket, eredményes utakat és tárgyalásokat kívánunk.

KORUNK

ÜNNEPLÉS ÉS TISZTÁZÁS

Különös érzés olyan fiatallal társalogni, találkozni felnőtt eredményeivel, örömeivel, ugyanakkor kétségeivel és vívódásaival is, akinek huszonöt évvel ezelőtti születésénél bábáskodtunk, támogattuk első lépéseit, örvendtünk életképessége minden megnyilatkozásának.

Ilyen érzés fogott el — minden bizonnyal nemcsak engem —, amikor alkalmam nyílt hallani és olvasni pártunk főtitkárának, Nicolae Ceaușescu elvtársnak a mezőgazdasági vezetőkáderek országos konferenciáján elhangzott jelentésében, hogy 33 állami mezőgazdasági vállalat és 92 mezőgazdasági termelőszövetkezet búzából negyven mázsát meghaladó átlagtermést ért el, 182 szövetkezet elérte az ötvenmázsás hektárátlagot kukoricából, 34 szövetkezet ugyanakkor több száz hektáros területen 300 mázsánál nagyobb burgonyatermést ért el.

Mi ez, ha nem világszínvonal? Igaz ugyan, hogy egyelőre kevés egységben érték el, mégis ...

Az viszont már nem kevés egységre, hanem az egész országra vonatkozik, hogy szemesgabona-termésünket az utolsó, háború előtti esztendőhöz, 1938-hoz viszonyítva megkétszereztük, hogy sertésállományunk közel négyszeresére emelkedett az elmúlt 25 esztendő során, vagy hogy cukorrépa- és napraforgótermésünk emelkedése a tízszeresét meghaladta. Joggal mondotta pártunk főtitkára: „Amint ezekből az adatokból kitűnik, mind a növényi, mind az állati szektorban jelentős növekedés jött létre ezekben az években, ami a legkonkrétabban szemlélteti a szocialista mezőgazdaság nagy előnyeit... Ezek a sikerek a mezőgazdaság műszaki-anyagi alapjának szocialista megszervezésére és fejlesztésére irányuló pártpolitika eredményei, valamint a parasztság, az összes falusi dolgozók eltökélt munkájának eredményei. Ezen az alapon évről évre növekedett a parasztság jövedelme, javult a lakosság mezőgazdasági élelmiszertermékekkel való ellátása, s mind nagyobb mértékben nyertek kielégítést a nemzetgazdaság általános szükségletei.”

Idézhetnénk még számokat, adatokat, de egyik sem fejezheti ki teljesen azt az átfogó gazdasági, társadalmi fölemelkedést, amely falvainkat, az egész parasztság életét jellemzi, s főként nem ragadhatók meg számokban azok a tudati, életformabeli változások, amelyek a kizsákmányolástól megszabadult falusit, a szocialista korszak gazdaemberét jellemzik.

Mint olyan embernek, aki évtizedek óta dolgozom a mezőgazdaságban, engedtessek meg, hogy kifejtsek néhány gondolatot a nagy, országos tanácskozáson fölvetett kérdésekkel kapcsolatban.

Kora ifjúságom óta híve vagyok a szövetkezeti gazdálkodásnak, mely meggyőződésem szerint még igen hosszú ideig mezőgazdasági termelésünk legfőbb formája lesz, mind hazánkban, mind a többi szocialista országban, sőt — ahogy erre Ceaușescu elvtárs rámutatott — igen sok fejlett kapitalista országban is. Nem véletlen, hogy a legtöbb fejlődő ország a szövetkezeti útban látja mezőgazdasága korszerűsítésének járható útját.

Szövetkezeti mezőgazdaságunknak sok nehézséggel kellett, sőt még kell a jövőben is megküzdenie. Eltekintve a műszaki és gazdasági fejlődés objektív nehézségeitől, igen sok a szubjektív jellegű visszahúzó erő is. Támadták a szövetkezeteket jobbról is, balról is. Egyrészt a minden újtól tartó, óvatoskodó erők fékeztek belülről és sokszor kívülről a szövetkezeti fejlődést, másrészt azok, akik a szövetkezeti formát már túlhaladottnak vélik, és a szövetkezeti összefogás magasabb formáit, melyek a fejlődés természetes velejárói, összetévesztették a szövetkezeti gondolat és forma elavultságával.

Az ősszel történt, hogy egy tanulmányi kirándulás résztvevői előtt egy Kolozs megyei mtsz farmvezető mérnöke arról elmélkedett, hogy már a kommunizmus felé tartó úton megszűnik a szövetkezet mint tulajdonforma. Eme átmenetet (igen tévesen) a szövetkezetközi társulásokkal illusztrálta. Mondanom sem kell, vannak még, akik félreértették a szövetkezetközi társulás, valamint a mezőgazdaság állami és szövetkezeti ágai együttműködésének lényegét.

A nemrég megtartott konferencia — igen helyesen — tisztázta az állami és a szövetkezeti szektor egymáshoz való viszonyát. Ennek lényege a minél szorosabb együttműködés, miközben a szövetkezetek megtartják teljes függetlenségüket.

Érdemes fölfigyelnünk arra is, hogy a szövetkezetközi tanácsok — melyek a szövetkezeti demokrácia magasabb fokú szervei — hatásköre megnövekszik, elsősorban abból a célból, hogy minél teljesebb mértékben hasznosíthassák a helyi lehetőségeket, a termelőerőket. Lehetőség van arra is, hogy a szövetkezetközi tanácson belül újra felosszák a terveket, s minden egyes szövetkezetben növelhessék a termelés hatékonyságát.

A konferencia elemezte a szövetkezetközi termelési társulások eddigi eredményeit és hiányosságait is. A szövetkezetközi társulások alapjában véve jó eredményeket értek el. További erősítésük, fejlesztésük kívánatos és szükséges. Ugyanakkor azonban a konferencia megállapította, hogy szervezésüknél károsan mutatkozott meg a földművelésügyi minisztérium s az egyes megyei szervek felfogásában megmutakozó gigantizmus; egyes szövetkezetközi vállalatokat túlméreteztek, működésük nehézkessé vált, ami fékezte a társult szövetkezetek aktív részvételét vezetésükben. A szövetkezetközi társulások keretén belül az egyes mtsz-ek nem adnak át területet, hanem saját tervükön belül biztosítják hozzájárulásukat a közös akciókhoz. Következésképp a szövetkezetközi társulások nemcsak megőrzik, de erősítik is a szövetkezeti tulajdont. Vezetésükben is a szövetkezeti demokrácia további elmélyülését irányozza elő az új szervezeti szabályzat, amely szerint az érdekelt szövetkezetek teljes vezetőtanácsa alkotja majd e társulások közgyűlését. A konferencián elfogadott szervezeti szabályzat tisztázza a szövetkezeti tulajdon jogi helyzetét, valamint fejlődési tendenciáit, aminek nyomán a jövőben remélhetőleg kiküszöbölődnek az olyan természetű konfúziók, melyek összekeverik a szövetkezeti és állami tulajdont. Fontos ez a tisztázás a szocialista mezőgazdaság szervezésének olyan kényesebb pontjait illetően, mint amilyen a mezőgépalomásoknak az egyes mtsz-ekben levő osztályai és gépkarbantartási feladatainak a helyzete. Világossá vált: a jövőben a gépészeti osztályok műhelyei kötelesek gondoskodni mind a szövetkezeti gépállomány karbantartásáról, mind a szövetkezeti tagok háztáji szerszám- és gépállomá-

nya javításáról. Sőt, a szövetkezeten kívüli lakosság magántulajdonában levő mezőgazdasági felszerelést is jó karban kell tartaniuk.

A szocialista mezőgazdaságon belüli együttműködés új formái az állami mezőgazdasági vállalatok és egyes mtsz-ek közös vállalatai, melyeket némely igényesebb termelési ágban az új technológia alkalmazása, bevezetése és későbbi általánosítása végett létesítenek. Az ámv-k és mtsz-ek közös vállalatainak feladata, hogy mindegyik fél a maga sajátosságaival járuljon hozzá a termelés korszerűsítéséhez és fejlesztéséhez, ami azonban fontos és elvi szempontból jellegzetes kell hogy legyen, az a társult felek egyenlősége, következőképp a szövetkezeti demokrácia és tulajdonforma teljes tiszteletben tartása.

Az értekezlet mindezekon kívül tisztázott és elvileg, jogilag rendezett néhány, a gyakorlatban alkalmazott, ugyanakkor mind ez ideig függőben lévő kérdést. Így például a szövetkezetekben 1957 óta dolgoznak állami fizetésű szakemberek (mérnökök, állatorvosok), akik feladatként kapták ugyan az illető szövetkezet támogatását, de nem voltak tagjai. 1970-ben rendezték először a szövetkezetekben dolgozó szakemberek jog- és hatáskörét; rendezi a helyzetet az a határozat, mely szerint a szövetkezetekben dolgozó szakemberek a jövőben felvételüket kérhetik, és szabályszerű tagok lesznek. Megszűnik tehát az a jogi ellentmondás, hogy valaki mint főmérnök egyben megválasztott alelnök is legyen anélkül, hogy tagja volna a szövetkezetnek.

Ismeretes, hogy Románia — mint a legtöbb európai állam — földszegény. Kevés nálunk az egy főre jutó termőföld, és a jövőben ez az arány mindinkább csökken. A lakosság száma a természetes szaporulat következtében egyre nő, ugyanakkor a városok, ipari létesítmények növekedésével, az utak fejlesztésével elkerülhetetlenül csökkentjük a termőföldet. Ezért évekkel ezelőtt törvényt hoztak a termőföld védelmére.

Részt vettem olyan közgyűléseken, ahol és amikor különböző ügyeskedésekkel szavaztatták meg vagy, akarták megszavaztatni a szövetkezetekkel, hogy mondjanak le a termőföldjükről, s tanúja voltam olyan esetnek is, amikor a tiltakozó agronómust rendreutasították. Most olyan elvi határozat született, hogy a termőföldet igénylőnek más, új területet kell telkesíteni, talajjavító eljárásokkal termőfölddé átalakítani, hogy ily módon legalább mennyiségileg megőrizték a termőföldet. Meg kell jegyeznünk, hogy a környezetvédelmi akciók keretén belül más, földszegény országokban is foganatosítanak hasonló intézkedéseket.

Az elmúlt huszonöt év alatt felnőttek a mezőgazdasági termelőszövetkezetek. Ezzel a növekvéssel párhuzamosan újabb és újabb szervezési-gazdasági problémák kerülnek előtérbe. E felnöttséget bizonyítja az is, hogy az 1974-es esztendőben gazdasági számításaikban általánosítják az önköltség alakulásának szemmel tartását, ami növeli az egyes szövetkezeti gazdaságok vezetőinek felelősségét, egyben állandó figyelmeztető a hiányosságok kiküszöbölésére, a gazdálkodás színvonalának fokozására. Ezen az úton érhetjük el azt, amire Ceaușescu elvtárs szólít bennünket beszéde befejező részében: „Tegyük meg mindent annak érdekében, hogy a mezőgazdaság egyre nagyobb mértékben járuljon hozzá szocialista vagyunk gyarapításához, az egész nemzet felvirágzásához és jólétéhez, Romániának a világ fejlett államai sorába, a haladás és civilizáció újabb csúcsaira való felemelkedéséhez.”

ÉLETÜNK, FILOZÓFIÁNK, FILOZÓFIAI ÉLETÜNK

Jóllehet a *Korunknak* ez a társadalomtudomány-központú száma méltán tarthatna igényt a hazai filozófiai élet és tevékenység panorámájára, egy ilyen szerű feladat elvégzésére nem vállalkozhatom, nem is vagyok reá illetékes. Nem kívánok itt sem munkákat, sem szerzőket felleltározni, ismertetni és minősíteni, dicsérni vagy elmarasztalni, kiemelni vagy elhallgatni, csupán néhány gondolatot fogalmazok meg a filozófiai munkáról.

Nemrég jelent meg a kis filozófiai szótár második kiadása (*Mic Dictionar Filozofic*. București, 1973). Nincs olyan filozófiai szakterület — „kapásból“ írok ide néhányat: filozófiatörténet, dialektika, történelmi materializmus, ismeretelmélet, episztemológia, filozófiai antropológia, axiológia, etika, esztétika, logika, kibernetika stb. —, amelynek tömör ismertetéséből, könyvészeti utalásaiból hiányozna a hivatkozás a hazai filozófusok hozzájárulására, munkásságára. Nemcsak kétségtelenül előfordulható szubjektív véleményekkel, tájékozódáshiánnyal, de elsősorban a műfaj (szótárszerkesztés) természetével magyarázható, hogy az összkép hiányos, a tényleges filozófiai termés sokkal nagyobb, az említést érdemlő filozófusok sokkal többen vannak, mint ahogy azt a kis szótár tükrözi. Így is sejtetni engedi azonban, hogy a szocialista Romániában széles körű, nem egy vonatkozásban és területen pedig nemzetközileg is ismert és elismert filozófiai tevékenység folyik.

Köztudomású, hogy a IX. pártkongresszus erőteljes lendületet adott a társadalomtudományok, az ideológiai-elméleti tevékenység, az irodalom, a művészet, az egész szellemi kultúra fejlődésének. Pártunk ideológiai programja a szellemi értékek alkotását, az ismeretek gyarapítását, a tudatfejlesztést a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének elsőrendűen fontos összetevőjének tekinti. Szellemi kultúránk alapvető kérdései összefüggenek társadalmunk fejlődésének általános kérdéseivel. A filozófia vonatkozásában ez a kapcsolat rendkívül szoros; a filozófiáról nem szólhatunk másként, mint összefüggésben a politikával.

Marxisták számára a filozófia és a politika között létező kapcsolat megállapítása axiómaszámba megy. Marx ismert megjegyzései a filozófiáról mint a *jelen világ* filozófiájáról, a filozófia és a forradalmi osztályharc összefüggéséről és együttműködéséről az ember emancipációjában, a filozófiáról, amelynek nem csupán értelmeznie kell a világot, hiszen a tulajdonképpeni feladat a világ megváltoztatása — filozófia és politika szerves kapcsolatára utalnak. Filozófiának és politikának ez a szerves kapcsolata kivételes erővel mutatkozott meg Lenin forradalmi — elmé-

leti és gyakorlati — tevékenységében. Gramscitól Lukácsig századunk legjelesebb marxista teoretikusai mindig is a politika koordinátaiban szóltak a filozófiáról, filozófáltak. Annak idején Diderot vágta oda azoknak, akik el akarták tiltani valláskritikai tevékenységétől, hogy márpedig másfajta mondanivalója nincsen. A marxista filozófusnak nincs más lényeges mondanivalója a politikai mondanivalón kívül. Althusser — akivel egyébként sok mindenben nem értünk egyet — egyik legutóbbi, John Lewisszal polemizáló írásában úgy fogalmazta meg ezt a gondolatot, hogy a filozófia végső fokon elméleti osztályharc. Volt alkalmam többször is írni, a *Korunk* hasábjain is, filozófia és politika kapcsolatáról pártunk dokumentumainak, különösen a párt ideológiai programjának a megvilágításában. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy filozófia és politika kapcsolata egyrészt tény, a dolgok természetes állapotából következő adottság, másrészt viszont, legalábbis a marxista filozófus számára, olyan igény és kötelesség is egyben, amelyet állandóan tudatosítani és érvényesíteni kell.

Nyilvánvaló, hogy a filozófiai munka szempontjából fontos felderíteni e kapcsolat konkrét vonatkozásait, jelentkezési módját. Nem maradhatunk csupán az általánosság szintjén, azt hangoztatva, hogy filozófia és politika között szoros a kapcsolat; ezt a felismerést és az ebből adódó következtetéseket át kell tennünk a pusztán elméleti síkról az úgynevezett operacionális síkra. Ekkor viszont számos más kérdés bukkan fel. Nem tárgyalhatjuk érdemben valamennyit, csupán a példa kedvéért említünk néhányat.

Tudjuk és valljuk, hogy a filozófia, a mi filozófiánk a világ megváltoztatásának az eszköze. A technika is eszköz a természet megváltoztatására, a filozófia azonban nem ilyen értelemben, nem így eszköz. A politikai hatalom, a szocialista állam is eszköz a társadalom forradalmi átalakítására és továbbfejlesztésére, a filozófia azonban nem ilyen értelemben eszköz. A filozófia *eszei* eszköz, innen a politikával való kapcsolatainak bonyolultsága. Lukács György különbséget tesz — esztétikai vonatkozásban — a belletrisztika és a nagy irodalmi alkotások között. A megkülönböztetés elvi alapjai hasonló disztinkciókat engednek meg, sőt, tesznek szükségessé valamennyi szellemi alkotási szférában. Nyilvánvalóan meg kell különböztetnünk a kurrens filozófiai termést a nagy filozófiai alkotásoktól. Ezzel nem becsljük alá előbbi jelentőségét; minél élénkebb a filozófiai élet, minél gazdagabb a — jó minőségű — kurrens filozófiai termés, annál több a valószínűsége jelentős filozófiai alkotások megszületésének. Nem ok—okozati kapcsolatot vélünk itt felfedezni a kettő között, hanem a mindkettőre befolyást gyakorló közös társadalmi-alkotási feltételekre gondolunk. Lukács szerint csak a nagy művészet és a nagy filozófia (valamint a cselekvés nagyjainak példamutató magatartása) képes a magáért-való emberiség szintjére emelkedni. Az ideológia, Lukács szerint, megmarad a magán-való emberiség szintjén. Ha nem is tesszük teljesen magunkévá a lukácsi terminológiát (szerintünk a nagy filozófia is ideológia, magán az ideológián belül is eszközölhetjük a lukácsi megkülönböztetést), kétségtelen, hogy a szellemi alkotás két szintjének a megkülönböztetése jogos, és az a lukácsi gondolkodás egyik jelentős vívmánya. A kurrens filozófiai termés közvetlenebb kapcsolatban áll a politikával, mint a nagy filozófiai alkotás. Többek között ez is oka annak, hogy előbbi nem olyan időtálló, Lukács kifejezésével élve, nem marad

meg úgy, az emberiség emlékezetében, mint utóbbi. Másrészt viszont, a nagy filozófia összehasonlíthatatlanul többet tud tenni a politikaért (ha a politikán, lenini értelemben, milliók és tízmilliók ügyét, sorsát értjük), mint a legmegpolitizáltabb kurrens filozófiai publicisztika.

Továbbá igaz, hogy a marxista filozófus *per definitionem* politikus ember, de az is igaz, hogy filozófia és politika kapcsolata más terminusokban tevődik fel a különböző filozófiai területeken, például másként a társadalomfilozófia és másként a logika esetében. A filozófia világnézet (visszatérünk még erre a kérdésre), de a jelenkori filozófia nem csak világnézet.

Arra is tekintettel kell lennünk, hogy a *kapcsolat* kölcsönösséget, összefüggést jelent, de az önállóság, az entitás megőrzését is feltételezi. A politikum nem oldható fel a filozófiában, mint ahogy a filozófia sem oldható fel a politikában. A filozófia önmagában nem oldhatja meg a politikai kérdéseket, mint ahogy a politika sem oldhatja meg a filozófiai kérdéseket. A filozófia és a politika közötti lényegi és benső kapcsolat abban rejlik, hogy *mindkettő* szerepet játszik, mindkettő egyaránt elkötelezett az ember világának, a *condition humaine*-nek az átalakításában. Együttműködésük ezen a téren korántsem volt zökkenőmentes és ellentmondások nélkül való. Most azonban nem ennek az együttműködésnek a történelmi viszonytságai érdekelnek bennünket, hanem az, hogy mit nyújthat és mit nyújt egyik a másiknak jelenleg. Véleményünk szerint jelenlegi politikánk igen sokat tett a filozófiáért. Utaltunk rá a fentebbiekben, hogy filozófiai életünk megerősödése, pezsgése elsősorban az utóbbi évtized pártpolitikai megújulásának tulajdonítható. Jóllehet a filozófia igyekszik méltóképpen kivenni a részét a politikáéval közös feladatokból, egyelőre adósa a politikának. Pártunk politikája új távlatokat nyitott a filozófiai tevékenység számára, filozófiánk viszont még csak kis mértékben teljesítette tulajdonképpeni hivatását: feltárni a társadalmi tevékenység új lehetőségeit, módozatait, területeit, eszményeket és távlatokat adni a politikának. Még adósok vagyunk a *nagy* filozófia alkotásaival.

A filozófiai szótár hivatkozásait említettem. Mifelénk még csak elvétve csinálják, máshol bevett gyakorlat, hogy valamely tudományág fejlettségi fokát, jellegzetes irányulásait a szakmunkákból vett idézetek, művekre és szerzőkre való hivatkozások számával, a referencia-anyaggal is kifejezik. Aki csak valamennyire is figyelemmel kíséri filozófiai irodalmunkat, meggyőződhetett arról, hogy a filozófia legkülönbözőbb területein jelentős hazai marxista filozófiai referencia-anyag létezik, hogy filozófiai vitáink túlnyomórészt a jelenkori romániai filozófiai gondolkodásban megfogalmazott eszmék körül zajlanak. Persze, nem kizárólag. A filozófia nem létezhet autarkikus alapon, mint ahogy nem létezhet felhalmozott gazdag saját állomány nélkül sem. Ha szakszerűen feldolgozott formában ma még nem is áll rendelkezésünkre, de létezik *de facto* a hazai munkák majdnem minden filozófiai területre kiterjedő és egyre gyarapodó repertóriuma.

Gyakran mondjuk, szeretjük idézni Marx szavait arról, hogy a filozófia a kor szellemi kvintesszenciája, hogy „el kell majd jönnie annak

az időnek, amikor a filozófia nemcsak belsőleg, tartalma révén, hanem külsőleg is, megjelenése révén, érintkezésbe és kölcsönhatásba lép kora valóságos világával“. Nos, terjesszük ki a fentebb említett „számlálást“ a szellemi tevékenység szakmai értelemben nem filozófiai területeire, és kíséreljük meg lemérni a filozófiai irodalom és tevékenység „becsapódásait“ önkörén kívül. A számlálás eredménye korántsem lesz olyan megnyugtató, mint az első esetben.

Ellenünk vethetné valaki, hogy hiszen hazánkban a kultúra, a tudomány valamennyi területét a marxi—lenini ideológia hatja át. Így igaz. Mi azonban a filozófiáról beszélünk, és a filozófia nem azonos az ideológiával, hanem maga is az ideológia egyik formája. Mi éppen az iránt érdeklődünk, hogy a filozófiának nevezett ideológiaforma milyen hatású, mennyire hatékony a szellemi tevékenység egyéb területein.

Ellenünk vethetné valaki, hogy hiszen a kultúra és a tudomány minden területén a marxista filozófia biztosítja az elméleti alapot és általános módszert. Így igaz. Mi azonban a szerzői eszmék iránt érdeklődünk (ha szabad ezt a kifejezést használnunk, a szerzői színház, szerzői film stb. mintájára), vagyis az iránt, hogy *melyik* hazai filozófus *melyik* eszméje nyitott új távlatokat egyik vagy másik nem filozófiai szellemi alkotási területen, ihletett új útkereséseket, vagy egyszerűen csak magára hívta e más alkotási terület művelőinek a figyelmét, egyszóval az iránt érdeklődünk, hogy mit idéznek, mire hivatkoznak stb. Filozófiai hivatkozásokat *általában* szép számmal találunk; hivatkozásokat a jelenkori hazai filozófiára már kevesebbet. Nem célunk itt megvizsgálni, hogy mi lehet ennek az oka, mennyiben a filozófusokon, mennyiben másokon, vagy mennyiben ezeken is, azokon is múlik a dolog. Egy tény: a felvetett kérdés legalábbis meggondolkoztató.

A filozófiai tevékenység hazánkban megfelelő intézményes keretekkel — akadémiai szekciókkal, intézetekkel, tanszékekkel, fakultásokkal, folyóiratokkal, bizottságokkal, közép- és főiskolai filozófiai oktató karral stb. — rendelkezik. Tudjuk, hogy mindezeknek mit és milyen irányban kell tenniük annak érdekében, hogy tevékenységüket a jelenlegi követelmények szintjén folytassák. Sok szó esik erről. Jóval kevesebb a filozófiai életről. Vagy a filozófiai élet azonos lenne a jelzett intézmények tevékenységével? Persze, ez értelmezés, konszenzus kérdése is. A filozófiai élet megnyilvánulási területe — abban az értelemben, amelyet mi tulajdonítunk ennek a fogalomnak — a társadalom szellemi életének az egésze. A filozófiai élet éppen ezért feltételezi, igényli a mozgékonyt, az állandó jelenlétet, a frissiséget és a „promptságot“ a részvételben és állásfoglalásban; a hagyományos akadémiai keretek gyakran nehézkeseznek bizonyulnak ebből a szempontból. Hányszor született és halt meg (vagy inkább: született halva) a filozófiai társaság? Mikor kérjük majd (nem mi, filozófusok, hanem mi, olvasók) az újságárutól ezt vagy azt a lapot, folyóiratot filozófiai rovata kedvéért? A matematika vagy a fizika története megörököltette jeles tudósok köreinek rendszeres heti — baráti és tudományos-eszmei telítettségű — összefüvetelét. Hol, melyik intézetben, tanszéken vagy magánlakásban tartják nálunk a filozófusok szerdáját vagy péntekét? Az utánunk jövő kutatók mit tartanak majd érdemesnek (elméleti vagy etikai szempontból érdemesnek) közreadni filozófusaink

levelezéséből? Minderre és még sok egyébbre is gondolunk, amikor filozófiai életről beszélünk.

A filozófia, többek között, szellemi mérce, mértékérzetet és mértéktartást is jelent. Filozófiánk helyzetéről, kérdéseiről szólva számos tennivalónkat, igényünket, óhajunkat kifejezhetjük a mértéktartás koordinátaiban is. A mérték érvényesítése megóv attól, hogy a filozófiai tevékenységben a múltban megmutatkozó dokumentációbeli, irányulási, módszerbeli stb. egyoldalúságot kiküszöbölhetőnek vagy, helyreigazíthatónak véljük másfajta egyoldalúsággal. Mértékérzetünk azt diktálja, hogy ha a múltban hibát követtünk el az ember problematikájának a háttérbe szorításával és leszűkített, leegyszerűsített bemutatásával, ezt nem azzal tesszük jóvá, ha a filozófia egészét a filozófiai antropológiára vagy az axiológiára korlátozzuk. A mértéktartás azt követeli, hogy ha a múltban szinte kizárólag az alapvető, általános tételeket hangoztattuk, és figyelmen kívül hagytuk a modern problematikát, ezt ne azzal ellensúlyozzuk, hogy kiiktatjuk vagy felfüggesztjük az alapvető, általános tételek tanulmányozását és tanítását. Egyáltalán, a mértékérzet és mértéktartás nem aritmetikai kalkulus, nem valamilyen közös nevező keresésének az eredménye, nem kötéltáncos mutatvány, hanem következetesség és hajlékonyság, elvszerűség és alkotókészség, pártosság és befogadókészség, hagyomány és újítás szerves egységének az érvényesítése.

Mivel fontos kérdésekről van szó, egy-két példával tenném érzékletesebbé a fentieket.

Filozófiai publicisztikánkat olvasva szép sorokkal találkozunk a filozófia, valamint az abszolútum iránti vágy, vagy: a költészet szomja, vagy: a mítosz, a boldogtalan tudat, a transzcendencia rokonításáról. Jó dolog, hogy ezeken is elmélkedünk, hogy ezek is bekerültek a filozófiai problematikánkba, amelyet a múltban túlságosan leszűkítettünk világnézetre vagy „a természet, a társadalom, a gondolkodás legáltalánosabb fejlődéstörvényeinek a tudományára“. De csak akkor jó dolog, ha ezekről is beszélünk, nem pedig ha ezekkel *helyettesítjük* az egykori egyoldalú problematikát.

Mindannyian jól ismerjük azokat a feltételeket és okokat, amelyek következtében az ember problematikája előtérbe került filozófiai irodalmunkban. Korántsem vagyunk Althusser „elméleti antihumanizmusának“ a hívei, ellenkezőleg, a filozófia human koncepciója sokkal közelebb áll hozzánk, mint szcientista, analitikai stb. koncepciója. Ez azonban egy dolog, és megint más dolog — mint ahogy elő-előfordul — elfelejteni, hogy a filozófia tárgya nem csupán az ember és az emberi szubjektivitás, hogy a filozófia *világnézet* is. (Korántsem véletlen, hogy Lukács György nem fejezte be az *Esztétikát*, nem kezdte meg a beígért *Etikát*, hanem életének utolsó éveit *A társadalmi lét ontológiájának* szentelte.)

Magam is hosszú ideje adok elő marxista filozófiát, jól ismerem a banalitásoktól, közhelyektől való idegenkedést, azt, hogy idegenkedünk túlságosan is jól ismert általános tételek hangoztatásától és ismétlésétől. (Ha nem túlságosan deplaszírozott a közismert aforizmára utalni, néha elfelejtjük, hogy nincsenek régi viccek, csak öreg emberek, az újszülöttnak minden vicc új.) A jelzett tény senki számára sem adhat felmentést az alól, hogy a filozófiai oktatásban fokozott gonddal foglalkozzék a mar-

xista filozófia ábécéjének kérdéseivel is. Az integrálszámításhoz is az egy-szeregyből kell kiindulni.

Talán nem tévedek, ha összefüggést látok az előbb említett kérdés és egy más jelenség között. Néhány hónappal ezelőtt a párt központi elméleti folyóirata, az *Era socialistă* hosszú polemikus cikket közölt N. Tertulian tollából, aki kimutatta, hogy egy Iași-ban kiadott esztétikai munka szerzője, azzal a beharangozott igénnyel, hogy a megújhodott marxista esztétikát műveli, hosszú oldalakon át másolta Heidegger szövegeit, forrásmegjelölés nélkül, saját *marxista* nézeteiként tüntetve fel. Az ügy — legalábbis véleményem szerint — egyszerű plágiumügynél több. A kérdés lényege ugyanis ez: szerkesztők, referensek hogyan nem vették észre azt, hogy a szövegnek semmi köze a marxizmushoz? Ne értsük félre, amit mondani akarok. Korántsem az a véleményem, hogy ne adjanak ki nálunk nem marxista szerzőket. Jelentős nem marxista szerzők jelentős műveket alkotnak a szellemi élet majdnem minden területén, és azokat ismernünk, hasznosítanunk kell. (Ha valamit is kifogásolnék, az inkább az lenne, hogy aránylag kis számban adunk ki ilyen műveket.) De: mindannyiszor a marxista módszer igényeinek megfelelően kell értelmeznünk őket, azaz a legnagyobb megértéssel és szelektivitással, megjelölve érintkezési, találkozási pontjainkat és elvi különbségeinket egyaránt. A filozófiai oktatás és munka elengedhetetlen feltétele a marxista álláspont szilárd leszögezése a nem marxista álláspontokkal szemben. Nem, mint a múltban, valamilyen kiátkozás vagy anatómia érdekében. Croce vagy Blaga, Russell vagy de Chardin jelentős gondolkodók, akkor is, ha nem marxisták, ismernünk kell őket. De kinek mi haszna abból, ha nézeteiket úgy mutatjuk be, mintha *maradéktalanul* és fenntartás nélkül egyetérteneink velük?

Szólnunk kellene a hazai magyar nyelvű filozófiai oktatásról és irodalomról is, nem mintha a romániai filozófia egészét érintő megjegyzéseink — eredmények, pozitívumok kiemelése csakúgy, mint a kritikai észrevételek és az elvárások megfogalmazása — nem vonatkoznának rá is, hanem mert ezen túlmenően, nyilvánvalóan adódnak itt sajátos kérdések is. Hasznos lenne ezekre külön visszatérni és erre a *Korunk* a legilletékesebb. Annál is inkább, mert — megítélésem szerint — számottevő és közismert eredményei mellett, a *Korunk*nak adósságai is vannak ezen a téren.

Diogenész Laertius írja, hogy Thalész egy ízben egy öregasszony kíséretében kiment a házból, hogy megfigyelje a csillagokat; minthogy fejét felszegve lépkedett, beleesett egy gödörbe. „Ugyan hogyan akarod tudni, mi van az égen — szolt az öregasszony —, ha arra sem vagy képes, hogy észrevedd, mi van a lábad előtt.”

Az öregasszonynak, a maga módján, kétségtelenül igaza volt. Ha gondosan ügyelünk minden lépésünkre, ha óvatosan, csak az orrunkig látunk, s csak a lábunk elé nézünk, elkerülhetjük a gödröket, a bokaficamot és egyéb kellemetlenséget.

De lehetünk-e így filozófusok?

MARXISTÁK, MARXIZÁLÓK, MARXOLÓGUSOK, MARX-MÖRDEREK

A Marx-Mörderekről e sorokban nem lesz szó. A címben is csak azért szerepelnek, hogy a marxista meggyőződéséhez konokul ragaszkodó ember hitét pusztá létükkel erősítsék, támogassák. A Marx-Mörderek hadát ugyanis egyetlen vonás jellemzi: a jobb ügyhöz méltó makacsság, amelylyel — ha nem a modern orvostudomány és népesedélmélet, hanem a Biblia mértékével mértünk — immár bő négy nemzedéke hirdetik a marxizmus csődjét, pusztulását, végleges letűntét. Az ismeretes eredménnyel.

Ha ezer komoly érv és nyomós tanulság nem óvna ettől, a Marx-cáfolók jóslatainak és Wunschtraumjainak sorozatos csődje láttán a mai marxista még a triumfalizmus egyáltalán nem bocsánatos bűnébe eshetne. Pedig jól tudja, hogy erre sem oka nincs, sem joga. Sőt: keresztényi alázat nélkül, de őszintén és nyíltan be kell vallania, hogy most, amikor a XX. század utolsó negyedébe lépünk, a marxizmusnak ahhoz, hogy történelmi múltjához, társadalmi, erkölcsi és szellemi teljesítményeihez méltó maradjon, nemcsak a triumfalizmustól kell óvakodnia. Bátor és kíméletlen önvizsgálattal, józan valóságsszemlélettel következetesen véghez kell vinnie az aggiornamento nagy és végtelenül nehéz művét, amely neki mint világi, ideológiai és tudományos tanításnak még az egyháznál is sürgetőbb feladata. Hiszen az egyház dogmákra támaszkodva próbálhat tájékozódni e kor bonyolult világában. Ezzel szemben a marxizmus egyetlen abszolút dogmája — minden dogma kíméletlen elvetése. Alapítójának radikális bírálategényét önmagára is ki kell terjesztenie. Le kell ásnia múltbeli gyökereiig. És ma is meg kell győződnie minden alkalommal arról, hogy valóban elég erősek, elég mélyrehatóak-e ezek a gyökerek ahhoz, hogy felszívják a jelenkori valóság talajából azokat a nedveket, melyek hiányában az értelem kiszikkad, elapad a gondolkodás és a szív érzéketlenné válik.

Az aggiornamento követelése mellett, a korszerű marxizmus nem mondhat le súlyos hibák és kockázatok nélkül a valóságos és teljes öku-menizmus igényéről sem. Valójában és ténylegesen *egyetemesnek* kell lennie ahhoz, hogy ma is és ma inkább, mint valaha, igaz maradjon. Lenin sokat idézett megállapítása — „A marxizmus mindenható, mert igaz” — csak akkor nem válhat éleslátást és önbírálatot tompító bódítószerré, ha a marxista tudja, és soha, pillanatra sem felejt el, hogy ideológiája, tudománya és módszere nem ad tolvajkulcsot kezébe a különben sem létező változhatatlan igazságok kincseskamrájához. Hanem csak szerszám, eszköz, műszer, egészében novissimum organon, amely őt a kor felismerhető és megismerhető igazságai felé segíti. Általa sikerülhet megközelítenie, megvilágítania ezekből az igazságokból azt a minimumot, amely nélkül már lehetetlenné válik az ésszerű gondolkodás és a hatékony cselekvés.

Az így felfogott marxizmus nem kecsegtet csalhatatlansággal, és nem könnyít meg semmit. Különben is esetenként csupán annyit ér, amennyire az képes, aki magát hívének vallja. Bármennyire is váratlanul hathat ez a megállapítás annak, aki tüzetesen vagy akár csak nagy vonalaiban ismeri a marxista gondolkodás és cselekvés több mint évszázados történetét, meg kell mondanom, hogy meggyőződésem szerint a korszerű marxizmus, a XX. század utolsó negyedének marxizmusa feltételezi az elméletek, az alkalmazások és magatartások pluralizmusát. E vonatkozásban az egyházak illetékességébe kell utalnunk — nemcsak szóban, hanem ténylegesen is — a dogmát, a hittételeket, a kinyilatkoztatásokat. Nemcsak a „*credo quia absurdum*“-ot, de annak nem csonkított és a skolasztika szempontjából racionális formáját is: a „*credo quia absurdum est non credere*“-t. A magunk soraiból ki kell vetnünk a türelmetlenséget, az exkluzivizmust, nemkülönben a kiátkozás vagy kigolyózás szellemét is.

A fentiekből világosan kirajzolódnak annak a marxizmusnak a szellemi, erkölcsi és tudományos határvonalai a jelenkor szellemi mappe-monde-ján, amelyet vallok. Van-e kritériumunk annak a megítélésére, hogy ki tartozik hívei, követői, alkalmazói közé?

Egyetlen hatékony megítélési elvet látok manapság: számomra marxista az, aki magát marxistának vallja. Még mindig szemem előtt van a fiatal filozófus megrökönyödött arckifejezése, és hallani vélem spontánul őszinte ellenvetetésének felháborodott intonációit: „Hogyan? Hát nem talál objektívebb kritériumot, mint az érdekeltek véleményét önmagukról, szubjektív szándékaik kinyilvánítását?“

Valóban nem találok, és nagyon örvendetes, hogy sok, nálam illetékesebb marxista gondolkodó sem talál. Mind gyakrabban jut eszembe Lessingnek A bölcs Náthán-beli parabolája a három gyűrűről. De talán hasznos lesz példázatok helyett egy-két újabb keletű példára hivatkoznom. Olyanokra, amelyek nem az egyedüli igaz valláshoz, hanem a tudományos igazsághoz vezető utak keresésének nehézségeire utalnak. Az egyik eléggé ismert. Németországi éveiben az ifjú Lukács György személyes kapcsolatba kerül Ernst Bloch-hal. Útjaik találkoztak, hogy elváljanak. Mindkettőjüknek megadatott, hogy ki-ki a maga módján bőségesen kivegye részét a marxista szellemi front küzdelmeiből és viszontagságaiból, s mindkettőnek megadatott az a nagy emberi boldogság, hogy késő öregkorukig (Lukács esetében haláláig) teljes szellemi frissességben dolgozzanak és alkossanak, kiteljesítsék életművüket. Ma világászerte Lukácsot és Blochot idézik a különböző obszervanciájú marxisták, nemkülönben a tárgyilagos nem marxisták, ha a Lenin utáni marxizmus legkiemelkedőbb filozófiai, szociológiai, esztétikai, kritikai teljesítményei kerülnek szóba. Nos, évtizedeken át Lukács nem tekintette marxistának a Lenint mindvégig tisztelő, magát mindvégig marxistának valló Blochot.

Szerencsére élete utolsó éveiben Lukács revideálta Blochról alkotott ítéletét, és „befogadta“ vagy „visszafogadta“ őt a marxista gondolkodás ökümenikus családjába. Az a bizonyos „szubjektív szándék“ és a saját credóról szóló vallomás, mint megítélési kritérium, talán mégsem annyira önkényes, mint ahogy fiatal kollégámnak tűnhetett a „ki a marxista?“ kérdésre válaszoló, természetesen paradoxálisan kiélezett „meghatározásom“ hallatára. Hiszen mielőtt valamelyik szerző „marxista“ vagy „nem

marxista“ voltáról döntenék, nem tartom feleslegesnek nyilatkozatai mellett műveit is elolvasni.

A második példa saját „gyűjtésem“. Tragikusan hirtelen halála előtt alig két héttel Lucien Goldmann vendége voltam párizsi lakásán. Ebéd közben mindkettőnket érdeklő tudományos kérdésekről beszélgetve, a házigazda felvetette bizonyos témákban kettőnk együttműködésének lehetőségét. — Megtisztelő a javaslata — válaszoltam. — Én természetesen jól ismerem az ön műveit, hiszen ismételten írtam is róluk a romániai magyar sajtóban. Ön viszont, aki nem tud magyarul, egyetlen soromat sem olvashatta. Ezzel ugyan nem vesztett sokat, azt azonban becsületesen meg kell mondanom, hogy én ortodox marxistának tartom magamat...

— Én is ortodox marxista vagyok — válaszolta Goldmann. Udvariassága akadályozta abban, hogy ne fogalmazza meg szóban a szemrehányást, amely hanglejtésében, tekintetében rejlett: „Hogyan? Hát te is ki akarsz golyózni...?“

Ehhez a párbeszédhez néhány sornyi kommentár szükséges.

Magamat makacsul továbbra is ortodox marxistának tekintem. Goldmann életében megjelent és posztumusz könyveinek elég alapos ismeretében, mély meggyőződésem szerint és szubjektív önmegítélésével szemben nem volt „ortodox“. De mindenképpen a múlt merevségei és tévelygései ellen küzdő, a modern filozófia és embertudományok eredményeinek feldolgozására és asszimilálására törekvő mai marxizmus egyik számottevő képviselője. Ne feledkezzünk meg arról, hogy egyesek nem marxistának, hanem „csak“ marxizálónak tekintették. Mások viszont — isten bocsássa meg igazságtalanságukat és bűnös konzervativizmusukat — egyenesen marxizmusellenesnek nyilvánították.

Bevallom: marxisták és marxizálók között nem látok áthághatatlan kínai falat. De nem ismerek használhatóbb kritériumot a kettő megkülönböztetésére, mint az illető szerző (filozófus, szociológus, esztétikus, történész, irodalomtörténész, kritikus, közgazdász, pszichológus stb., stb.) személyes vallomásait tudományos módszeréről, szándékairól. Valamint természetesen műveit.

A marxizmus helye a jelenkor szellemi életében és a legtágasabb jelentésben vett társadalmi-történelmi gyakorlatában túlságosan nagy, szétágazó, bonyolult és — minek is tagadnók — ellentmondásos ahhoz, hogy jellemzése beleférjen néhány újabb keletű kifejezésbe, amelyek közül három e kísérlet címében is szerepel.

A helyzet világtörténelmileg új. Ezzel kell szembenéznünk a maguk történelmi tapasztalatát többnyire különként magukkal hordozó, magamfajta régi marxistáknak. Ez a helyzet természetes, éppen ezért a távolabbi és közelebbi múlttal való összehasonlítás nélkül, gyakran elemzés és értelmezés nélkül tudomásul vett életközege a megpróbáltatások és tévelygések ellenére a marxizmushoz újra és újra közeledő értelmiségi nemzedékek egymást követő hullámainak. Ezzel a helyzettel lehetetlen elméletileg megbirkózni a XIX. századi marxizmus fogalmi fegyverzetével.

A marxizmus a múlt század negyvenes éveiben mint új antropológia és etika jelentkezett. Ebből nőtt ki az összes elnyomott tömegek élére álló forradalmi proletariátus programja, amelyet néhány előzetes vázlat után, klasszikus tökéletességgel, tudományos alapjaival, történelmi előzményeivel, stratégiájával, sőt taktikájával is a *Kommunista Kiáltvány* fogalma-

zott meg a születő tudomány ragyogó költői nyelvezetén. Ehhez járul *A tőkében* a kapitalizmus lényegének, genezisének és struktúráinak tudományos elemzése. Ha mindezekhez hozzáadjuk néhány korabeli nagy történelmi esemény (a negyvennyolcas forradalmak, III. Napóleon államcsínyje, a párizsi kommün) formájában esszéisztikus, valójában mélyen-szántóan tudományos elemzését, előttünk áll a marxizmus *in statu nascendi*. Eredendő logikájával, koherenciájával és parancsolóan adódó következtetéseivel. Ez a marxizmus keresztül-kasul, tövétől hegyéig forradalmi tanítás volt. Marx elsőnek ismerte fel, hogy az igazság igéivel lehetetlen radikálisan megtéríteni a fentlevőket, és nem kétségbeesésében vagy kiábrándultságában, hanem józan, tudományos elemzés alapján fordult a társadalom legmélyebb mélységeibe taszított proletárokhoz. *Cum neques movere Superas, Acneranta movebo* — mondhatta volna. Ezért írta a *Kommunista Kiáltványban*: „A proletariátus, a mai társadalom legalsóbb rétege nem emelkedhetik fel, nem egyenesedhetik ki anélkül, hogy a levegőbe röptse a rétegeknek azt az egész felépítményét, amely a hivatalos társadalmat alkotja.”

E velejéig forradalmi marxizmus ellen lépett fel a reformizmus, amely a proletárdiktatúra jelszavával a bernsteini jelszót állította szembe: „A mozgalom minden, a végcéل semmi.” A marxista tanítás bölcséleti előfeltételeit, társadalmi következtetéseit, cselekvési programját elvető revizionizmussal szemben védte Kautsky az ortodox marxizmus jelszavával — melyet a fiatal Lenin is a magáénak vallott — a marxizmus tisztaságát. Ennek a két, egymásnak ellentmondó értelmezésnek az előrevetített fővonalaín alakultak ki az októberi forradalom után a marxizmuson belül az egymással hadakozó nézetek: forradalmiság és reformizmus, bolsevizmus és mensevizmus, kommunizmus és szociáldemokrácia, dialektikus materializmus és neokantianizmus, eklekticizmus és dogmatizmus.

Századunk harmincas éveiben a proletariátus helyzete a fejlett nyugat-európai és tengerentúli országokban, a szakszervezeti mozgalmak és a parlamentáris harc távolról sem lebecsülendő vívmányai ellenére sokban emlékeztetett még *A tőkében*, a *Kiáltványban*, sőt az ifjú Engelsnek *A dolgozó osztály helyzete Angliában* című 1844-ben írt tudományos riportjában ismertetett állapotokhoz. A gazdasági világválság és következményei pedig valószínűvé tették, szinte elkerülhetetlennek mutatták a világkapitalizmus katasztrofális összeomlását. Azonban a világtörténelem, mint már annyiszor, egyszerűen nem követte még saját logikájának útjait sem. Ennek következtében pedig az, amit a harmincas évek derekától kezdve egyesek machiavellizmusból, mások, köztük jómagam is, tiszteltetreméltó, de naiv erkölcsi megfontolásokból a fasizmus- és a háborúellenes küzdelem időleges taktikájának tekintettek, ma már az egész emberiség szocialista átalakulásának hosszútávú stratégiájává vált.

A nagy elméleti és történeti kérdések emberközelbe hozásának aligha létezik hatékonyabb eszköze a jól megválasztott, igazi anekdotánál. Vagyis, ennek a más jelentésárnyalattal közkeletűvé vált kifejezésnek eredeti jelentésében: eddig ismeretlen, „kiadatlan“, valóban megtörtént, fordulatos és tanulságos esemény felidézésénél.

1931-ben a szatmári törvényszéki fogház egyik cellájában voltunk együtt jó tucatnyian: ifjúmunkások, egy banktisztviselő, akit a nagy világválság kivetett polgári életének nyugodt kerékvágásából, és jómagam,

akkor az előadótermeket éppen kerülő, a munkásmozgalomban részt vállaló egyetemi hallgató. A közös cellában a politikai gazdaságtant adtam elő. Érzésem szerint hiánytalan logikával vezettem le az értéktöbbletből kiindulva, a tőkés kizsákmányolás minden titkán át, a kapitalista rendszer megdöntésének szükségszerűségét és elkerülhetetlenségét a forradalmi proletariátus által. Újkeletű erudícióm birtokában részletesen kifejtettem hallgatóim előtt, hogy a kapitalizmus hagyományos, ciklikus válságai közül egy különösen súlyos válságot élünk át, amelyből azonban (azért ciklikus) a kapitalizmus még kilábolhat. Ezzel szemben az egész kapitalista világrendszer válságára, amelynek talaján e ciklikus válság zajlik, nincs gyógyír. Előbb-utóbb az egész rendszer bukásához kell hogy vezessen. — Hogy mered ezeket a fiatal elvtársakat ilyen opportunistá elmeletekkel fertőzni! — szakított félbe ingerülten a banktisztviselő. (Ő különben, mint egész későbbi életútja bizonyítja, nem vendégszereplő volt a munkásmozgalomban, hanem mindhalálig hűséges harcos, aki bátran nézett szembe a burzsoá államhatalom erőszakszerveinek terrorjával, és akit azok a későbbi méltatlanságok és bántások, amelyeket mint sok más elvtársunknak, neki is el kellett szenvednie, lehet, hogy megrendítettek, de nem ábrándítottak ki.) A továbbiakból kitűnt, hogy mit tekintett ő „opportunizmusnak” és „fertőzőnek”. Azt, hogy szerintem gazdasági válságból a kapitalizmusnak még kiútja lehetett, holott, mint ő vélte, az már nem is válság volt, hanem maga az „összeomlás”. Bennünket pedig a győztes forradalom fog kiszabadítani a börtönből. Nem részletezem vitánkat, amely hosszú napokon át tartott reggeltől estig, a két értelmiségi disputációjától megzavart, de ugyanakkor el is szórakoztatott ifjak előtt. Hiába hivatkoztam az INPREKORR negyedéves gazdasági-statisztikai mellékleteire. Én kitartottam a ciklikus válság és a rendszerválság dialektikája mellett, ő pedig hajthatatlanul opportunizmusnak minősítette véleményemet, amelyet a börtönben nem beszerezhető nyomtatott kútfők hiányában kizárólag tudatlanságomnak és a forradalmi útról való letérésemnek tulajdonított. E vitának nem volt megoldása, csak vége. Hallgatóink cserbenhagytak, és mi is beleuntunk, belefáradtunk a kölcsönös invektívákba.

A börtönből különben nem a forradalom szabadított ki bennünket, hanem a burzsoá osztálybíróság bizonyítékok hiányában hozott felmentő ítélete.

Jó másfél évtizeddel később találkoztunk ismét. Első szava ez volt:

— A vitában neked volt igazad.

— Örvendek, hogy belátod, hiszen valóban minden másképp történt...

— Nem erről van szó — kiáltotta kissé ingerülten. — Hanem azóta sikerült megkerítenem Varga könyvét a krízisről...

Ez a válasz egyaránt bizonyítja barátom szellemi becsületességét, igazságszeretetét és törhetetlen dogmatizmusát, amely nála kiváló emberi, erkölcsi vonásokkal párosulva jelentkezett. Példám azt mutatja, hogy létezik olyan szellemi alkat, amelyet „anima naturaliter dogmaticá”-nak nevezhetünk.

Azóta egészen más nagyságrendű problémák tisztázása, bonyolultabb fogalmi rendszerek kidolgozása szükséges, ha a gondolkodás marxista módszerét a jelen értelmezésére is alkalmassá akarjuk tenni. E vonatkozásban marxisták és marxizálók termékeny együttműködése lehetséges és

szükséges. Nem árt, ha figyelemmel kísérjük a marxológusok tevékenységét is. Erdemes egy pillanatra elidőznünk e fogalomnál.

Előbb a katolikus egyház nevelte ki Marx-szakértőit, Marx-kutatóit, nyilván apologetikus hivatással. A pápai egyetemen azért tanították és tanítják a marxizmust, hogy katolikus teológusok és lelkipásztorok cáfolni tudják ezt a világi tanítást, amely a hűséges, áldozatkész és a legmagasabb erkölcsi igényeknek is megfelelő hívek millióit és tízmillióit tudta nevelni és mozgósítani a XIX. század közepétől napjainkig. Párhuzamosan az egyházi befolyás fokozatos és gyorsuló térvésztesével a gyárak, a külvárosok szakadatlanul gyarapodó világában. A katolikus egyház ezen akciójának köszönhetőek német teológusok, francia jezsuita atyák testes és tudós munkái a marxizmus történetéről, a marxista filozófiáról és szociológiáról. Olyan munkák, amelyeknek szellemével a marxista nyilván nem érthet egyet, de amiből neki is van mit okulnia. Tárgyi adalékaiból is, bírálataiból is.

Amikor pedig a katolikus egyház gyakorlati következtetéseket is megkísérelt levonni a marxológus teológusok erudíciójából, megszületett a munkáspapok mozgalma, melyben a hierarchiának nem sok öröme telhet. Hiszen a munkássorsban osztozó fiatal lelkipásztorok az üzemekben és a külvárosokban szerzett gyakorlati tapasztalataik alapján akár elveszítették, akár megőrizték hitüket, túlnyomó többségükben „megfertőződtek” a munkásügy és közvetve vagy közvetlenül a marxizmus igazával. Akár tiltja — ahogy, egy ideig tette —, akár engedélyezi — a jelenlegi helyzet — Róma a munkáspapok tevékenységét, a társadalmi igazságosság szellemének és a marxizmus tekintélyének mindenképpen javára vált ez a váratlan, érdekes és viszontagságos sorsú mozgalom. De a magasabb teológiai és tudományos rangú papi marxológusok sem tekinthetők teljesen immúnisnak. Erre mutat, sok más példa mellett, annak a tudós olasz páternek az esete, akinek professzori szerződését azért bontotta fel nemrégiben a párizsi katolikus főiskola vezetősége, mert marxológiai kurzusaiban az egyházi hivatalosság ízléséhez mérten túlságosan közel került marxi alapigazságok elfogadásához.

A világi marxológia is nagyot fejlődött az utóbbi évtizedekben. Nyugat-Európa és Amerika főiskoláin mind több és több kollégiumot hirdettek meg marxi tárgykörből. Az előadók és a professzorok között pedig mind ritkábbá válnak a javíthatatlan Marx-Mörderek, mind több a marxista, a marxizáló, vagy legalábbis a marxizmus történetét, elméletét és hatását tudományos objektivitásra törekedve vizsgáló szakember. Nem célom itt e folyamatokat részletesen elemezni és nevekkel, adatokkal alátámasztani. Csak egy szempontra szeretném önmagunk figyelmét felhívni.

Ez a mai helyzet a tudományos kutatás és a főiskolai oktatás szintjén is fokozza a marxisták felelősségét a marxizmus tekintélyéért és hatékonyságáért. Gyakran hivatkoznak arra, hogy a jelenlegi világ életformái és körülményei mérhetetlenül megváltoztak, nemcsak a Marx elemezte klasszikus kapitalizmus korához, hanem a Lenin vizsgálta imperializmus periódusához viszonyítva is. Előbb a fizika, majd a biológia forradalmi, melyeket az új tudományos-műszaki forradalom kibontakozása követett, látványosan illusztrálják e változásokat a természettudományokban és a termelésben. Kevésbé látványos, de a modern társadalom forradalmi átalakulásával szorosan összefügg, abból fakad és azt gyorsítja a régi humán

diszciplínák folyamatban levő átnövése az embertudományokba. Lehetetlen, hogy ezek az egymásba fonódó folyamatok, amelyek eddig elképzelhetetlen lehetőséget nyitnak meg az anyagi javak termelésének fokozására s a társadalmi élet átszervezésére és irányítására, ne hassanak ki mélyen a marxista elmélet alakulására.

Elégséges pusztá felsorolás formájában és hozzátétőlegesen kronologikus sorrendben utalnom az olyan jelenségekre, mint a modern szociológia születése, a korszerű lélektan három nagy fő irányának (a pavlovi, a freudi és a behaviorista) kialakulására, a nyelvészet forradalmi Sausure-tól Chomskyig, a kibernetika és az információelmélet jelentkezése, s — gondolom — e vonatkozásban is kiviláglik annak szükségessége és sürgőssége, amit a marxizmus aggiornamentójának neveznek. És ami az új egyensúly felé vezető úton elkerülhetetlenné teszi az ideiglenes megoldások tudományos pluralizmusát, mindazok között, akik magukat marxistának vallják. Így élesedik a harcnak az a szép formája, amelyet egyazon világnézeten belül, valamint ellentétes, de nem ellenséges világnézetek között, nemkülönben a lojális vita szellemének nevezhetünk. Csakis ebben a szellemben érthetjük meg a mai marxista gondolkodás gazdagságát és sokrétűségét a Lukács és Bloch között kijelölhető széles úton úgy, ahogy az a szocialista országok egyetemein, Nyugaton pedig Galvano della Volpe, Conforth és Hobsbawm, Garaudy és Althusser, Mandel és Habermas s megannyi társuk tevékenységében, műveiben ölt testet.

Ez a sok szempontból páratlan és bizony nem túlságosan áttekinthető helyzet készlet arra, hogy magamat, ez esetben Lukács György jó példáját követve, ortodox marxistának tartsam, és ezt nyilvánosan is bevalljam. Tudatában vagyok annak, hogy a filozófiai és világnézeti terminológiában sem lehet kétszer, különösen nem nagy időközökben, ugyanabba a folyóba lépni. Az én ortodoxiámnak semmi köze sem lehet a Bernstein ellen hadakozó Kautsky-féle ortodox marxizmushoz. Ha nem értettem félre Lukácsot, akkor ez a mai ortodoxia csak annyit jelent, hogy aki vallja, tudatában van világtörténelmi és tudománytörténeti elmaradottságának, megkésettiségének. A két világháború között nevelkedvén, már csak tanúja és nem cselekvő részese vagyok azoknak a nagy tudományos átalakulásoknak, amelyek eredményeit a marxista elmélet előbb-utóbb magához hasonítja, s tovább halad. Jőmagam pedig azoknak a fizikusoknak és biológusoknak a helyzetében érzem magam, akik régi és egyszerű eszközökkel tovább dolgozva, az igazságot és a megismerést még hűségesen szolgálni törekednek, de bámulattal és nem kicsinyes irigységgel figyelik társaikat, akik az anyagszerkezet és a molekuláris biológia parányi s mégis mérhetetlenül tágas világát járják be és tárják fel tökéletesített eszközökkel.

A DIALÓGUS ÉS KORLÁTAI

A tavalyi XV. filozófiai világkongresszus dinamikus világunk új jelenségeinek és folyamatainak filozófiai elemzésére vállalkozott. A kongresszus azt a célt tűzte maga elé, hogy e jelenségek és folyamatok adekvát magyarázatát keresse, különös tekintettel jövőbeli alakulásukra, és hozzájáruljon mindazon bonyolult kérdések megoldásához, melyekkel a mai világ progresszív átalakulása közben feltétlenül számolni kell.

Innen a kongresszus különös érdeklődése a tudományos-műszaki forradalom emberi vonatkozásai iránt (lásd a *Tudomány—technika—ember* témakört). Ezt a problémakört ágaira bontva s mégis a többi kérdéssel szerves egységben vitatták meg a kongresszus valamennyi meghívottjának részvételével. A három plenáris ülés témája: 1. filozófia és tudomány; 2. erkölcs és kultúra; 3. technika és ember. A viták integratív jellege már csak azért is elsőrendű követelmény, mert lehetetlen komplex filozófiai beágyazásban tárgyalni például a filozófia és a tudományok viszonyát anélkül, hogy kitérnénk a társadalomnak mint egésznek erkölcsi és technikai vonatkozásaira, vagyis anélkül, hogy a problémát szintetikusán beillesztenők a jelenkori kultúrába.

A kongresszus „árnyékában” viszonylag önálló jellegű munkálatok is folytak. Ezek közül igen figyelemreméltónak bizonyult és kellő érdeklődésre tarthatott számot az a vita, amelyet a Nemzetközi Filozófiai Intézet rendezett a dialektikáról. Egy másik munkacsoport André Robinet vezetésével a filozófiai művek gépi feldolgozásának lehetőségeivel foglalkozott, és sor került a közelgő Hegel-világkongresszus előkészületi munkálatainak megvitatására is.

A kongresszus egészére visszatekintve, szembetűnő volt a marxista orientációjú előadások túlsúlya szinte valamennyi alcsoportban. (Mintegy 1000 előadásból és hozzászólásból több mint 650 a szocialista országok képviselőitől származott.) A vita során azonban nemcsak a szocialista országok küldöttei, hanem gyakran a legkülönbözőbb földrészek gondolkodói is marxista álláspontot képviseltek.

A jelenkori marxizmus pozíciójának árnyalt érvényesítése együtt jelentkezett azzal a törekvéssel, hogy a marxisták dialógust kezdeményezzenek más kortárs filozófiai irányzatokkal, illetve egy ilyen párbeszédhez megkeressék a közös premisszákat. Ez a szándék — mely a vélemények minél pontosabb árnyalását, a különböző irányzatok összeférhetetlenségének kiküszöbölését tűzte ki célul maga elé, mégpedig elméleti és gyakorlati rugalmasságok fokozása érdekében — aligha valósulhatott meg maradéktalanul. A dialógus lehetőségét nagymértékben meghatározta, hogy ki milyen elméleti, illetve gyakorlati pozícióból óhajtott párbeszédet folytatni. A nehézségek egy része tisztán filozófiai jellegű, más részük a filozófia és politika közvetlen kapcsolatából, a filozófiai gondolkodás politikai konzekvenciáiból adódik.

Tisztán filozófiai jellegűnek érzékeltük egyfelől bizonyos filozófiai irányzatok képviselőinek merev elzárkózását a marxista terminológiától (ezt példázta André Mercier és Paul Ricoeur hozzászólása), másfelől egyes marxista beállítottságú gondolkodók nem elég rugalmas vitamódszerét.

A nehézségek másik csoportja azoknak a tendenciáknak a számlájára írható, melyek a filozófiát vagy teljesen elszakítják a politikától, vagy pedig egyik vagy másik társadalmi struktúra felsőbbrendűségét próbálják bizonygatni kellő érvelés és önkritika híján.

Mindez külön-külön és együttevén akadályozta a kongresszust abban, hogy elérje célját: az elméleti és gyakorlati együttműködés megalapozását. Pedig a kongresszus kitűzött tematikája önmagában lehetőséget biztosított volna nemcsak a dialógus felé tett első lépésekhez, hanem a közös nyelvre, az értelmezés közös támpontjainak kidolgozásához is.

A dialógus szükségessége különösen az emberiség és egyén sorskérdéseiben, a béke perspektívájában vált nyilvánvalóvá. Ilyen tág összefüggésbe helyezve nem kétséges, hogy mindenfajta csoport jelene és jövője szorosan összefonódik az emberiség jelenével és jövőjével, tehát a megközelítés leghatékonyabb módja — a globális szemlélet. Dialógus azonban ezekben a kérdésekben sem született: ki-ki saját alapvető előfeltevéseit csempészte be a vitába, és minden más elképzelést a saját nézetei sugallta megoldások szemüvegén át, vagyis a szemléleti közeledés vagy eltávolodás alapján ítélte meg.

Abból, hogy valaki tényként fogadja el a különböző irányzatok létezését, nem feltétlenül következik, hogy a kongresszuson nem csaptak össze egymástól eltérő nézetek nemcsak a marxizmus és más, nem marxista irányzatok között, hanem a marxizmuson belül is.

Amennyiben megengedjük, hogy az eltérő álláspontok bizonyos fókig közeledjenek egymáshoz, ennek nélkülözhetetlen feltétele, hogy az eltérő álláspontokon belül is sor kerüljön egyfajta evolúciós mozgásra. Ennek keretében mindegyik szemléletmód átvesz valamit a másiktól, és megpróbálja saját rendszerébe beépíteni a többi szemléletmód kínált részeredményeket. És persze megpróbálja a filozófiai vitákra jellemző kritikai szellemmel hasznosítani a nézetek egymásnak feszüléséből „kipattanó” kölcsönösen termékeny értékeket.

A hazai résztvevők szerepére utalva főleg az árnyalt párbeszéd és az alkotó marxizmus érdekében tett erőfeszítéseiket érdemes kiemelni. Ez módszertani szempontból nemcsak a közös premisszák megkeresésében nyilvánult meg a dialógus minden szintjén, hanem az elméleti álláspontok melletti elvi elkötelezettségben is, abban az elméleti-erkölcsi bátorságban, mely szembe tud nézni saját hiányosságaival, elméleti nehézségeivel, a nyitott, még megoldatlan kérdések garmadájával.

Milyen fő kérdésekben értettek nagy vonalakban mégis egyet a kongresszus — nagyrészt hivatásos — résztvevői? Abban mindenestre igen, hogy a ma és a jövő emberének egyaránt szükséglete a „filozofálás”, hogy a filozófiának hatékony szerepet kell játszania az emberiség sorsának megértésében és irányításában, hogy a jelenkori fejlődés körülményei között a filozófia célja befogni és megelőzni az elidegenedés valóságos és lehetséges típusait. Mindez csak egyféleképpen képzelhető el: békében.

A kongresszus munkálatai azonban nem maradtak meg ezen az általános szinten. A kérdésfeltevések és a kérdésekre adott válaszok változa-

tosságára két jellemző példával szeretnék utalni. Az egyik a filozófia és tudományok viszonyáról folytatott vita, a másik a dialektika elfogadásának problémája. Az első kérdésben a filozófiát vagy teljesen elszakították a tudományoktól, vagy éppen ellenkezőleg, egyenlőségjelet tettek a kettő közé, hol egyértelműen alárendelték a tudományoknak, hol a tudományokkal közösködő s azoktól mégis elhatárolandó sajátos kutatási területként fogták fel. A második kérdésben vagy a lét egészére vonatkoztatva, vagy kizárólag csak az emberi létre korlátozva ismerték el a dialektikát, de olyan nézetekkel is találkozhattunk, melyek minden területről következetesen kirekesztették a dialektikát.

A terminológia „kétarcúságán“ túl világosan megmutatkozott a bizonyos kérdésekre adott különböző filozófiai válaszok összeférhetetlensége, még ha ezt az inkompatibilitást a nyelvi diplomácia igen elegáns módon írta is körül. Az ideológiai harc lényegében megkerülhetetlennek bizonyult: egyik résztvevő sem tagadta meg saját legszemélyesebb álláspontját. Az előadók egyik vagy másik filozófiai irányzat védelmében léptek fel a kongresszuson. Az indiai küldöttség például felhasználta az alkalmat, hogy mai elméleti pozíciói mellett ezek előzményeit is kellőképpen megismertesse a résztvevőkkel. Sokkal kisebb számmal képviseltette viszont magát az angolszász nyelvterületen vezető szerepet játszó analitikai iskola, ami a kongresszus tematikáját ismerve nem különösebben meglepő. (Az analitikusok háttérbe szorulása két vonatkozásban is rányomta bélyegét a kongresszusra: 1. megszűnt az angol nyelv eddigi monopóliuma, s helyét az orosz, a német, a francia vette át; 2. az angol nyelv több vitacsoportban párhuzamos nyelvként szerepelt.)

Az előadások és hozzászólások — melyek az általános időhiány miatt igen sűrűn követték egymást — nagy általánosságban a már ismert filozófiai irányzatokat képviselték, de olyan perspektívában, mely a filozófiától és „szolgálóitól“ az általános enyhülés érdekében tett konkrét lépéseket követelt. A vélemények megütközése emiatt ritkán volt látványos, a „hangfogós“ viták a fenti korszakos követelménynek rendelődték alá.

A marxista meggyőződésűek ez alkalommal is tapasztalhatták, hogy a filozófia ma is erőteljesnek bizonyuló elméleti rendszer, nemcsak magasfokú igazságtartalma és megfelelő magyarázó ereje révén, hanem mert magába tudja építeni és meg tudja haladni más gondolatrendszerek elemeit, egyszóval megújulni-tudása és módszertani hatékonysága révén.

Várna — korunk marxista gondolkodása önmagával való szembesülésének lehetősége, s mint ilyen kitapinthatóvá teszi a gondolkodási rendszer főbb vonalait. Ugyanakkor arra is bizonyítékkal szolgál, hogy a marxizmus a mai filozófiai gondolkodás egészének fontos „sarkköve“. Ez várnai viszonylatban nemcsak abban volt „tettenérhető“, hogy a nem marxista résztvevők gondolkodását is mindinkább áthatotta a dialektika, hanem abban az általános szükségletben is, hogy elméletileg megalapozzák a kulturális jelenségek beilleszkedését a társadalom összfejlődésébe.

Az analitikai iskola várnai képviselőinek minden olyan törekvése ellenállásba ütközött, mely vissza akarja szorítani vagy ki szeretné rekeszteni gondolkodásunkból a dialektikát.

És nemcsak a marxista szakemberek ellenállásába, hanem a marxista dialektika kérdései iránt érzékeny nem marxista filozófusok ellenállásába is, akiknek ez a fajta érzékenysége Jean Piaget munkásságán neve-

lődött. Igaz, a dialektika védelmezői és ellenzői közötti vita az ellenzékét képviselő analitikai iskola távollétében aligha bontakozhatott ki. Az amerikai résztvevők többsége más filozófiai irányzatokhoz tartozott, egyeseiken éppenséggel a marxizmus befolyása érződött (pl. Archie Bahm, David Crocker), vagy egyenesen a marxizmus alapvető tételeire hivatkoztak. Különösen a tudomány fejlődéséről folytatott vita volt ilyen szempontból tanulságos. A tudományos paradigmák, a tudományos ismeretek mennyiségi felhalmozásának és minőségi ugrásának kérdésében szinte mindenki Thomas Kuhnhoz az utóbbi évtizedben igen elterjedt nézeteiből indult ki, és sokan hivatkoztak a Thomas Kuhn felfogásával vitatkozó Karl Popperre és Lakatos Imrére.

Mind többen érezték szükségét annak, hogy a természettudományi kutatásokat összefüggésbe hozzák társadalmi jelentőségükkel, s ezzel végleg leszámoljanak a kutatói függetlenség illúziójával. Thomas Kuhn felfogását egyfelől az ausztráliai Quentin Gibson támadta túlzott relativizmusáért, másfelől — a marxizmus oldaláról — Herbert Laitko (NDK). Az ugyancsak NDK-beli Klaus Gössler azzal a céllal ismerteti a frankfurti iskola képviselőinek (Jürgen Habermas, Otto Friedrich Bollnow) idevágó nézeteit, s különösen Habermas vitáját a pozitívizmussal, hogy kiemelve saját álláspontja igazát: a tudománytörténet szervesen beépül a társadalom történetébe. E viták lényegében a tudomány és technika fejlődésének társadalmi meghatározottságát húzták alá, akaratlanul is.

Hasonló okokból került a kongresszus érdeklődésének homlokterébe a Nemzetközi Filozófiai Intézet dialektika-kollokviuma is, mely a következőképpen szakosodott: 1. görög dialektika; 2. hegeli és marxista dialektika; 3. a dialektika helye a természetben és a történelemben; 4. dialektikus és formális logika. A marxista résztvevők érdeklődése főleg ez utóbbi három területre összpontosult.

A dialektika marxi és hegeli értelmezését Mihailo Marković vetette össze egymással eredeti s igen érdekes — igaz, nem mindenben elfogadható — felfogásban. Marković nézete szerint Marxot a társadalom dialektikája, a társadalmi valóság megváltoztatásának és irányításának lehetőségei és módszerei érdekelték anélkül, hogy megalapozott volna egy általános lételméletet (ami különben Marković nézőpontjából — a korszerű gondolkodás mai állása mellett — naivitásnak tűnhet). Marković ennek alapján szembeállítja Hegel és Marx totalitásfelfogását. Hegelnél az igazság totalitása a megismerés ésszerűségében rejlik, a szellem öntudatra ébredésében, melynek csúcsa maga a hegeli filozófia, s ezzel megszűnik minden különbség a lehetőség és valóság között. Marx ezzel szemben — materialista módon — nem szakad el a társadalmi valóságtól, a kapitalizmus konkrét valóságából kiindulva mutat rá annak irracionális jegyeire s a racionalizmus e típusának leküzdési módozataira. Marković, minthogy maga is a társadalomra összpontosít, nem lép túl az emberi alkotás és cselekvés dialektikus szféráján, sőt, ezt tovább szűkíti a kapitalizmusban folytatott s a kapitalizmus meghaladását célzó praxisra.

A Markovićtyal vitatkozó Alfred Kosing (NDK) szükségesnek látja, hogy megkülönböztessük egymástól az objektív és szubjektív dialektikát és a dialektikát mint olyan elméletet, mely a valóságnak mind az objektív, mind a szubjektív oldalát magában foglalja. Nem célravezető tehát úgy „elszegényíteni“ Marxot, hogy Engelsszel állítjuk szembe. Kosing ellen-

vetésének figyelembevételével, és legfeljebb annyit téve hozzá, hogy a léttel foglalkozó kérdések háttérbe szorulása minden esetben a pozitívizmus malmára hajtja a vizet (amit Marković különben nem is tagad) — megállapíthatjuk, hogy a Marković kínálta szempontok főleg azért bizonyultak meggyőzőnek, mert a marxi gondolkodás, a társadalmi determinizmusról és az emberi szabadság kivívásáról vallott marxi nézetek központi elemét fedték fel — a mai ember problémáit érintő megközelítésben.

Az előbbi vitát folytatta, szinte ebből nőtt ki az a másik, amelyben a két szélsőséges álláspontot Paul Ricoeur és Adam Schaff képviselte. Paul Ricoeur, arra a kérdésre, hogy van-e a természetnek dialektikája, azt válaszolja: nincs. El kell ismernünk Marx érdemeit, ami az emberi praxis és különösképpen az osztályharc elméleti megalapozását illeti, bővítenünk kell azonban mai praxis-felfogásunkat. Paul Ricoeur szerint szükség volna egyrészt az emberi cselekvés általánosabb elméleti kidolgozására, másrészt hasznosítani lehetne az egzisztencializmus eredményeit. Ricoeur mindkét vonatkozásban Hegelre hivatkozik, akit a marxizmus fölé helyez.

Adam Schaff „ellenfelszólalásában” úgy cáfolt, hogy egyszerre villantotta fel e kérdéskör mély rokonságát az előbbi kérdéskörökkel (pl. a Marković—Kosing közti vita tárgyával), s kötötte be a különböző álláspontokat a marxizmuson belüli s a marxizmus és más filozófiai áramlatok közötti viták egyetemes folyamatába. Felhívta a figyelmet arra, hogy a dialektikus gondolkodásra jellemző totalizáló megközelítés a létezés minden szférájában tetten tudja érni a dialektikát, mindenekelőtt azonban az anyagi lét dialektikus jellegét hangsúlyozza. A pozitivisták ellenvetésére, hogy lehetséges-e egyáltalán totalizáló összképet alkotni a világról, Adam Schaff a strukturalizmus és a rendszerelmélet törekvéseit hozta fel példának. Nemcsak arról van szó, hangsúlyozta, hogy a filozófia immanens módon integratív jellegű, hanem hogy a filozófiai totalitást egyre inkább kiegészítik ezek az új eredmények, melyek lehetővé teszik, hogy ne csak általában totalitásról beszéljünk, hanem különféle képpen strukturalt, sajátos törvényszerűségekkal rendelkező totalitásokról.

Adam Schaff ezzel mintegy az előző vitákra is válaszolt, s mint ki-derült, bizonyos értelemben az elkövetkezőkre is. Schaff szkeptikusan tekintett a formális és dialektikus logikáról folytatható viták elé, melyek szerinte nem sok újat mondhatnak, legfeljebb a már egy évtizede felszínen tartott kérdések felújítását, legjobb esetben árnyalását eredményezhetik. Az alcsoport kiemelkedő opponensének, Mario Bungenak (Kanada) és ellenfeleinek „házi vitája” valóban a már ismert konklúziókat „melegítette fel”: meg kell találni a dialektika és a formális logika közös vonatkozási rendszerét, és olyan kifejezési formákat kell keresni a dialektikus gondolkodásnak, melyek nem mondanak ellent a formális logika eredményeinek.

A várnai kongresszus munkálatai egészében véve számos tanulsággal jártak. Ezek közül is a legfontosabb az a figyelmeztetés, hogy a filozófia nem „szabadítható meg” a politikától: mindenfajta filozófiai tevékenység alapvetően ideológiai jellegű. A marxista filozófusoknak ugyanakkor szembesülniük kellett azzal a követelménnyel, hogy a lételmélet kidolgozására koncentráljanak: ez az ő felelősségük gondolataik életképességével és igazságával szemben — ez a „filozofálás” értelme.

ERKÖLCS ÉS KRITIKAI TÁRSADALOMTUDOMÁNY

A tudósok és technikusok felelőssége a huszadik század harmadik évtizedétől kezdve a modern kultúra egyik kulcskérdésévé vált. A tudomány és a technika fejlődése ugyanis odáig jutott, hogy maga ez a fejlődés vált problémává. Egy évszázaddal korábban még azok a legszélsőségesebb értelmiségiek is, akik kétségbe vonták minden akkori intézmény létjogosultságát, visszariadtak attól, hogy a tudományt is bírálják. Az olyan orosz nihilisták, mint Piszarev és tanítványai, szembefordultak minden hagyományos értékkel: nemcsak az idealista filozófiával, a vallással és a keresztény erkölccsel, hanem az állammal és a családdal is. Meggyőződésük volt, hogy minden rossz forrása a zsarnokság és a tudatlanság, amelyek közül az elsőt majd elsöpri a forradalom, a másodikat pedig a tudomány segítségével kell legyőzni. Turgenyev *Apák és fiúk* című művének hősei hittek abban, hogy a jövő társadalmában a tudomány megold minden kérdést. Ez az optimizmus ma már nem létezik. Manapság még azok a fiatalok is, akik nem szükségszerűen lázadók és még kevésbé nihilisták, hajlanak arra, hogy magát a tudományt is problematikusnak tekintsék. Kétségtelen, hogy a felvilágosodás szelleme még él és a legerősebb az összes áramlatok közül. Ideológiai alapja a tudományba és végső eredményeibe vetett hit, amely uralmat ígér a természet fölött, valamint anyagi bőséget és hatékony társadalmi szervezetet. Azonban növekedő szorongással érzékeljük a tudomány fejlődésének olyan következményeit, mint az emberi kapcsolatok váratlan megromlása a tudományos és technikai szempontból fejlett társadalmakban; a tudományos eredmények tisztító célokra való felhasználása, ami végül is az emberiség kollektív öngyilkosságához vezethet; az egyén elnyomása, fokozódó befolyásolhatósága (fokozódó befolyásolhatóságának növekvő lehetőségei); a tudósok, módszereik és felszerelésük tömeges felhasználása elnyomó célokra; a fogyasztás beteges révülete, ami egyidejűleg a nélkülözhetetlen erőforrások tékozlását és a természeti környezet helyrehozhatatlan szennyeződését idézheti elő.

Ez az új helyzet késedelem nélküli állásfoglalást követel a tudomány művelőitől. [...] Vagy elfogadják az elidegenedést a dolgok természetes állapotaként, és továbbra is hajlandók éles határvonalat húzni az alkotás felelőssége és az ismeretek felhasználása között, vagy pedig fellázadnak az olyan információtermelők státusa ellen, akik éppen annyira nem érdeklődnek a kutatás alapvető céljai és azon szélesebb ismeretkeretek iránt, amelyekben szellemi munkájuk terméke megkapja végső jelentőségét, mint ahogy nincs beleszólásuk az illető termék felhasználásába sem.

Akik az utóbbi alternatívát követik, azoknak meg kell változtatniuk hivatásukról szóló alapvető nézeteiket egy kritikai tudomány és az annak megfelelő módszerek nevében, el kell vetniük a pozitív tudományról al-

kotott eddigi nézeteiket. Le kell mondaniuk fenntartásaikról, szakítaniuk kell hagyományos elkülönültségükkel, sőt igen komolyan szembe kell nézniük mindazokkal a kérdésekkel, amelyeket a tudományos felfedezések emberellenes célokra való felhasználhatósága vet fel.

Azok a tudósok viszont, akik kitartanak a korábbi nézetek mellett, elsáncolhatják magukat a munkamegosztás valamely szűk területén, elháríthatják magukról a felelősséget azzal, hogy tudományos objektivitás és elkötelezettség kizárja egymást. Egyszóval, megbújhatnak a mögött az érvelés mögött, hogy az olyan kutatás, amely erkölcsileg nem semleges és nem mentes bármilyen értékrendszerhez való viszonyulástól, nélküli a tárgyilagosságot, és szükségszerűen ideológiai jelleget ölt.

Ez a felfogás nem túlságosan régi. A XIX. század végéig az a nézet uralkodott, hogy a tudományos kutatás egyik jogos funkciója kritikailag értelmezni a valóságot. Az értelmezés végső kritériumát két filozófiai fogalom alkotta. Az egyik az ember természeti rendjének és természeti jogainak eszméje. Ez az eszme az ókori sztoicizmus hagyatéka, és különösen a tizenhetedik és tizennyolcadik században fejlesztették tovább (Bodin, Grotius, Althusius, Hobbes, Leibniz, Kant). A másik, a haladás eszméje újabb keletű: a felvilágosodás századában született, és a XIX. század uralkodó eszméjévé vált. A haladás eszméje lehetővé tette a kritikai álláspontot a gazdaság, a politika, a jogrend akkori helyzetével szemben. Igaz, hogy ezek az eszmék ködösek voltak, és naiv, töredékes vagy ellenőrizhetetlen feltevésekből indultak ki. Nemcsak a bírálatot, hanem az apológiát is elősegíthették, amikor például a kapitalizmust az emberi természetnek leginkább megfelelő rendnek tekintették, amely a leggyorsabb haladást teszi lehetővé. Ugyancsak ez az oka a fentebb említett eszmékkel szembeni erőteljes visszahatás megjelenésének is. Vagyis annak a határozott szándékának, hogy a tudományból száműzzenek mindenfajta értékítéletet, és a társadalomtudományi kutatást konkrét helyzetek leírására és értelmezésére korlátozzák. Ez részben az igényesebb módszertani rigurozitás eredménye. Ugyanakkor kifejezi azt a konzervatív törekvést is, amely meg kívánja fosztani a társadalombírálatot minden tudományos megalapozottságtól, s az értékelés, a tervezés, az alapvető döntések gondját és jogát a politikának akarja fenntartani. Azonban a természeti rend és a haladás problematikussá vált fogalmait nem helyettesítették más normatív kategóriákkal.

A harmincas és negyvenes évek uralkodó filozófiai áramlata, a logikai pozitivizmus minden értékítéletet kognitív jelentőségtől megfosztott affektív kifejezésnek tekintett. Ennek folytán elszakította a filozófiát az élő társadalmi problémáktól, s az nem tölthette be az előrelátás, a kritika, a tájékozódás eszközüének szerepét. Az így értelmezett filozófia a nyelv logikai struktúrájának tanulmányozására korlátozódott.

Ezzel szemben a tudomány feladatának bizonyos adott és empirikusan megfigyelhető jelenségek tanulmányozását tekintették, ami legfeljebb bizonyos szabályosság megállapítását és ennek alapján bizonyos jelenségek feltehető bekövetkezésének extrapolálását teszi lehetővé. Ez a felfogás alapvetően irracionálisnak, tehát elvetendőnek nyilvánított minden szükségletet, érzelmet, erkölcsi normát érintő értékelést.

Bizonyos történelmi körülmények között és bizonyos korszakokban a tudomány erkölcsi semlegességének ilyen hangoztatása haladó tényező

lehet. Max Webernek igaza volt, amikor azt állította, ha korlátozzák a kutatás és az oktatás szabadságát, az etikai semlegesség a tudós becsületének és méltóságának mentsvára lehet, mivel lehetővé teszi, hogy elhárítsa magát a vezető körök erkölcsstelen célkitűzéseitől. Az ilyen helyzetekben és ilyen értelemben az értékrendszertől mentes tudomány haladást szolgáló, demisztifikáló szerepet tölthet be. Ezzel együtt, úgy tűnik, hogy pillanatnyilag napjainkban a fő társadalmi veszélyt az a szellemi vákuum jelenti, amelyet a hatalomba és a sikerbe vetett hit, a fogyasztás ideológiája, a hatékonyság morbid révülete igyekszik betölteni, társulva a célkitűzések racionalitása és humanitása iránti végzetes közömbösséggel. Az ilyen történelmi helyzetben, az ilyen szellemi légkörben az etikai semlegesség elve inkább misztifikáló, az adott rendszert fenntartó szerepet játszik.

Az ilyen, minden erkölcsi értékre való hivatkozástól mentes tudomány a hosszabb távlatú projekcióval szembeni közömbösségével, minden gyökeres társadalmi változásban való tamáskodásával tulajdonképpen fokozza és erősíti az elidegenedett hatalmat, a természeti és történelmi folyamatok uralmát az adott történelmi struktúrában. A „tisztá” pozitív, atomizált ismeretet mindig lehetséges úgy elfogadni, értelmezni és felhasználni, ahogy az az uralkodó elitnek leginkább megfelel. Az olyan társadalom, amely előnyben részesíti ezt a tudományt, az ilyen tudományt, valójában megfosztja magát saját kritikai öntudatának lehetőségétől.

Tulajdonképpen már maga az értékrendszertől független tudományos kutatás fogalma is félrevezető. Minden társadalomtudományi kutatás bizonyos értékekkel és normákkal operál. A kérdés csupán az, hogy ezek milyen értékrendszerhez tartoznak. A tudományos módszer elválaszthatatlan bizonyos megismerő értékektől. Nem lehet szabad olyan értékelemektől, mint a fogalmi apparátus világossága, pontossága, hajlékonysága, termékenysége, magyarázó ereje, a következtetések helyessége, az elméletek verifikálásának és alkalmazásának lehetősége. A tudományos módszerek közül egyesek kiegészítik egymást, de nem feltétlenül összeegyeztethetők. A választott módszertől függ az, hogy melyiket tekintjük elsődlegesnek. Ahhoz, hogy eldönthessük, melyik módszer a jobb: az analitikus módszer, a fenomenológia vagy a dialektika, hogy az empirizmust, a racionalizmust vagy az intuíciót válasszuk-e, hogy a magyarázás vagy a megértés a célravezetőbb, ahhoz nem elég a nyelv egy bizonyos típusához folyamodnunk, nem elég adott ismeretelméleti és lételméleti premisszákat elfogadnunk, vagyis adott gondolkodásmód mellett elköteleznünk magunkat, hanem arra is szükség van, hogy bizonyos kognitív értékeket más értékek fölé helyezzünk.

A társadalomkutatók elméleti és módszertani kiindulópontjai a megismerő értékek mellett — akármilyen semlegesnek nyilvánítsák is magukat — mindig tartalmaznak nem megismerő, nem tudományos értékeket is. Így például a funkcionista szociológusok a társadalmat stabil rendszernek tekintik, amelyben az egyes részek jól integrálódnak, s mindegyik rész a saját meghatározott funkciójával hozzájárul az egész rendszer fennmaradásához. A rendszer jó funkcionálása attól függ, hogy van-e konszenzus a rendszer alapvető értékeit illetően. A társadalom rendje tehát

lényeges feltétele a rendszer hatékony működésének. Minden, ami ettől eltér — diszfunkcionális és szabálytalan.

A marxista szociológia ezzel szemben úgy véli, hogy az elidegenedett emberi tevékenységről a szabad emberi tevékenységre való átmenet, az osztálytársadalomról az osztály nélküli társadalomra való átmenet korszakában vagyunk, ahol a társadalom minden elemét többé-kevésbé az instabilitás és a dezintegrálódás tendenciája jellemzi, ahol az intézmények nyilvánvalóan diszfunkcionálisak, és az egész átmeneti szakaszt ellentmondások és maga az osztályharc jellemzi. Egy beteg társadalommal szembefordulni — nem feltétlenül patológikus jelenség, ellenkezőleg, egyenesen forradalmi jelenség, és az egészséges fejlődés jele. Nyilvánvaló, hogy az adott társadalom egész értékrendszerével való szembefordulás két homlokegyenest ellentétes esetével számolhatunk.

A funkcionalizmus, amely a stabilitást, a harmóniát hangsúlyozza, a fennálló társadalom megvédésére törekszik. Ezzel szemben a marxizmus a társadalmi struktúra forradalmi átalakításának elkerülhetetlenségét hirdeti, cáfolja a fennálló rend legitimitását, azt igyekszik kimutatni, hogy az érvényesülő értékrendszer tételeinek jó része nem általános érvényű, nem egyetemes emberi jellegű, hanem bizonyos uralkodó csoportok szükségleteit, érdekeit fejezi ki. Az értékrendszer egyes elemei csak bizonyos egyének számára és csak meghatározott feltételek között tekinthetők értékeknek. Kifejezetten vagy implicite feltétel nélkül védelmezni őket összeegyeztethetetlen a tudományos tárgyilagossággal és egyetemességgel. Ezen felül a tudósok mint egyének egy adott ország állampolgárai, valamely társadalmi csoport tagjai, neveltetésükre az érvényesülő hagyományok és társadalmuk légköre nyomta rá bélyegét. Éppen ezért a fiatal tudós nemzedék nevelésének legfőbb gondja: meghaladni a szűk kritikai szellem horizontját és megértetni a fiatalokkal, hogy a tudomány egyetemes emberi termék. Bizonyos egyetemes etikai értékek bennefoglaltatnak a tudományos módszer alapját tevő objektivitás és racionalitás fogalmában. (Geigernek igaza volt, amikor a tudományos ismeretek [Fachkönnen] és a tudományos tudat [Fachgewissen] szoros kapcsolatát hangsúlyozta.

Az objektivitás megkívánja a teljes becsületességet a tudományos kutatás szakmai előírásainak alkalmazásában, minden egyéni érdek határozott kizárását, az együttműködés szellemének érvényesítését a szimbolikus tevékenység minden mozzanatában, ami nélkül nem lehetséges semmilyen kommunikáció. Továbbá feltételezi azt a szándékot, hogy elsőbbséget biztosítsunk az igazságnak a csoport iránti hűséggel szemben, és elvessünk minden „racionalizmusban gyökerező“ társadalmi-vallásos-ideológiai türelmetlenséget. A tudományos kutatás objektivitása meghatározott társadalmi feltételek között érvényesül, amelyek számos olyan érték tiszteletben tartásától függenek, mint az illető társadalom nyitottsága a világ felé, a politikai és kulturális tolerancia általános légköre (ami nem zárja ki a harcot a babonák és előítéletek ellen), az információk szabad áramlása, ami magába foglalja a közlés, a vita, az utazás szabadságát, a jogot bármilyen tudományos érdekű kérdés tanulmányozására; a tudomány autonómiája, vagyis függetlensége minden tudományon kívüli tekintélytől; olyan légkör, amelyben a tudomány csak a tudáson és az illetékességen alapuló tekintélyt ismeri el, és amely a társadalom egyedüli elitjeként a szellem és az ízlés elitjét ismeri el.

Ezzel szemben a tudományos kommunikáció akadályozása, bármekkora is az ideológiai ellenérzés a versengő filozófiai állásfoglalásokkal és módszertani irányzatokkal szemben, a hatalom minden olyan monopóliuma, amely szolgálékúséget kényszerít a tudományos kutatásra és a tudományos kiadványokra, mérhetetlenül árt az objektivitásnak, és a tudományos munka általános hanyatlásához vezet.

Van az objektivitásnak még egy társadalmi feltétele, amely még inkább „leleplezi“ az objektivitás kapcsolatát a humanizmussal. Amikor a tudományos kutatás egy kisebb csoport privilégiumává és a társadalmi munkamegosztás a tudósok szigorúan elhatárolt szakterületévé válik, az „objektivitás“ kifejezés gyakran a szakmai közvélemény szinonimája, azt az álláspontot jelöli, amiben az illető szakterület szakemberei megegyezésre jutottak. De minthogy mind több ember válik az általános műveltség részesévé, s a szabadidő növekedésével párhuzamosan fokozódik a tudományok iránti érdeklődés, szükségszerűen gyarapodik a képzett laikusok csoportja, és az adatok és elméletek objektivitását illető ítéletek különösen a társadalomtudományok területén kritikaibbá és pontosabbá válnak.

Hasonló módon elemezhetnénk a racionalitás fogalmát is. Minden racionális magatartás értékeket mozgósít; a feladat az, hogy megtalálják azt az utat, amely a legnagyobb esélyt biztosítja egy bizonyos cél elérésére. Magukat a célokat többnyire nem teszik vizsgálat tárgyává, hallgatólagosan elfogadják, zárójelbe teszik őket, ami egy értékrendszerhez való kapcsolódástól erkölcsileg semleges, instrumentális és technológiai racionalitás illúzióját kelti. Ez pedig nyilvánvalóan nem áll fenn.

Sok olyan új termék, amelyeket magas szintű racionalizált termelési technikákkal állítottak elő, nem más, mint a profit növelését szolgáló eszköz, és semmivel sem járul hozzá az emberi szükségletek jobb kielégítéséhez. A racionalitás fogalmához társuló értékek vizsgálata felveti a kérdést: mi a tudományos kutatás végső célja.

Kétségtelen, hogy a századunk során kifejtett óriási tudományos erőfeszítések bizonyos mértékig tévútra terelődtek; elhanyagolták az emberek lényeges szükségleteit, mérhetetlen tömegű anyagot s értékes emberi energiát fecséreáltak el másodlagos vagy mesterséges szükségletek kielégítésére, ennek folytán pedig a tudománynak egészében szüksége van arra, hogy rendszeresen és kritikailag önmagára ébredjen, és hogy egy új humanizmus felé irányuljon.

Elméletileg az ilyen új irányvétel legfőbb problémája annak a bizonyítása, hogy a humanizmus alapvető etikai normái általános jellegűek.

Lássuk, erre milyen bizonyítékaink vannak:

Először is, a filozófia és a művelődés története igazolja, hogy a gondolkodók nagyfokú egyetértést mutatnak bizonyos alapvető értékekhez (amilyenek például a szabadság, az egyenlőség, a béke, a társadalmi igazság, a szépség stb.) való viszonyulásukban. Ez az egyezés ugyan önmagában véve még mit sem bizonyít, de feltárja az emberi élet bizonyos normáinak egyetemes jellegét.

Továbbá, a filozófiai antropológia kidolgozta az emberről szóló kritikai elméletet, az ember lényeges tulajdonságairól és valóságos szükségleteiről szóló felfogásokat, amelyekből különböző következtetések adód-

nak az értékeket illetően, beleértve az értékek hierarchiájának a problémáját is. Ez az elmélet természetesen nemcsak kognitív elemeket tartalmaz, hanem egyben normatív elemeket is. A kognitív elemek egyetemes jellegére utal, hogy léteznek latens formában egyetemes diszpozíciók (a szimbólumok használatára, a kommunikáció képességére, a problémák megoldására, az öntudatra ébredésre stb.), amelyek a fejlődés valamely pillanatában kedvező társadalmi feltételek esetén kiteljesülnek, a kedvező feltételek hiányában viszont elsorvadhatnak és eltűnhetnek.

Normatív elem rejlik impliciten a lényeges emberi képességek kiválasztásában és az igazságnak a hamisságtól és az álértéktől való megkülönböztetésében.

E normatív elem egyetemes jellegét bebizonyítottak tekinthetnénk, ha sikerülne kimutatnunk, hogy minden normálisan fejlett személyiségnek a lét bizonyos sorsdöntő helyzeteiben megnyilvánuló értékpreferenciái és érzelmi szükségletei strukturálisan hasonlóak: nélkülözés és szenvedés, csoporttevékenység, szexuális vonzalom stb.

Harmadsorban a jelenkori humanista lélektan egyetemes emberi értékeket vezet le az olyan lélektanilag egészséges egyének tanulmányozásából, akiknek sikerült énjüket megvalósítaniuk. A lényeges módszertani kérdés itt az, hogy lehetséges operacionális meghatározását adni az egészségnek anélkül, hogy magasabb absztrakciós szintű fogalmakhoz folyamodnánk. Mi jellemzi Abraham Maslow szerint a sokoldalúan fejlett, önmagát egészségesen kibontakoztató személyiséget? Maslow a következő empirikus jegyeket sorolja fel: a világ valósághű érzékelése, nyitottság a tapasztalatokkal szemben, a személyiség fokozottabb integrációja, több spontaneitás, markánsan megnyilvánuló identitásérzés, fokozottabb objektivitás, az alkotó képességek kibontakozása, a konkrét és elvont összekapcsolásának képessége, a jellem struktúrájának demokratizmusa, szeretetre való készség stb. (Abraham Maslow: *Toward a Psychology of Being*. New York, 1968). Az elmebeteg szellemi állapotát ezzel szemben az egyéniség szétesése, a szervezet egészének homeosztázisa jellemzi. A humanista pszichológusok, amennyiben ebből a nézőpontból vizsgálódnak, azt a kérdést: „Milyeneknek kellene lenniük az emberi értékeknek?” — a következő, inkább a valóságra irányuló kérdéssel helyettesíthetnék: „Melyek az egészséges személyiség értékei?”

E három megközelítési mód — a történelmi, a filozófiai és a pszichológiai — globálisan vizsgálva lehetővé teszi, hogy a kritikai társadalomtudomány egyetemes humanista alapjáról beszéljünk.

Ezekből az általános megfontolásokból adódik az, hogy a társadalomtudományok szakemberei előtt legalább három lehetőség áll: a) egy adott társadalom hivatalos ideológiájának képviselői legyenek; b) igyekezzenek kutatásaikat kizárólag kognitív normákra támaszkodva végezni, s háttérbe szorítani minden etikai elvet vagy minden gazdasági, politikai és kulturális törekvést; c) a jelenségek kritikai megközelítésére vállalkozni — egyetemes, humanista szempontból kiindulva.

[...] Egyetlen tudós sem bújhat ki a felelősség alól. Az atombomba előállítás, a tudományos munkával való visszaélésnek történelmileg legkatasztrofálisabb esete nyomban „kihívta” a kor legkiválóbb tudósainak válaszát. Emlékezzünk csak Einstein és Szilárd Leó leveleire, Franck 1945. július 17-i jelentésére a Szenátushoz, az Egyesült Államok elnökéhez in-

tézett kérvényekre, majd később a Pugwash-mozgalomra és a tudósok fokozódó részvételére a béke- és környezetvédelmi mozgalomban, az Egyesült Nemzetek és az UNESCO különböző kulturális akcióira. Olyan kritikai tudat van kialakulóban, mely fokozatosan túllépi a nemzetek, fajok, osztályok, vallások határait, s egyetemes emberi álláspontra emelkedik.

Ennek az új és spontán intellektuális egyetemességnek egyik legismertebb megnyilvánulását a Bertrand Russell és Albert Einstein által aláírt első pugwashi nyilatkozatban találhatjuk: „Nem mint egyik vagy másik ország, világrész vagy hit tagjai szólalunk meg, hanem mint emberi lények, mint a fennmaradásában veszélyeztetett emberi nem tagjai. A legtöbben közülünk semleges érzelműek; de mint emberi lények nem feledkezhetünk meg arról, hogy ha a Nyugatot és a Keletet egymással szembeállító viszályokat mindenki számára kielégítően kell rendezni, legyen az kommunista vagy antikommunista, ázsiai, európai vagy amerikai, egyáltalán nem szabad ezeket háborúval megoldani... Felhívásunkat mint emberi lények intézzük más emberi lényekhez. Jusson eszetekbe humanitásokat, s feledkezsetek meg minden másról.” (Russell—Einstein: *Appeal for the Abolition of War*. Sept. 1955. The Atomic Age, 1963.)

Sok tudóst zavar ez a hivatkozás az egyetemes humanizmusra, és nem ok nélkül bizalmatlankodnak. Először is, az ilyen egyetemes nézőpont az absztrakció olyan fokára juthat, hogy számításon kívül hagy minden egyéni szempontot és jogot. Igen kényelmes szellemi és erkölcsi magatartás ez, de egyben éppen ezért következtelen is, amely minden kérdésben nyilatkozik, az egyetemes és „semleges” bíró szerepében tetszeleg, aki a peres feleket egyaránt elítéli az „emberiség” nevében. Kétségtelen, hogy egyes sajátos szempontok inkább összeegyeztethetők az ember fejlődésének és kiteljesedésének egyetemes szükségleteivel, mint mások. Ezen felül pedig gyakorlatilag lehetetlen az ilyen egyetemes érdekeket védelmezni anélkül, hogy minden helyzetben állást foglalnánk. Egyes helyzetekben ezen elv alapján minden felet el kellene ítélni. Más esetekben aktív támogatásban kellene részesíteni azt a felet, amely ugyan saját érdekében harcol, de harcol az egész emberiségért is. Konkrét egyetemességre van szükség, s nem elvont és transzcendentális egyetemességre.

Másodsorban a humanizmust a történelemben oly gyakran ráerősítették a filantrópiával, a toleranciával, a könyörülettel, a jószívvel és a jócselekedetekkel, hogy számos reformátor és forradalmár nem szívesen hivatkozik rá, még akkor sem, ha univerzalizmusuk objektíve és szubjektíve kétségtelen. Az elvont univerzalizmus és a humanista tolerancia hirdetése az uralkodó hatalom ideológiája lehetne, amely ily módon törekedne semlegesíteni, az ártalmatlan jóindulat vagy az egészségvédelmi és szociális akciók irányába terelni a fennálló társadalmi viszonyok radikális kritikáját és a harcos cselekvést. Valójában a konkrét, egyetemes humanista magatartásnak semmi köze az ilyen felület és ártalmatlanná tett fogalomhoz.

Az antik görög kultúrában az egyetemes, az emberi és a kritikai szempont már a kezdetektől integrált formában jelentkezett. Például Hérakleitosz szerint az ember egyéni világának börtönében él mindaddig, míg csak személyes tapasztalatára és törekvéseire támaszkodik. A gondolkodás lehetővé teszi, hogy felfogja a logoszt, a lét egyetemes struktúráját, és ily módon behatol a minden gondolkodó ember számára közös

világba. Az ember így haladja túl ősi állapotát, és tudatos lénné válik. Platónnál, a sztoikusoknál, más antik gondolkodóknál három nagy eszme egységével találkozunk: a) a létnek egyetemes struktúrája van; b) ez az egyetemesség nincs szigorúan elkülönítve az embertől, az ember felfedezheti és magáévá teheti; c) az átmenet a fennálló egyéni állapotból a lehetséges egyetemes állapotba kritikai jellegű: az ember álomban, barlangban, börtönben él, mielőtt kritikai gondolkodása (melyben összeforr az értelem és az érzés) megengedi, hogy felébredjen, kiszabadítsa magát, valóban emberivé váljék. A fő pont, amelyben a modern humanizmus határozottan túlhaladta az antik humanizmust, az szemléletének történelmi jellege, következőképpen az a nagyobb jelentőség, amelyet az ember gyakorlati dimenziójának tulajdonít. Mint egyén az egyetemes ember az időben fejlődik: a választóvonal a tényleges emberi lény és a lehetséges emberi lény között minden történelmi korszakban különböző formákat ölt, és a bíráltnak nem pusztán az a célja, hogy felébressze az embert, hanem az is, hogy a gyakorlatban túlhaladja az ember kibontakozását akadályozó és zűllését előidéző társadalmi helyzeteket. Végezetül van egy harmadik ok is, amelynek forrását az antik görögök munka iránti magatartásában humanizmust még akkor is, ha annak kritikai tartalma van, vagy éppen e tartalom miatt; ugyanis egyes humanisták nem tartják tiszteletben a tudományos módszertan normáit. Sőt, határozottan tudományellenes magatartást tanúsítanak. E vonatkozásban meg kell hogy különböztessük egymástól a pozitív tudományok ellen irányuló humanista támadások két formáját, mivel indítékaik és érveik is teljesen eltérők. Az egyik támadás forrása a hagyományos humanizmus, amely mindig közömbös volt a tudás gyakorlati alkalmazásával szemben, s a hatékonyságot nem tekintette értéknek, amelynek forrását az antik görögök munka iránti magatartásában fedezhetjük fel, valamint abban a meggyőződésükben, hogy az elmélet igazi hivatása a humanitás teljes megvalósítása és nem gyakorlati célok elérése. Cicerónál a humanitás szó olyan jellegzetesen emberi tulajdonságok összességét jelöli, amelyeket a jól felfogott nevelés minden egyénben kialakíthat. Ezért volt a középkori egyetemeken, a reneszánsz idején és később a humaniorák célja az értelmi képességek kiművelése és az adott társadalom kulturális alapjainak kiépítése. Sok évszázadon át az európai társadalmak értelmiségi elitjét a humaniorák tanulmányozása formálta, azonban az utóbbiak az ipari forradalom kezdetével és a technikai vívmányok irányába fejlődő tudományok gyors növekedésével elvesztették uralkodó szerepüket. De a rivalitás egyáltalán nem tűnt el. A humanisták élesen megkülönböztetik egymástól a monothetikus és az ideografikus tudományokat. Azt állítják, hogy a társadalmat illetően nincs értelme a tudományos törvények keresésének, hogy a törvények magyarázatára irányuló módszert a megértés módszerével kell helyettesíteni, hogy a formális és kvantitatív módszerek itt terméketlenek és félrevezetőek. A „pozitivisták“ erre azt válaszolják, hogy minden igazi tudományos kutatásnak világosan megfogalmazott módszertani szabályokat kell követnie, lelkiismeretes munkára kell támaszkodnia és objektíven ellenőrizhető eredményeket kell adnia. Ezzel ellentétben a humanisták hajlanak az önkényességre, ellenőrizhetetlen szellemi képességekre (intuíció, képzelet, megérzés stb.) támaszkodni, és problematikus, szubjektív eredményeket kívánnak elfogadtatni.

A pozitív tudomány védelmezői nyilvánvalóan a tudomány töredékes és leegyszerűsített paradigmájának foglyai, akik amellet, hogy naivságot tanúsítanak az értékekkel szemben, képtelenek arra is, hogy felfogják a tudományos kutatás heurisztikus és alkotó mozzanatait. De abban igazuk van, hogy bírálják a tudományok és a humaniorák elválasztásának szándékát. Az egzakt és a természettudományok, valamint a társadalomtudományok között csak fokozati a különbség. Ahhoz, hogy egyáltalán megítélhessük egy társadalmi helyzet optimális lehetőségeit (ami a kritikai társadalomtudomány döntő eleme), a leggondosabban tanulmányoznunk kell, előzetesen, általános tendenciáinak tényleges helyzetét és legvalószínűbb fejlődését. Az ilyen konkrét tanulmány hiányában a kritikai humanista megközelítési mód veszélyesen határozatlan és pontatlan marad. Ha számításán kívül hagyjuk egy adott társadalmi helyzet törvényszerűségeit és tényeit, ezt követi azoknak a határoknak a fel nem ismerése, amelyek között egy lehetséges társadalmi cselekvésnek egyáltalán reménye lehet céljai elérésére. Annak a bírálóknak, amelyben a pozitív tudományt bizonyos baloldaliaskodó körök illetik, okai különbözők, de gyakran hibájuk a dichotomikus magatartás a humanizmus és a tudomány kapcsolatainak kérdésében. A frankfurti iskola tagjai, például Max Horkheimer, a „negatív dialektika“ nevében elutasítottak minden pozitív teoretizálást, érvelésük szerint minden pozitív elméletnek az adott rendszert támogató funkciója van. Következésképpen a dialektikus társadalmi elméletnek nem lehet más célja, mint bírálni a társadalmi valóságot és minden javasolt tudományos elméletet. Egyes egzisztencialisták vallotta hasonló érvelés szerint a valamely társadalomban érvényesülő tudományos törvényszerűségeket feltárni egyet jelent azoknak a feltételeknek a meghatározásával, amelyek között az működhetne és fennmaradását biztosíthatná, a tudománynak tehát implicite konzerváló funkciója van. Ennek az érvelésnek az ereje abban áll, hogy a legtöbb esetben valóban bekövetkező dologra hivatkozik, bár ez csupán azért történik, mivel a legtöbb tudós vállalkozik a rendszer támogatójának szerepére. Maga a tudományos módszer egyáltalán nem akadályozza meg a kutatót abban, hogy a rendszer pusztulásának a tendenciáját leíró törvényt tárjon föl. Ennek klasszikus példája az átlagos profitráta hanyatlásának a törvénye Marxnál. Valójában, a tudományos objektivitás természeténél fogva arra kötelezné a társadalomtudományok művelőit, hogy ne csak egy rendszer megmaradásának és normális működésének a feltételeit állapítsák meg, hanem azokat a feltételeket is, amelyek között minőségi változáson menne át, és egy új rendszer keletkezne. A fenti megállapítás csupán ezt jelenti: először is, a tudományos teoretizálás nem kötelezően apologetikus, másodsor, a dialektikus tudóst nem ítéli semmi kizárólag negatív kritikára. Valójában, maga a „negatív dialektika“ kifejezés félrevezető. A dialektikus gondolkodás negatív, amennyiben célja, hogy rámutasson azokra a fő korlátokra, amelyekbe egyik vagy másik rendszer beleütközik, és hogy megtalálja azok túlhaladásának az eszközeit. Ez a kettős negáció (Aufhebung) egy új rendszer kidolgozásához vezet, és a dialektikus folyamatban semmi sem akadályozza meg ezen új rendszer leírását. (Hegel ezt a stádiumot a szintézis szakaszának nevezte.) Az új rendszer megjelenése nyilvánvalóan nem állítja meg a kritikai gondolkodás folyamatát. A kritikai elmélet által megjelölt sok gondolkodási folyamat közvetít a

pillanatnyi tényleges helyzet és a vizsgált korszakban feltételezett optimális történelmi lehetőségek között. E közvetítés nélkül az optimális jövő humanista látomása egyszerű hitbéli aktus vagy remény marad. A humanizmusnak a tudományra van szüksége ahhoz, hogy túlhaladja utópikus és önkényes jellegét, vagyis a gyakorlatba vigye át elméleti törekvéseit.

Ha tehát a társadalomtudományok művelői elfogadják ezt a felelősséget, és etikailag szólva humanista álláspontot foglalnak el, nemcsak arra vállalkoznak, hogy utat mutassanak a társadalmi gyakorlatnak, hanem arra is, hogy közvetlenül részt vegyenek ebben a gyakorlatban. Elkötelezettségük jellege természetes függvénye azon kérdések természetének, amelyeket a modern tudományos fejlődés vet fel.

A legsürgősebb feladat a technológia minden jelenlegi embertelen következményének kiküszöböléséért folytatott harc az összes lehetséges eszközökkel. Ez mindenekelőtt a leszerelésért és az új, szennyeződésellenes technológia kidolgozásáért való harcot jelenti.

Általánosabb síkon a társadalomtudományok szakembereinek cselekvően kell bekapcsolódniuk a tudással való visszaélés elleni harcba. Hiszen azoknak az embereknek, akiknek a tudás köszönhető, nemcsak joguk, hanem egyben kötelességük törődni annak gyakorlati alkalmazásával.

A tudással való visszaélés legrosszabb formáinak már rendelkezésünkre álló ismerete néha lehetővé teszi, hogy korán felismerjük bizonyos kutatások patológikus jellegét. Patológikusnak kell tekintenünk az embertelen célokra irányuló kutatást, amilyenek például: emberi életek pusztítása, természetes környezetünk megmérgezése vagy emberi szellemek leigázása. Ilyen kutatásban részt venni, tudván, hogy miről van szó, nyilvánvalóan erkölcsstelen eljárás. Kétségtelen, hogy bizonyos kutatások gyakorlati célja nem mindig feltétlenül ismeretes, vagy független lehet eredményeinek későbbi felhasználásától; de más esetekben ez a cél ismert vagy ismerhető. Ilyenkor a kutató erkölcsi kötelessége megtagadni kutatásainak folytatását. Csakis úgy őrizheti meg erkölcsi integritását és kerülheti el intellektuális prostituálását, ha megtagadja a cinkosi szerepet az emberiség elleni tudományos bűntények elkövetésében, az emberi jogok megsértésében vagy az ember szabadságra, fejlődésre irányuló törekvéseinek módszeres lélektani megsemmisítésében. [...]

A tudósoknak mint a tudományos és technikai ismeretek „gyártóinak“ a felelősségéhez még egy sajátos feladat társul: az őket követő nemzedékek, a „tudományos utánpótlás“ nevelésének a feladata.

Azokkal az oktatókkal, akik nem képesek többre, mint információk és technikai ismeretek közvetítésére, egy viszonylag igen közeli jövőben nem lesz mit kezdeni: az ő munkájukat az oktatógépek is elvégezhetik. Márpedig a tanulóknak és főiskolásoknak mindig is szükségük lesz arra, hogy személyes kapcsolatba kerüljenek azokkal a professzorokkal, akikről olyasmit tanulhatnak, amit egy oktatógéptől soha, mivel nem megszozott, programozható feladatokról van ez esetben szó.

Melyek az utánpótlásnevelés legfőbb feladatai?

1. Az oktátónak a töredékes információkat nagyobb összefüggésekbe kell beágyaznia, ki kell mutatnia azokat a kapcsolatokat, közvetítéseket, történelmi pillanatokat, azokat a társadalmi és lélektani feltételeket, amelyek érthetővé teszik a tudás geneziséét, meghatározzák a tudományok módszertanát és kihatásait a társadalmi gyakorlatra. Ezt a tágabb ösz-

szefüggésrendszert nem előre gyártott elemekből rakja össze az oktatás. A témától el lehet kalandozni. Az oktatási folyamat ugyanis dialógus. Ezt a tanár és diák közötti párbeszédet nemcsak az oktató tudásának és kultúrájának mélysége határozza meg, hanem tanítványainak sajátos érdeklődése is.

2. Az oktatónak alkotó módon kell értelmeznie a felhalmozott ismereteket. A tudást nem elég csak közvetíteni. Még akkor sem elég, ha a tudás a maga teljességében reprodukálódik is ebben a közvetítésben. Szükség van a tudást kifejező szimbólumrendszer állandó megújítására, mely csak egyéni filozófiai perspektívában válik igazán átélhetővé.

3. Az oktatónak fel kell keltenie a tanulók vagy, a hallgatók intellektuális kíváncsiságát, tágitania kell szellemi látóköriüket, fejlesztenie kell kritikai érzéküket. Ahhoz, hogy történelmi érzékkel rendelkező nyílt és alkotó szellemű fiatal értelmiségieket neveljen, az oktatónak a tanítványait rá kell ébresztenie arra, hogy nem elég a „hogyan tovább?“ kérdését nekiszegezni a valóságnak, azt is meg kell kérdeznünk, hogy „miért?“, „mi célból?“ és „melyek az alapvető akadályok, s hogyan küzdhetők le?“

Ahhoz, hogy jó nevelő legyen, a tudósnak eredeti személyiségnek kell lennie, nemcsak ismeretekkel és kultúrával kell rendelkeznie, hanem becsületes és jellemes embernek kell lennie, aki odaadóan törekszik eszményének megvalósítására. A tanítványai meg fogják neki bocsátani, ha kissé utópista vagy túlságosan realista. De nem fogják neki megbocsátani — és igazuk lesz — az ellentmondást gondolatai, szavai és tettei között.

Ebből adódik tehát az, hogy az az oktató, aki elhivatottságesezményének megfelelően akar tanítani, feltétlenül ki kell hogy lépjen tevékenységének szűk egyetemi köréből, s közösségi-társadalmi szinten kell hogy cselekedjék. Ez nem jelent feltétlenül a szó legszorosabb értelmében vett politikai elkötelezettséget, elég csatlakoznia valamilyen, a társadalom szellemi és erkölcsi átalakítását célzó gyakorlati kezdeményezéshez, s ezzel korunk szükségletének leginkább megfelelő új kultúra megteremtéséhez járul hozzá. Ez a közéleti tevékenység köti össze egy társadalom elméletét a konkrét gyakorlattal. A nemzet legjobbjainak nagyarányú kollektív erőfeszítése szükséges ahhoz, hogy a társadalmi valóságot optimális történelmi lehetőségeinek magaslataira emeljék. Ha ez az erőfeszítés elmarad, vagy ha a legjobb tudósok megkerülik felelősségüket, vagy konformistának mutatkoznak, az illető nemzet vagy osztály aligha fogja elérni a lehetséges optimális szintet, és a stagnálás vagy hanyatlás veszélye fenyegeti.

Az oktató és a kutató kétféleképpen befolyásolhatja az alapvető társadalmi folyamatok menetét: egyrészt saját, közvetlen akciójával, másrészt közvetve azáltal, hogy azokat próbálja befolyásolni, akik majd megváltoztatják a világot. Ennek érdekében az oktatónak egyidejűleg át kell alakítania a külső körülményeket, és önmagát is meg kell változtatnia.

Ez az a tevékenység, amely véget vet a vak történelmi determinizmusnak — ez az, ami valóban méltó arra, hogy „történelemcsinálás“-nak, azaz röviden „praxis“-nak nevezzük.

DOKUMENTÁCIÓ ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁS

1895-ben, amikor Paul Otlet és Henri LaFontaine létrehozta a nemzetközi dokumentációs mozgalmat, sőt még a két világháború közötti években is csak kevesen, alig néhány széles látókörű tudós és lelkes könyvtári szakember vett tudomást kezdeményezésükről és támogatta igyekezetüket. Közel nyolc évtized elteltével most már ott tartunk, hogy társadalmi fejlődésünk, sőt — némi túlzással szólva: fennmaradásunk — döntő tényezőjévé vált a dokumentáció (újabb és hatásosabb nevén: információ, azaz tájékozódás); nélküle mindennapi tevékenységünkben egyetlen döntést sem hozhatunk, vagy legalábbis nem kellene hoznunk.

Számos elméleti beállítottságú szakember fordította képességeit a dokumentáció elméleti megalapozására, sok tintát pazarolva e tevékenység körülhatárolására, pontos meghatározására, kifejezéseinek egybehangolására és szabványosítására.

Már maga az új tudományág és foglalkozás neve is tetemes irodalom tárgya. A dokumentáció fogalmának gazdagodásával és átalakulásával használóinak egy része új elnevezést keresett az új értelem kifejezésére, hogy aztán a régi és az új terminus párhívei közt hosszas vita düljön, amelynek visszhangja a mai napig sem csendesedett el.

Otlet és LaFontaine eredetileg a klasszikusan hangzó Institut International de Bibliographie nevet adták az általuk megalapított intézménynek, hogy aztán 1931-ben, nem jelentéktelen huzavona után, Institut International de Documentation-ra változtassák, azzal a megokolással, hogy a dokumentáció sokkal tágabb fogalom a régi bibliográfiánál: mindenemű dokumentumot felölel, és az anyagot el is juttatja a dokumentációt igénylőhöz.

Újabb fejlemény 1945-ben következik be, amikor az amerikai Van-never Bush információtudománynak (information science) kereszteli a háborús szükségletek következtében is a technika vívmányait mindinkább igénybe vevő dokumentációt, és megmagyarázza, hogy az új tudomány az információ tulajdonságait tanulmányozza az áramkeringéshez hasonlítható információs körforgásban. Az új elnevezés fokozatosan teret hódít, különösen azokban az országokban, amelyekben a fejlődő elektronika egyre jobban behatol a dokumentációs boszorkánykonyha rutinműveleteibe, és matematikusok, kibernetikusok, mérnökök serege lepi el az addig csupán a szakkönyvtárosoktól benépesített terepet. Az elméletibb hajlandóságúak közben azon vitatkoztak, hogy vajon az információ a dokumentáció egyik fázisa-e, avagy a dokumentáció volna a sokkal átfogóbb információs tudomány egyik részterülete.

1969-ben a könyvtárosok hágai világkongresszusán már az információtudomány és a könyvtártudomány összefüggéseiről beszélnek, csapást mérve a régimódi dokumentáció bajnokaira. Az óvatossz szerzők azonban még ma is egymás mellé állítva használják mindkét terminust, információra rövidítve az új tudomány nevét, egyúttal újabb értelemmel bővítve ennek a ma oly sokat használt szónak a jelentését. Ezalatt újabb teóriák születtek, megjelenik a dokumentológia és az informatológia, majd az informatika, mely főként Franciaországban és Kelet-Európában hódít teret, az elmélet azonban képtelen lépést tartani a gyakorlati tevékenység rohamos fejlődésével, és a többé-kevésbé tudományos alaposságú definíciók hamarosan elavulnak. Pillanatnyilag talán legjobb, ha — gyakorlatias célunkat szem előtt tartva — a következő egyszerű meghatározásból indulunk ki: a dokumentáció (információ) vagy tájékozódás magában foglalja mindazt, amit látnunk, olvasnunk, ismernünk kell ahhoz, hogy társadalmi szerepünket hozzáértéssel tölthessük be, feladatainkat sikerrel oldhassuk meg a gyorsuló ütemű fejlődés feltételei között.

Ez bizony eléggé tág fogalom, s a definícióból következik, hogy a dolgozó és alkotó ember a társadalom fennállása óta tájékozódik, csak-hogy a tudnivalókban a fejlődés kezdetleges fokán és egyszerűbb életkö-rülmények között egymaga is el tudott igazodni, s csak az ismeretek mind rohamosabb gyarapodásával szorult külső segítségére. Előbb az írott fel-jejegyzésekhez fordult, majd ezek sokasodásával kénytelen volt kiagyalni a másodlagos információs források egész sorát, a ma is kitűnően használ-ható klasszikus bibliográfiától a legmodernebb elektronikus felszerelése-ket igénybe vevő adatbankig, hogy újabban már harmadlagos forrásokról is beszéljünk, melyekből megtudhatjuk, hol lelhetők a másodlagos forrá-sok... S jó lenne tudni, növekedhet-e még a „kitevője“ a tájékozódási segédeszközök számának, vagy — humán metaforával élve — hová gom-bolyodik ez a magunk alkotta Ariadné-fonal, melynek rendeltetése átve-zetni bennünket az emberiség ismeretrengetegének útvesztőin.

Noha a modern dokumentáció kezdeményezői olyan egyetemes rend-szer kiépítésén fáradoztak, mely felölelhesse az összes tudományágakat (hátrahagyott örökségük a könyvtárainkban ma is használt Egyetemes Ti-zedes Osztályozás), az önállóságra törekvő dokumentációs szakma hama-rosan főként a növekedő gazdasági és politikai fontosságú természettudo-mányok és a technika szolgálatába szegődött. Csak a legutóbbi évtizedben vált általánosabban elismertté, hogy az emberiség égető kérdéseit a „tech-nokrácia“ egyedül nem képes megoldani (marxista szemszögből ez egyál-talán nem számítható „felfedezésnek“); következésképpen az évtizedekig bizonyos fokig háttérbe szorult társadalomtudományok újra reflektor-fénybe kerültek. Ezek után a sokáig mostoha sorsú társadalomtudományi dokumentáció is új erőre kapott.

A nemzetközi intézmények sorában 1950-ben az UNESCO kezdemé-nyezésére szerényen megjelenik a CIDSS (Comité International pour la Documentation des Sciences Sociales), mely 1965-ben már átfogó ankét-programot tesz közzé a társadalomtudományi tájékozódás kutatásának a megszervezésére (Rózsa György: *Proiect de cercetare în informarea științifică din domeniul științelor sociale. Studii și cercetări documentare și bibliologice*, 1968. 1.). A kutatási program első témaköre a kutatók és az információ közötti kapcsolatra vonatkozik. A jól megalapozott doku-

mentáció kiépítéséhez tudnunk kell, milyen forrásokhoz fordul a kutató, s hogyan használja fel a meglett információt. Tisztáznunk kell, milyen szerepet tölt be az információ a kutatási tevékenységben, melyek a könyvtári tájékoztatás legmegfelelőbb formái, hogyan használják a kutatók a könyvtárakat, a másodlagos információs eszközöket, milyen hasznát látják a hazai vagy nemzetközi találkozóknak.

Megállapíthatjuk: a témakörben a kutatás csak nehezen haladt előre, eredményekről aránylag gyéren esik szó a nemzetközi szakirodalomban. Mi is lehet nehezebben felmérhető és elemezhető, mint a kutatók tájékozódási szokásai az amúgy is eléggé rapszodikusán fejlődő, árnyalatokban olyannyira gazdag, az olykor szubjektív elemekben és fantáziában bővelkedő társadalomtudományok terén. A „társadalomtudományok“ fogalom tárgykörükben és módszereikben lényegesen eltérő tudományágakat ölel fel (pl. gazdaságtan és pszichológia). A különböző tudományágakon belül a tájékoztatást igénybe vevő „kutató“ csak részben elméleti kutató (az angol *information user* jobb magyar megfelelője híján használjuk a *kutató* kifejezést); tulajdonképpen már minden szellemi tevékenységet kifejtő ember tájékozódni kénytelen. A tágabb értelemben vett „kutató“ lehet tehát tanerő, gyakorlati szakember, diák, a tájékozódási szándék indítéka lehet elméleti vagy módszertani kérdések tisztázása — kutatás, tanítás, tanulás vagy bizonyos speciális feladat megoldása céljából. A tájékozódási szükségletek terén tehát egész sor változat lehetséges, s ezek száma ugyancsak megsokszorozódik, ha tekintetbe vesszük az egyéni munkamódszerek sokféleségét és a kutatók nyelvi ismereteit. A jól szervezett tájékoztatási munkának alkalmazkodnia kellene a változatos igényekhez, ezek tanulmányozása azonban nagyrészt megbízhatatlan eredményekhez vezet, mert többnyire empirikus módszerekre alapoz (interjú vagy kérdőív, és az így nyert adatok statisztikai kiértékelése), az idevágó segédtudományok pedig (például a tudománypszichológia és tudomány szociológia) még távol állnak attól, hogy törvényszerűségeket állapíthassanak meg. (Lásd Engelbert, H.: *Probleme der Erforschung des Informationsbedarfs der Gesellschaftswissenschaften*. ZIID Zeitschrift, 1968. 6.)

Tanulságos ebből a szempontból az angliai INFROSS (Investigation into Information Requirements of the Social Sciences) kutatócsoport világviszonylatban is egyik legszélesebb körű ankétja. A szervezők kb. 2600 elméleti és gyakorlati szakembernek küldték meg kérdőíveiket, s már az is jellemző, hogy felénél is kevesebb (1089) válaszolt. Arra a két alapkérdésre, hogy, mi kutatása tárgya, és hogyan kezd neki a kutatási munkának, a kérdezettek java része nem felelt, a többiek felelete pedig oly sokféle változatot eredményezett, hogy az összesítéskor lehetetlen volt kutatási alaptípusokra következtetni.

Mégsem érdektelen az ankét bőséges adatanyagát átböngészni; itt-ott meglepő tények kerülnek napvilágra. Megtudjuk például, hogy a legtöbb kutatókategória mindenfajta anyagot használ; majdnem mindenkit érdekel a fogalmi és a metodológiai információ, és gyakori a statisztikai adatok felhasználása (legnagyobb mértékben, persze, a közgazdászoknál); legkevésbé használt a történeti vagy leíró típusú információ. Az adatok összesítéséből kiderül az is, hogy a kérdezettek 3 százaléka sohasem lapozgat tudományos szakkönyvet, 3 százalék pedig sohasem olvas szaklapot. Arra a kérdésre, hogyan találja meg a szükséges információt, a kér-

dezetek negyedrésze bevallja, hogy sohasem tanulmányozza a referáló lapokat (kiderül, sokan nem is tudják, mi az), nem kutat könyvtári katalógusban, nem keresgél a szabadpolcon, és nem olvas könyvismertetéseket. 94 százalék a könyvekben és folyóiratokban talált utalásokat tartja a legmegfelelőbb információs forrásnak.

Az újdonságokkal a megkérdezettek 40 százaléka folyóiratok útján tart lépést, 19 százalék személyes kapcsolat révén. Csak 13 százalék keresgél a könyvesboltokban, kurrens vagy nemzeti bibliográfiát csak kevesen vesznek a kezükbe. 84 százalék meglehetősen vagy nagyon fontosnak tartja a megjelent könyvek, cikkek mielőbbi ismeretét, 15 százalék nem tartja fontosnak, a többit nem érdekli a folyamatban levő kutatás.

Az „ötletforrás” tekintetében első helyen a kérdezett saját munkája áll, ezután következik — erősen csökkenő arányban — az olvasás, megbeszélés kollégákkal, tanítás. A konferenciák, gyűlések, találkozók, kongresszusok legutolsó helyen állnak ebből a szempontból.

A kérdezetteknek csak 7 százaléka bíz meg más személyt az információ megkeresésével, 72 százalék pedig egyáltalán nem fordul senkihez az információ felkutatásakor. A többség úgy tartja, saját maga jobban tudja, mire van szüksége, hol és hogyan találja meg, amit keres, közben elégedetlenkedik a könyvtári ellátottsággal, az osztályozási rendszerrel, a kölcsönzéssel. A kérdezetteknek majdnem a fele sohasem kéri a könyvtáros segítségét. Az idősebbek általában haszontalanabbnak tekintik a könyvtáros mesterséget, mint a fiatalabbak. Egyik idősebb ankétalany a következőt válaszolta: „El a könyvtárosokkal, inkább költsék a pénzt könyvekre!” Igaz, hogy más úgy véli: „Az értelmes könyvtáros többet ér a komputernél.” (Vö. Line, Maurice B.: *The Information Uses and Needs of Social Scientists: an Overview of INFROSS*. Aslib Proceedings, 1971. 8.)

Az ilyen és ehhez hasonló, ellentmondásos adatok sokasága bizony nem hat bátorítón az információ kezelőivé és gondnokaivá előlépett könyvtárosokra. Nehéz fába vágja a fejszét, aki tevékenységét e bonyolult információs profilhoz akarja idomítani. A dolog azonban mégsem egészen reménytelen, hiszen az információkutatásnak egyes kérdésekben sikerült közelebb jutnia a problémák felismeréséhez, s itt-ott bizonyos általános érvényű megállapításokat leszűrnie. Ma már tudjuk például, hogy a sokkal fejlettebb természettudományos és technikai tájékoztatás tapasztalatai és anyaga részben a társadalomtudományokban is felhasználhatók. Számos új, úgynevezett határtudomány született, mint például a gazdasági kibernetika, operációkutatás vagy a matematikai nyelvészet, aminek következtében az egyes tudományágak fokozódó mértékben veszik át egymás módszereit és főként információit. Hiszen a laboratóriumi kísérletek, matematikai modellek, mennyiségi analízisek és mérések ma már nemcsak a természettudományok járulékaik, egyes hagyományos társadalomtudományi ágazatok, mint például a pedagógia, a közgazdaságtan vagy még nagyobb mértékben a kriminalisztika, gyakran fordulnak információért a kémia, fizika, matematika vagy komputertechnika forrásaihoz.

A különböző kutatókategóriák információ-szükségleteiről és dokumentációs szokásairól van már némi fogalmunk. Tudjuk például, hogy a teoretikus, aki speciális területen folytat kutatást, közvetlen, gyakran személyes kapcsolatot tart fenn azzal a kevés számú kollégával, aki

ugyanabban a témakörben dolgozik, mivel tájékoztatói igénye a témájára vonatkozó minden információ késedelem nélküli beszerzésére irányul. Sok esetben személyes segédeszközökkel rendelkezik, saját cédularendszeren tartja nyilván a kutatását érintő adatokat, forrásokat. Nemegyszer kutatócsoportjának tagjait vagy — ha főiskolán is tanít — tehetségesebb diákjait is bevonja a kutatási munka dokumentációs előkészítésébe. Mint tanárnak — saját, szűk területű kutatómunkája mellett — lépést kell tartania a fejlődés legújabb, általánosabb eredményeivel, hogy diákjait a legújabb irányzatokról, a kutatási eredményekről és gyakorlati alkalmazhatóságukról tájékoztathassa. Ha történetesen tudományos szervezői szerepet is be kell töltenie, érdeklik a tudományszervezés, a vezetés (management) és a rendszerek működésének kérdései, ezenkívül az új munkamódszerek, megoldások, meglátások, még akkor is, ha nem saját területéről származnak. Mivel a könyvtárakkal megszakítás nélkül kapcsolatban marad, többnyire jól ismeri az információ forrásait, és az őt érintő tájékoztatói kérdésekben aránylag jól eligazodik. A teoretikus tehát tudja, mikor és milyen kérdésben szorul a könyvtáros segítségére, és ez a típus nem okoz különösebb gondot a tájékoztatás szervezőinek.

Nem „nehéz eset“ a második kategória sem, melybe a tanulók, egyetemi hallgatók és a továbbképzésben résztvevők tartoznak. Ők tanulmányaik kezdetén leginkább a tankönyvszerű összeállításoknak és az ajánló-bibliográfiáknak veszik hasznát. Nehezebb kérdésekkel csak akkor fordulnak az információ forrásaihoz, amikor államvizsgadolgozatuk megírásával bajlódnak. Irányításuk a tájékoztatás kérdéseiben tanáraik és tudományos vezetőik feladata, akik gyakran a főiskolai könyvtárak bevonásával gyakorlatilag is bevezetik (vagy legalábbis be kellene hogy vezessék) őket az információs eszközök és a könyvtárhasználat rejtelmeibe.

Nem így áll azonban a dolog a harmadik, meglehetősen tág csoporttal, amelybe az ún. gyakorlati szakembert soroljuk. E kategória tájékoztatói szokásait legkevésbé ismerjük, és ez a kategória tud legkevésbé a dokumentációról. Az ide sorolható szellemi dolgozó, legyen közgazdász, néptanácsi tisztviselő, bíró vagy vállalati pszichológus, már régebb kikerült a főiskoláról, mindennapi munkája során változatos problémákat kell megoldania, s a feladatok gyakori váltakozása és sürgető jellege rendszerint nem hagy időt az elméleti részletek tisztázására. Többnyire kész, azonnal alkalmazható ismeretekre van szüksége. Ezeknek egy részét az úgynevezett belső forrásokban találja meg (munkatervek, beszámolók, írásbeli intézkedések, egyéb belső dokumentumok). Feltehetőleg jól tájékozódik a külső források egy részében, olvassa a napisajtót, követi a rádió, tévé adásait, ismeri a parthatározatokat, törvénycikkeket, rendeleteket. Ez azonban még nem teljesen elegendő ahhoz, hogy a modern igényeknek mindenben megfelelő döntéseket hozzon. Lépést kell tartania a modern munkamódszerek és fejlődési irányzatok újdonságaival világviszonylatban is, hiszen országunk nem engedheti meg magának a lemaradást. Természetesen ilyenkor kitűnően hasznát veheti az előre összeállított ismertetéseknek, tematikus összeállításoknak, melyek az érdekelt dolgozó praxisának világviszonylatban kialakult modelljeit és megoldandó kérdéseit vázolják, de nemegyszer kénytelen lexikont, kézikönyvet, adattárat vagy ajánlóbibliográfiát kezébe venni, illetve a legújabb szakkönyveket és folyóiratokat felkutatni a szükséges ismeretek, fogalmak, tények ki-

nyomozására. Az ő helyzetében különösen fontos volna a tájékoztatási szakemberrel vagy, egyszerűbben, a könyvtárossal való együttműködés. S mivel éppen ő az, aki a legritkábban keresi fel a könyvtárat, a dokumentációs szakma teszi meg az első lépést, hogy megmutassa, ha nem is különleges esetekre szakosítva, de legalábbis általánosságban, mit hol találhat a tájékozódni óhajtó.

A dokumentációs munka lényeges tudnivalóit néhány oldalon össze-sűriteni lehetetlen. Erről a témáról köteteket írtak, s hazánkban is testes könyv jelent meg róla. (Avramescu, Aurel—Cândea, Virgil: *Introducere în documentarea științifică*. București, 1960.)

A következőkben megpróbáljuk röviden vázolni az információ legfontosabb útjait, mintegy „tájékozódási gyorssegélyben” részesíteni a túl sok részletben könnyen eltévedő és a nemzetközi lehetőségekről kevésbé tájékozott olvasót.

A harmadik kategóriába sorolt kutatónak rendszerint nyomtatott típusú kiadványra van szüksége, mégpedig két okból: vagy bizonyos meghatározott problémát akar tisztázni, s akkor minden érdeklő, ami rá vonatkozik, a visszamenő információtól a legújabbig, vagy csupán szakmája legfrissebb újdonságait akarja figyelemmel kísérni. Lehetséges, hogy mindkét esetben bizonyos szerző bizonyos könyvéről vagy cikkéről már tud, s ha minden adatot ismer, nem nehéz a könyvet vagy folyóiratot a betűrendes katalógusban felkutatni és kikérni. De talán mégsem éréktelen tudni, hogy egyes nagy könyvtárakban, így például a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, az intézmény fennállása óta megjelent majdnem minden hazai nyomtatvány köteles példánya megtalálható ugyan, de a külföldi könyvek és folyóiratok esetében a takarékosági szempont munkamegosztásra kényszeríti a könyvtárakat. Ebben a helyzetben jól használható segédeszköz a központi katalógus, amely területenként egybegyűjti a külföldi könyvek és folyóiratok céduláit, és nyilvántartja lelőhelyeiket.

Kolozsváron a Tudományos Akadémia Könyvtára dokumentációs osztályán található ilyen katalógus, melyben az összes fontosabb kolozsvári könyvtár 1964 óta beszerzett külföldi könyvállományát tartják nyilván 20 nagy témakörre csoportosítva. A folyóiratok központi katalógusa a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található, és 1966-ban könyvalakban is megjelent, újabb kiadása, mely az 1970-ig beszerzett anyagot tartja nyilván, előkészületben van. A külföldi folyóiratok lelőhelyeit illetően országos viszonylatban is könnyen eligazodhatunk. Erre szolgál a külföldi folyóiratok évenként megjelenő repertóriuma (*Repertoriul periodicelor străine din R.S. România*), melyet az Állami Központi Könyvtár (Biblioteca Centrală de Stat) ad ki két kötetben (legújabb kiadása 1971-ben jelent meg), az egyik kötet az előfizetés, a másik a nemzetközi cserekapcsolatok útján beszerzett folyóiratok címét és lelőhelyeit tartalmazza.

De mit kell tennie kutatóknak, ha az adott problémával kapcsolatosan semmiféle anyagot sem ismer? Természetesen a téma pontos körülhatárolása után általános tájékozódással kell kezdenie a munkát. Legjobb, ha egyenesen valamely tudományos könyvtár dokumentációs osztályát keresi fel. Ennek híján tudnia kell, hogy a kisebb könyvtárakban a legfontosabb tájékoztatási anyag az olvasóteremben felállított szabadpolcos kézikönyvtárban van elhelyezve. Ha nem kimondottan csak a leg-

újabb információt tartja fontosnak, nem árt előbb a Tudományos Akadémia Könyvtárának *Ghid de documentare în științele sociale* című összeállítását átlapoznia.

Sajnos, e rendkívül hasznosnak ígérkező könyvecske utoljára 1961-ben jelent meg (ekkor is csak az első része készült el). De így is tartalmaz néhány használható adatot, például a legfontosabb bukaresti könyvtárakra vonatkozó hasznos tudnivalókat; második felében pedig bemutatja az 1960 előtt megjelent hazai, és nálunk megtalálható jelentős külföldi lexikonokat, kézikönyveket, általános (kurrens és retrospektív) bibliográfiákat, repertóriumokat, referáló lapokat, egyéb katalógusokat, hogy aztán tudományágak szerint csoportosítsa a számottevő szakbibliográfiákat és egyéb információs eszközöket. Természetesen az anyag egy része elavult, nagyon hiányzik belőle az utóbbi tíz év alatt könyvtárainkba befutott rendkívül gazdag és értékes forrásállomány; visszatekintő kutatás esetén mégis hasznavehető eszköz.

Ha fogalmat akarunk tisztázni, vagy egyéb adatra van szükségünk, legjobb segédeszköz a lexikon. Lexikont mindenki forgatott már, de azért nem árt az emlékeztető; régebbi vonatkozású kérdésben régebbi kiadás sokszor részletesebb információt tartalmaz, a legújabb keletű problémák megkeresésekor pedig ne felejtjük el, hogy a legtöbb új kiadású lexikonnak már pótkötetei is megjelentek. Nyelvi lehetőségeink keretén belül mindig jobb, ha egy bizonyos fogalom szülőhazájából származó lexikonban keressük a rá vonatkozó adatokat. Jó tudni azt is, hogy egyes nagylexikonok a fontosabb címszavakra vonatkozó, többé-kevésbé részletes bibliográfiát is tartalmaznak. (Például a *Grand Larousse Encyclopédique*, a *Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija*, a *Der Grosse Brockhaus*, az *Encyclopaedia Britannica*, a *Pallas nagy lexikona*, az *Encyclopedia Americana*.)

Lehetetlen volna itt felsorolni a bizonyos szakterületekre vonatkozó legfontosabb lexikonok és kézikönyvek címét és jellegzetességeit; a szolgálatos könyvtáros szívesen ad erre vonatkozólag felvilágosítást. Meg kell azonban itt említenünk két fontos segédeszközt, amely a társadalomtudományok összességére vonatkozik, ezek pedig az *Encyclopaedia of the Social Sciences* (I—XV. New York, 1959) és az *Enzyklopädie der Geisteswissenschaftlichen Arbeitsmethoden* (Lieferung 1—12. München—Wien, 1968) megjelenőfélben levő mű, melynek csak a logikára, matematikára, művészetre, pszichológiára és pedagógiára vonatkozó kötetei futottak be.

Ugyancsak a könyvtáros irányítását kell igénybe vennünk a szakkatalógus használatakor. Ő mondja meg, melyik osztályba tartozik témánk.

Könyvtáraink szakkatalógusai az ETO (Egyetemes Tizedes Osztályozás) rendszerén alapulnak. Ennek fő jellemvonása, hogy az általános kérdéseket minden osztály elejére helyezi, a legáltalánosabb műveket, így például a könyvalakban megjelent bibliográfiákat is, az ún. 0 csoportba, a katalógus legelső osztályába csoportosítja. A katalógus az általános problémákból kiindulva halad a részletkérdések felé.

A szakkatalógusból csak azt tudhatjuk meg, hogy a témánkra vonatkozó milyen könyvek vannak meg a könyvtárban, a folyóiratokban megjelent cikkekre csak a bibliográfiákban találunk utalást. A Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban létezik ugyan egy szakkatalógus, mely a társadalomtudományok bizonyos ágaira vonatkozó cikkeket is nyilvántartja, de csak az 1968 óta megjelent hazai anyagot tartalmazza.

Kutatóknak természetesen a témájára vonatkozó legújabb információkat is ismernie kell. Felhasználhatja az újdonságkeresőknek szóló következő útbaigazításokat.

Az első tudnivaló, hogy a legtöbb országban, köztük hazánkban is, minden megjelenő nyomtatványt — legyen az könyv, térkép stb. — a nemzeti bibliográfia tart nyilván. E periodikusan megjelenő kiadvány másik sorozata a folyóiratokban megjelent cikkek, tanulmányok, riportok stb. bibliográfiai adatait tartalmazza.

Hazánkban e két sorozat címe: *Bibliografia RSR. Cărți, albume, hărți* — megjelenik 1952 óta, havonta kétszer; és *Bibliografia RSR. Article din publicații periodice și seriale* — megjelenik ugyancsak kétszer egy hónapban. A könyvek bibliográfiája féléves, a folyóiratok bibliográfiája, sajnos, egyéves késéssel jelzi a megjelent anyagot. Könyvtárainkban megtalálható ezenkívül a német, angol, olasz, magyar, jugoszláv stb. nemzeti bibliográfia, Franciaországra vonatkozóan pedig a havonta megjelenő *Bulletin critique du livre français*, mely csak válogatott könyvanyagot tartalmaz. Mindezek a publikációk 3 hónaptól 1 évig terjedő késéssel értesítenek az újdonságokról, előnyük azonban, hogy minden anyagot felölelnek. Némely közülük visszamenőleges információval is szolgál.

Lehet azonban, hogy az információkeresőt jobban érdekli, milyen külföldi könyvújdonságot találhat hazai könyvtárainkban. Erre vonatkozóan minden nagy könyvtár, köztük a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár is kéthetenként vagy havonta kiadja könyvgyarapodási jegyzékét (*Cărți străine intrate în bibliotecă. Seria Științe sociale*). Országos viszonylatban az Allami Központi Könyvtár 21 sorozatban megjelenő kiadványa (*Cărți străine intrate în bibliotecile din România*) tájékoztat az új szerzeményekről, a lelőhelyek feltüntetésével. E kiadvány humán jellegű sorozatai a következők: Artă—sport, Educație—învățămînt, Filozofie, Istorie, Lingvistică, Literatură, Știință și cultură, Științe social-politice și economice. E sorozatok kivágásaiból a kolozsvári egyetem részlegkönyvtáraiban 1971-től kezdve visszamenőleges szakkatalógusokat is összeállítanak.

Annak ellenére, hogy a társadalomtudományokban a könyvinformáció sokkal jelentősebb szerepet játszik, mint a természettudományokban vagy a technikában, a kutatásra vonatkozó legfrissebb híreket természetesen a folyóiratokból tudhatjuk meg. Ajánlatos, hogy minden szellemi dolgozó legalább egy hazai és egy külföldi szaklap cikkeit és könyvismertetéseit figyelemmel kísérje, de mindez csak egy töredéke a világviszonylatban megjelenő óriási anyagnak. Ha tehát széles körű áttekintést akarunk, analitikus bibliográfiához és referáló laphoz kell fordulnunk.

A hazai társadalomtudományi dokumentáció európai viszonylatban is egyike a legjobbaknak. A Tudományos Akadémia Dokumentációs Központja 1964-től kezdve hat, majd a Társadalomtudományi Akadémia megszervezésével (1971) nyolc tudományágban ad ki kurrens analitikus bibliográfiát, 3000 külföldi folyóirat feldolgozásával. Az eredmény évente kb. 50 000 cikk és könyv részben annotált jelzése a következő tudományágakból: közgazdaság, filozófia, logika, szociológia, pszichológia, történelem—archeológia, irodalomelmélet és művészet, jogtudomány, nyelvészet—filológia. Minden ágazatra vonatkozóan két publikáció jelenik meg: az ún. információs közlöny (*Buletin de informare științifică*, évente hatszor), mely a cikkeknek és könyveknek csak bibliográfiai adatait közli, gyakran

annotálva, a megjelenésüktől számított 6—12 hónapos késéssel. A második kiadvány (*Revista de referate, recenzii și sinteze, évente négyszer*) a fontosabb könyvek és cikkek részletes tartalmi ismertetését adja, de tájékoztat a kongresszusok, nemzetközi találkozók munkálatairól is. Az évente megjelenő index visszamenőleges keresésre is lehetőséget ad.

Külföldi lapok tartalmáról értesít még a bukaresti Egyetemi Könyvtár *Din sumarul periodiceleor străine — Științe sociale* című, havonta kétszer megjelenő kiadványa, de ez nem ismerteti a cikkek tartalmát.

Megemlíjtük, hogy a bukaresti Egyetemi Könyvtár egyetemi dokumentációs központja több sorozatban bővebben referál a nevelés és pedagógia kérdéseire vonatkozó irodalomról. (A sorozatok címe: *Eficiența învățământului, Discipline ale învățământului superior, Educație permanentă, Sisteme de învățământ, Sisteme informaționale.*)

Ugyancsak a bukaresti Egyetemi Könyvtár a *Noutăți în științele sociale* című kiadványában a következő témakörökre vonatkozóan közöl gyors könyv- és cikkismertetéseket a külföldi irodalomból: Az ember problémái a mai társadalomban; A technika haladásának szerepe a társadalom fejlődésében; Korunk filozófiájának és szociológiájának elméletei és irányai. A másik ilyen gyorsinformáló sorozat korunk irodalmának és művészetének elméleteire és irányzataira vonatkozik.

A közgazdasági szakemberek a technikai dokumentációs központ (újabb nevén: Institutul Național de Informare și Documentare Științifică și Tehnică) kiadványsorozataiban találnak értékes ismertetéseket a legújabb külföldi irodalomra vonatkozóan. A havonta megjelenő sorozatok címe: *Probleme ale perfecționării, organizării și conducerii economiei și vieții sociale; Aspecte ale economiei mondiale; Probleme de prognoză științifică, tehnică și economică; Cibernetică; Sistemul informațional economic; Sistemul de informare documentară.*

A fenti publikációk már átmenetet jeleznek a legújabb típusú szintéziskiadványok felé, amelyek célja válogatva egybegyűjteni és ismertetni a haladás legújabb eredményeire vonatkozó irodalmat. Ezt a kiadványtípust az ugyancsak a Társadalomtudományi Akadémia Dokumentációs Központjának kiadásában megjelenő, *Progrese. Direcții. Tendințe* címet viselő sorozatgyűjtemény képviseli a legjobban. Ebben a gyűjteményben eddig a következő sorozatok jelentek meg: *Colectivitatea rurală; Conducere-decizie; Ergonomie; Estetica industrială; Forța de muncă; Informatica în științele sociale; Industria modernă; Marketing; Metode și tehnici de cercetare în științele sociale; Metodologia și sociologia informației; Prognoza economică; Prognoză și planificarea socială; Prognoză; Prospectivă; Știință și dezvoltare; Sociologia contemporană; Urbanizare.*

Ha valaki még ennél is újabb információt akar, megtalálhatja a kiadvállalatok prospektusainak és katalógusainak lapjain, ahonnan azt is megtudhatja, mi jelenik meg jövőre. Igaz, nem biztos, hogy magát a könyvet is kézhez kapja majd, de legalább értesülhet a tartalmáról.

Felsorolásunk végére értünk: csak a leghasználatosabb és könyvtárainkban legkönnyebben megtalálható anyagra utaltunk. Kimaradt ebből sokféle bel- és külföldi forrás, bibliográfia, útmutató, kézikönyv, táblázat vagy katalógus. Ami a könyvtár további lehetőségeit illeti, legjobb, ha olvasónk a helyszínen vág neki felfedezőútjának, a könyvtáros szakavatott vezetésére bízva magát.

GAÁL GÁBOR ARCKÉPÉHEZ

Az utolsó évtizedben nagyszámú emlékezés, cikk, tanulmány jelent meg Gaál Gáborról nálunk és másutt. Könyv is napvilágot látott róla. Művét, írói, szerkesztői, tanszéki tevékenységét irodalomtörténészek, filozófusok, esztéták, közírók elemezték. A hajdani *Korunk*ről szóló írások is voltaképpen az ő arcképét egészítették ki. Munkatársai, tanítványai éppúgy megemlékeztek róla, mint azok, akik csak messzebből követhették, vagy csak halála után ismerték meg munkásságát.

Mégis senki sem állította, hogy bár a maga részéről kimerítette volna a témát, vagy teljes képet nyújtott volna Gaál Gáborról, még a háromszáz oldalas monográfia írója, Tóth Sándor sem. Viszont eredeti meglátást tudott róla nyújtani az is, akinek nem volt módja lenyűgöző egyéniségét megismerni, sem a szerkesztő, sem a társalgó, sem az előadó eleven szavaiból.

Keserű iróniája a sorsnak, hogy maga a bő vénájú Gaál Gábor, életviszontagságai folytán, alig juthatott el a hosszabbacska tanulmányig, s számos kísérlete ellenére sem a monográfiáig. Pedig mily felkészültséggel, nekigyürkőző alaposzággal fogott hozzá nemegyszer, amikor már úgy tűnt, hogy mélyebb lélegzetet vehet. S mily nagyméretű tárgykörök foglalkoztatták karcolataiban is.

Mostoha ifjúsága, felnőtt korának hányatott évei, üldöztetése, megszorított társadalmi-politikai helyzete s a felszabadulás után a lázas közéleti tevékenység, majd pedig a lehangoló értetlenség egyaránt gátolták alkotóképessége kiteljesülését. S mégis, mennyi mindent nyújtott, főképp a *Korunk* méltán küldetésnek tekintett szerkesztésével.

Nagyobb szabású műre való törekvése részletekben maradt fenn csupán. Amiből bőségesen van, az a megélhetését biztosító rövid, színes újságcikk a polgári liberális napisajtó nyújtotta lehetőségek közt. Folyóiratában elsősorban a mások írására volt gondja, bár bőven közölt irányadó, ösztönző és polemikus cikkeket a saját terméséből is. Nem beszélve a *Korunk* szemléit kiegészítő, akaratlanul is töltelékszerű, álneven írt vagy fordított anyagról.

Igaz, eszmei hatása nemcsak a saját írásai, hanem a másoktól közöltek összegyűjtése, válogatása, simítása, igen gyakran átírása révén is szét-sugárzott. Ehhez társult a széles körű levelezés, aminek csak egy része maradt fenn, s nem is mindig a legjelentősebb. Gazdag gondolatvilága, minden ellenszéllel szembeálló egyénisége, ironikus szellemessége dúsan nyilvánult meg szerkesztőségi meg fehér sztal mellettí megjegyzéseiben, valamint bölcséleti mélységű s magas akadémiai szintű, gondos egyetemi előadásaiban.

Az utolsó évtizedben írásai három vaskos kötetben láttak napvilágot, s most az összegyűjtött levelezés is hozzájárul az összkép kiegészítéséhez.

Igy hát nagy vonásokban mégis kibontakozik, ami a régi *Korunkban* sokszor csak burkoltan, sejtetően jelenhetett meg az ádáz cenzúráviszonyok miatt. Érzékelhető lesz, ami befejezetlenül maradt, vagy aminek csak áttételesen fejeződött ki eszmei magja. S hogy a nyomtatásban és kéziratban fennmaradt Gaál Gábor-írások legtöbbszörének önmagában is van számunkra mondanivalója, arra a felszabadulás utáni követőinek meg gondolkodtató tanulmányai mutatnak rá, szuggesztív és összetett képet elevenítve meg egyéniségéről, munkásságáról.

Minden korabeli riasztó és akadályozó mozzanat ellenére írásban és szóban egyaránt kiapadhatatlan volt a szelleme. Feszült önfegyelemben, zárkózottságban és meg nem szűnő harcoss védekezésben is tudott széles körű visszhangot keltetni.

A Gaál Gábor-i mű befejezett könyv és hosszabb lélegzetű tanulmány nélkül is országos, sőt bizonyos értelemben nemzetközi méretű. Noha visszavonultságra kényszerült, s fenyegetettségtől körülvelt lényé elejétől végéig nélkülözte a termékeny munkához szükséges feltételeket. Fojtogató és elnémitő körülmények közt sem rendült meg, bár állandóan érezte, szarkasztikus mosolya mögé rejtve, léte tragikumát. Akkor ropant össze csupán, amikor végzetesen két tűz közé került.

Mint zártságában forrongó, egyéni színezetű marxista gondolkodó, hátramaradt műve bő forrás a további értékelésekhez — kora baloldali eszmeáramlatainak, a hajdani *Korunk* változatos képének és hatósugarának feltárásához.

*

Gaál Gábor jelentősége elsősorban eszmei hatékonysága révén nyilvánult meg, függetlenül attól, hogy az utókor teljesen igazat ad-e egyik vagy másik értékelésének. De hát kinek a gondolatvilága mérícskélhető egészen azzal, hogy golyót és időt álló páncél fedi? És egyáltalán van-e forradalmi szellemiség, amely a bajvívásban ne érezné kénytelenségét a lendületes visszavágásnak, szélszentes időkre hagyva a dolgok mérlegen való lemerését?

Hol a maró gúny torz-tükrével, hol a fedezetlenül hagyott részeket kereső kardcsapással készíteni hátrálásra a vitafelet — íme, ez volt Gaál Gábor harcmodora. A minden rutint elvető és minden pongyolaságot kárhoztató szellem érvényesítése, a zavaros képletet részeire bontó elemzés és a világos összeállítás, íme, ez volt az ő dialektikája. S közben állandóan serkentve, kritikusan, buzdítóan, munkatársi gárdáját.

Mint bíráló sohasem szűnt meg embereket formálni, közvéleményt alakítani. Többször sikerrel, mint sikertelenül, többször maradandóan, mint mulandóan.

Esztétaként és filozófusként eleven eszmeáramlatokba kapcsolódva, volt benne valami egy mindig újrakezdett és soha be nem fejezett művű Lukács Györgyből. Az irodalmi, szellemi élet alakítójaként pedig emlékeztetett egy cellába zárkózott s folyamatos, napi ütemű tevékenységével messze kiható Kazinczy Ferencre.

Felette állt minőségben minden polgári szemléletű korabeli erdélyi magyar irodalomtörténésznek. Biztos kézzel pécézte ki gyengéiket, bon-

totta szét felhővéaraikat. Kuncz Aladár lett volna mérhető hozzá, ha még azelőtt abba nem hagyja ilyen irányú tevékenységét.

Gondolati mélységben, széles horizontban, eredeti ötletekben meghaladta a legtöbb erdélyi magyar kritikust. A honi valósággal szorosabb kapcsolatú Szentimrei Jenő vetekedett csak vele bírálataiban.

Igaz, a korabeli munkásmozgalom nagy elhajlása: a zavaros közéletet a nyílt reakciónál veszélyesebbnek tartó, s magát biztosnak csak a szekta talaján érző balosság rá is kihatott, különösen a húszas évek végén, a harmincas évek elején. De akkor is volt valami benne, ami a rugalmasabb, átfogóbb álláspontot kereste. Mégpedig a bécsi és berlini évek emlékeként az emigráns csoportok közti szakadatlan villongástól való tartózkodás s egy széles baloldali front igénylése.

A magyar kommün eltiprása nyomán beállott ideológiai és politikai zűrzavarban és szétesettségben a közös ellenséggel, az ellenforradalommal szemben való összefogást tartotta a legfőbb feladatnak. Ez még akkor volt, amikor csak ismerkedett a marxizmussal, s inkább eklektikus hajlamaik voltak.

Természetesen olyat állítani, hogy már akkor benne élt volna valamilyen törekvés a későbbi antifasiszta népfronti eszméből, legalábbis túlzás volna. Sem ő, sem más nem jutott, nem juthatott el ilyesmiig akkor. A Horthy-féle fehérterror a fasizmus egyik előzménye volt ugyan, de ellene csak azokat az erőket lehetett volna harci frontba állítani, amelyek már a proletárdiktatúra alatt szöveterkeztek egymással. Viszont jól tudjuk, hogy ezek az erők maguk is meghasonlottak egymás közt a Tanácsköztársaságot ért végső csapás előtt.

A fasizmus belső és külső veszélyének oly foka és mérete, hogy a munkásosztály, a parasztság, a városi kispolgárság, az értelmiség, sőt a burzsoázia liberális része életérdekeibe vágjon, csupán a harmincas évek elejétől jelentkezett nálunk, s akkor is főleg a hitlerizmus németországi uralomra jutása után.

Olyan politikai nézeteket tulajdonítani Gaál Gábornak, amelyekkel megelőzte volna korát, éppen úgy irreális, mint őt vádolni azért, ha egyes középutas írók a *Korunk* legkészségesebb együttműködési szándéka idején is messze kitértek előle.

*

Törekvéseit Gaál Gábor csak iszonyú belső erőfeszítések árán válthatta valóra, állandó nekiszegülésben az ellenárral. Munkássága megtorpanás nélküli „csak-azért-is“-ek szívós sorozata volt. Morális és intellektuális napi önfegyelemmel kiharcolt alkotó egyensúly. Alig-alig talált bár átmeneti megnyugvásra gyermekkori gyötrelmeitől a döbbenetes betegágyig, egészségének végzetes megroppanásáig...

Szellemének teljes mértékben való felidézéséig egy évtized telt el. De azóta annál harsányabban szól felénk. Akkor is, amikor korának vívódásait, ellentmondásait idézi, akkor is, amikor napjainknak küld buzdító üzenetet.

*

A húszas évek erdélyi magyar irodalmáról kialakított felfogására még döntő mértékben hatott a német baloldali irodalomnak a proletárforradalmat imminensnek tartó felfogása. A hazai munkásmozgalom maga is, amelyhez mind közelebb került, telve volt ekkor szociologizáló, agitátorikus irodalmi nézetekkel.

Még 1932 áprilisában is azt írta, éppen a társadalmi valósággal teltt Veres Péternek: „Ne az irodalom felé önnevelje magát, hanem a dokumentáció irányába.” Viszont az a tény, hogy ennek az évnek a végén József Attila és Illyés Gyula verseit közli, igazolja, hogy a társadalmi lényeg és az irodalmi forma egyaránt igénye. Még ha tétélesen ezt csak 1937-ben fogalmazta is meg Horváth Imréhez írt levelében: „Ugyanolyan mértékben kívánjuk az írótól a művészi kifinomálást, mint a mondanivaló, illetve a tartalom valóságbeli érvényességét.”

A „l'art pour l'art” méltán került a *Korunk* támadásának célpontjába, s a „valóságirodalomnak” mint a jövő irodalmának a hangsúlyozása elsősorban a tényektől való elvonatkoztatás ellen irányult. A „transzilvanizmus” elleni hadakozása is lényegében az önmagáért való művészetbe, a múltba és egy idealizált, osztály, nélkülinek képzelt társadalomba való menekülést kárhoztatta.

Természetesen a transzilvanizmus marxista elemzése differenciált, árnyalatos meghatározást igényel. A liberálisabb szellemű középírányok minden társadalmi konfliktust elkenő, ködös szemléletének elhatárolását a demokratikus erdélyi hagyományok ápolására, a román néppel való történelmi együttélés hirdetésére irányuló törekvéstől.

Az eszmei zavar kétségkívül jellemezte a transzilvanizmust, de attól, hogy főveszély legyen, az ultrasovén, revansárd, munkásgyűlölő nézetek terjesztése idején igen messze volt. A reakciós vezetőréteg és uszályai megbocsáthatatlan, halálos vétkeknek tekintették a transzilvanista irányzatot, amely szemben állt a Horthy-korszak gyámkodása alatt álló epigon-irodalommal, s a parasztfelkelések emlékét idézte.

Kétségkívül a marxisták számára mindez harc közben tisztult ki. Nem volt honnan kész kliséket kapni, s aki ilyenek után ment, lejtőre jutott, különösen olyan hullámvázások idején, amelynek a húszas évek folyamán voltak.

A munkásmozgalom még a tőkésrendszer viszonylagos stabilizációja idején is nehezen tudott a világforradalmi reményektől szabadulni, különösképpen minden szövetségesként használható erőt, mint amilyen a „hajthatatlanok”-tól madárijesztőnek feltüntetett „kispolgárság” volt. De azt sem szabad felednünk, hogy Gaál Gábor a félig polgári kozmopolita, félig proletkultos vonalat kezdettől fogva ellensúlyozni igyekezett a proletárforradalomban részt vett baloldali értelmiségiek szövetségére való törekvéssel.

Dienes Lászlóval együtt megkísérelte, hogy a Horthy-féle ellenforradalmi kurzustól száműzött kommunista, baloldali szociáldemokrata és polgári radikális munkatársakkal egyaránt kapcsolatot tartson. Ez természetesen nem férhetett össze a Pestre való visszatérésének útját egyengető Hatvany Lajos taktikájával, aki a „szélsőbaltól” rövid kolozsvári tartózkodása idején is igyekezett magát mindjobban elhatárolni. Gaál Gábor politikai önállósodása, aki azelőtt oly közel állt Hatvanyhoz, ekkor már folyamatban volt. De a munkásmozgalom irányában Gaál Gábor még ko-

rántsem találkozhatott egységes irodalmi programmal. A szociáldemokrácia formailag konzervatív, jelszavas irodalmárkodást gyakorolt, a kommunisták viszont még nem rendelkeztek kiforrott dialektikus nézettel az irodalomról.

Gaál Gábornak ezt főleg külföldi gócok felé irányuló antennái segítségével kellett kialakítania. Szerepe annál nehezebb volt, mivel Dienes távozása után magára maradt a *Korunk* szerkesztésében. Világnézeti és formai igényessége folytán nem is lehetett másképpen. És ezt a harcot olyan polgári folyóiratokkal és írói társaságokkal szemben kellett megvívnia, amelyeknek anyagi lehetőségeivel, megjelenési könnyebbségével ő nem versenyezhetett. Ő „csak“ minőségi, eszmei erejével állhatta a versenyt, és állta is minden poklonon keresztül.

1927-ben megjelent cikkében az erdélyi magyar irodalom problémaköréről, az *Erdélyi Helikon* írói társaság antológiájával kapcsolatban, Gaál Gábor még kiegyensúlyozott mértékkel fogalmaz: „A Helikon mint kultúrpolitikai mozgalom... megszervezése mintaszerű... Bánffy régi és jó neve a magyar literatúrának... A reneszánsz testalkatú Bánffy kitűnő szervező is... A Helikon adminisztrációs ügyeit egy olyan sokoldalú kultúrpolitikus, mint Kós Károly vezeti...“

Azután a társaság kizárólagos jellegét bíráló megjegyzése mellett az antológia írásainak minőségét teszi mérlegre, ami elsőrangú találat az önmagáért való művészetet hirdető Helikkal szemben. Számos gyenge írást elmarasztal. De elismeri Makkai Sándort, „aki regényíró tehetség és készség“, Kuncz Aladárt, akinek „vannak tanulmányai, amelyek a legritkább magyar esszék közé tartoznak“ stb. Végeredményben a cikk telve van kritikus szellemű, de az értékeléstől el nem zárkózó várakozással.

1928 márciusában, az *Erdélyi Helikon* folyóirat megjelenésekor lényegében szintén ez a magatartása. Ennek a fontos cikknek valamivel élesebb a hangja, de végképp elmarasztaló ítéletet ebben sem mond. Minden elfogultság nélkül megállapítja, hogy bár „a Helikon a Nyugat hangján, formáin, stílmomantikáján és szimbolizmusán keresztül beszél, mégis felfedezte és hangoztatja, hogy Erdélyben él, azaz tartja e föld tradícióit“. Ugyanakkor élesen bírálja, és méltán, azt a fellegekben járó ábrándozást, hogy a Helikon a művészet formáján át „kiegyenlíti az emberek és a világnézetek közti ellentéteket“. De még mindig előlegezi a bizalmat, hogy mindebből mégis csak kiforr valami: „A *Korunk* szeretné hinni, hogy az összetoborzott tehetségek után jön a nagy tisztázások és leszámolások napja...“

És mégis ebben a cikkben van egy megjegyzés, amely messze kiható téves mérlegelésen alapul. Maliciózan jelenti ki Gaál Gábor, hogy a Helikon „harcol — pár ókonzervatív öregúr ellenében — Adyért“. Nem a malíciában van a baj, hanem az erőviszonyok fel nem ismerésében. (Nem Gaál Gábor személyes hibája ez.)

Sajnos, nem csupán pár ókonzervatív öregúrról volt szó, akik ellen az említett harc folyt, hanem a reakció mélyen beágyazott, társadalmi, világnézeti pozícióiról. S amelyek poshadt, de széleskörűen ható tradíciókra, a Habsburg-birodalom összeomlását, országváltozásokat, a polgári

demokrácia térhódítását, a proletárforradalom világrészben győztes tényét tudomásul venni nem akaró struccpolitikára épültek. S a kulturális, sajtó- és kiadóvállalati élet bizonyos területein a Horthy-uralom szubvenciói révén a konzervativizmus hatótere nemhogy összehúzódott volna, hanem tovább terpeszkedett.

Erdélynek Romániával való egyesülése után, a forradalmi hullámok hatásaként, a radikális, baloldali polgári sajtó a munkássajtóval együtt néhány évig lesállításba tudta szorítani az erdélyi magyar reakciót. A húszas évek végére azonban Kolozsvárt már egyetlen haladó szellemű napilap, sajtóvállalat sem maradt.

Gyarapodott a sekélyes *Színházi Élet* kultusza. De a magát szabadelvűnek feltüntető pesti aszfaltkultúra termékeinek bőséges erdélyi terjesztése nem bénította a vaskalapos reakciót.

A nemzetiségi anyanyelvű iskolák kizárólag felekezeti jellegűek voltak, ami a maradi szellem szívós állásait jelentette, főleg a katolikus tanintézetekben. A harmincas évek derekától erősödött itt a fasiszta irányzat, amely a húszas években még Adyért kiálló önképzőköri megmozdulásokat rendre elfojtotta.

Keserves dolog, de letagadhatatlan tény, hogy az Olasz páterek által összetoborzott neoklerikális reakció, majd az *Erdélyi Lapok* nyílt fasiszta állásfoglalása rontó hatással volt ezekre az iskolákra, amelyek azután buzgalommal kezdték „gyártani” a későbbi hitleri agresszió ágyútöltelékeit.

Bizony lett volna létalapja, értelme egy, széles körű kulturális mozgalomnak, amely zászlajára írja az Ady hirdette és követte haladó eszméket a mindjobban megnyirbált demokratikus szellem védelmére. Volt is ilyen ifjúsági kiállítás, de jobboldalról mérhetetlen megátalkodottsággal, baloldaltól pedig szintén hiányzott a teljes megértés.

*

1928 decemberében Gaál Gábor teljes fegyverzetben áll ki Kuncz Aladár eszmefuttatása ellen az „erdélyi gondolatról”, amely Kuncz szerint abban a törekvésben mutatkozik, „amelyben Erdély jelentősebb szépírói minden vallási, világszemléleti és irodalomirányi szempont felett a tiszta irodalmi eszme szolgálatában egyesülni tudtak”. Ellentétben azzal az irányzattal — és ezt nyilván mindenekelőtt a *Korunkra* vonatkoztatta Kuncz —, amely „az irodalom általános érdekeit világszemléleti... vagy pártszempontoknak” áldozná fel.

Kétségkívül hangzatos, de feje tetejére állított felfogás. Ezzel szemben Gaál Gábor az osztályok és világnézetek elkenése ellen lép joggal a porondra. De a transzilvanizmus idealista irányzata ellen oly hévvel és vehemenciával ránt kardot, a szellemi frontokat egyszer s mindenkorra egymás ellen élező hadüzenettel, hogy jóval messzebb megy, mint egy irodalmi kalendárium kritikai elemzése.

Gaál Gábor a *Korunk* hivatása fontosságának a tudatában tiltakozik a szellemi arisztokráciát játszó exkluzivitás ellen. Indokoltan. De sértettségében nem veszi észre, hogy az alapjában polgári szabadelvű Helikon írói társaságában a népi radikális elemek is jelen vannak, s köztük a *Korunk* nem egy szövetségese. Olyanok, akiknek a transzilvanizmus százados demokratikus törekvéseket és jelenkori harcok társadalmi kiállást jelent,

nem pedig történelmi romantikát, világnézeti és osztályfrontok összeomlását.

Szentimrei Jenő, aki a *Korunk*nak is munkatársa volt, az *Erdélyi Helikon* 1929. januári számában frissiben válaszol. Szentimrei szemszögéből „az erdélyi gondolat *alulról felfelé* kereste mindig a megnyilatkozás lehetőségeit, ezért azonos Erdélyben a haladás gondolatával, némi lokálpatrióta mellézköngével...” Gaál Gábor is, Szentimrei Jenő is világosan demonstrál. Az első az elvont általánossal, a második a konkrét sajátossal. De Szentimrei túlzott, amikor a *Korunk* és a *Helikon* összebékülésének lehetőségét, párhuzamos hivatását hirdette. Gaál viszont frontális támadással szembeállította magával a transzilvanista balszárnyat is, élén Kós Károlyal.

Mindezt Gaál Gábor abban a tudatban tette, hogy a forradalmi munkásmozgalom, a Kommunista Párt álláspontjára helyezkedett. Nem tudhatta még, hogy a valóságban, a frakcionizmus dülése idején, olyan szektás befolyás alá került, amely jól összefért a sajátos, konkrét mozzanatoktól való elvonatkoztatással. A „tisztá” proletárfront kizárólagossága — nem Gaál Gábor, hanem a mozgalom gyermekbetegsége folytán — „tabula rasá”-t csinált minden törekvésből, amely növelhette volna a munkásosztály szövetségeseinek táborát. Ez a téves út vezetett a hitlerista veszély németországi növekedésekor ahhoz a baljós felfogáshoz, amely a fasizmusnál veszélyesebbnek tekintette a „táborunkba csempészett falovat”, a szociáldemokráciát s a polgári liberalizmust.

A hitlerizmus uralomra jutása előtti évfolyamokban az olasz fasiszta rendszerről s a náci-mozgalomról számos leleplező cikk jelent meg a *Korunk*ban. 1933-tól pedig a fasizmusnak mint legfőbb külső és belső veszélynek a felfedése központi kérdéssé vált a lap hasábjain. De ekkor még a fasizmusról számos zavaros vélemény forgott közkézen, amelyből nem egy a *Korunk* hasábjaira is beszüremkedett. A „Világpolitikai problémák” rovatban Horner Miklós az 1933. július—augusztusi számban a hitleri kormányt „Németország első kispolgári kormányának” hirdeti, míg a szociáldemokraták szerint „fenntartás nélkül helytartói voltak a nagytőkének”.

A „középosztályt” ostromozó cikkek sorozata után azonban a Román Kommunista Párt vonalán a mérleg mindinkább azon elemzés felé billen a *Korunk*ban is, amelyet a Dimitrov vezette Komintern végrehajtó bizottsága 1934. január elején hirdet meg: „A fasizmus a finánctőke legreakciósabb, legsovénabb és legimperialistább elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája.” Ami nyilvánvalóvá tette, hogy a „kispolgárság”, a „középosztály” csak ingatag, világnézeti és politikai zavarra hajlamos tényező, de semmiképpen sem „főveszély”. Sőt, a külső és belső fasiszta offenzíva idején a burzsoázia ama részének a megnyerése is napirendre került, amelynek a szabadságjog, a humanizmus, a nemzeti függetlenség nem pusztán szó volt csupán.

*

Emlékeimet nem jegyeztem fel Gaál Gáborról. Nem leveleztem vele. Hiszen egy városban laktunk sokáig, a Fellegvári úton pedig szemtől szemben. Igaz, hogy elkerültem az átjárást, hiszen a pártvezetőséggel való

kapcsolataimat éppen úgy kellett óvnom, mint a *Korunkot*. Én pedig 1933-as lebukásom óta s később, mint a MADOSZ titkára, „felfedett” ember voltam.

Ki vitt el Gaál Gáborhoz 1932-ben, már nem emlékszem. A valóság-szemléletet hirdető *Erdélyi Fiatalok* balszárnya akkor vált el a közép-utasoktól, s forradalmi szövetséget vallott a munkássággal és a parasztsággal. Amikor Demeter János a Kommunisták Pártját irányította *Falvak Népe*nek szerkesztője lett, s Méliusz József a *Korunkba* kezdett írni, végképp szétváltak az utak.

Akkor kapcsolódtam be — mint szeredai tanár — a Csík megyei pártbizottság aktívájába. Illegális röpcédulákat írtam a pártszervezetnek, agitatórikus cikkeket a *Falvak Népe*nek. A *Helikk*onnal már szakítottam, kedvem lett volna a *Korunkba* írni esszét, recenziót.

Ki vitt el Gaál Gáborhoz? Talán Jancsó Elemér, aki álnéven már a lap rendszeres munkatársa volt. Tőle kaptam kölcsön akkoriban francia nyelvű marxista könyveket, amelyeknek 1930-ban Párizsból való hazajövevelem óta oly nagy hiányát éreztem.

Ugyanakkor történt, hogy az egyébként „politikamentességet” valló Szabédi László, hallva baloldali érdeklődésemről, felvitt szülei kis házának padlására, s előkotorászott egy vaskos felbontatlan könyvcsomagot. A Moszkvában megjelenő Sarló és Kalapács kiadványai voltak, egy bécsi ismerősének küldeménye. Töményen hatott rám a szemiatizmus.

Pártkapcsolatom arra intett, hogy álnéven írjak a baloldali lapokba. Nem lenne haszon abból, ha kitennének állásomból, s „Vigyázat, kommunista!” címkével igyekeznének elszigetelni. Sajnos azonban, a konspiráció szabályaira nem tanítottak meg eléggé, amikor Brassóba küldtek illegális propagandaanyagért. Így aztán az 1933 szeptemberében történt letartóztatásom folytán tökéletes volt az elszigeteltségem mindenfajta polgári rétegtől. Ezért kellett szabadulásom után még egy ideig álnéven írnom a *Korunkba*, a MADOSZ lapjaiba és a *Brassói Lapokba*.

Gaál Gábor nem dicsért és nem is ripakodott rám. Pedig kézirataimban néhány balos elmarasztalásra ráfért volna a simítás. Úgy éreztem, hogy „konvergencia” lénynek tekint eszmei fejlődésem folytán, az idealizmusból, sőt miszticizmusból a marxizmusba. Én tiszteltem diszciplinált agyát, módszeresen bővített tudáskörét s a forradalmak alatt és a hányatott emigrációs években szerzett tapasztalatait. Látszólagos zordsággal védekező, érzékenyen zárkózott embernek tartottam.

1934 vége, 1935 eleje körül két ízben volt vitám vele. Az alighogy megalakult MADOSZ néplapjait szerkesztettem. Munkás- és parasztlevelek százait olvastam, dolgoztam be a lapba és válaszoltam meg. Nagy István folytatásos mozgalmi regényét, ditrói parasztköltő versét hoztuk. Mindkettő telve életkörülményei sajátos ízével. Elvont baloldaliság helyett nyers osztályvalósággal.

Felvettem Gaál Gábornak, hogy a *Korunk* a széles néprétegek problémái iránti rugalmasság helyett még mindig a „világpolgár” felé lazít. Egy más alkalommal pedig kifogásoltam a szépirodalmi részben a személyes társadalmi élmény helyett a külsőséges nyomorromantikát. Éreztem, hogy ő is viaskodik ezekkel a problémákkal, de bizonyára túlzó kifejezéseim hozzájárultak, hogy megálljunk a jóismerősi viszonynál. A kézirataimat azonban tovább sürgette.

Tény, hogy Gaál Gábornak biztosítania kellett a folyóirat folytonosságát. Előfizetői, munkatársai egy részét mégiscsak nyugatra menekült emigráns értelmiségiek tették ki. A szabadkőműves páholyok balszárnya részéről rekrutálódó hazai előfizetők is kötötték mindaddig, amíg sikerült a pártnak a munkás- és szimpatizáns előfizetők számát növelni. A szellemi nyencek számára készült írások, a szükségszerű elvontságok, tetézve a cenzúra miatt kényszerűen burkolt nyelvezettel, mind kihatottak arra, hogy a munkás- és paraszttaktivisták közül sokan inkább csak tiszteletteljes tartózkodást tanúsítottak a *Korunkkal* szemben.

A fiatal romániai munkatársak maguk is érezték a hazai problémákkal való foglalkozás hiányát. Ez a helyzet váltotta ki annak a szükségérzetét, hogy 1935 áprilisában *Jövő* címen Csehi Gyulával s nálunk is fiatalabbakkal „irodalmi, kritikai és társadalmi szemlét” indítsunk, amely elevenebb kapcsolatot tartson a mi valóságunkkal. A *Jövőnek* azonban már a harmadik számát betiltották. Egyébként a *Jövőt* a *Korunk* munkatársai szerkesztették, s nem ellenlapnak, hanem könnyedebb társalpnak szántuk. Talán ez a kezdeményezés is hozzájárult ahhoz, hogy Gaál Gábor ezután a romániai magyar társadalmi és kulturális problémáknak mind bővebb teret nyújtott.

*

Gaál Gábor mint a *Korunk* szerkesztője adta a legtöbbet, a leghatékonyabbat. Mindennapi szerkesztői munkájáról maradt azonban a legkevesebb emlék. Akik megosztották vele, bár részlegesen, ezt a munkát, a kéziratokkal való törődést, az összeállítást, nem érthették meg a felszabadulást. Korvin Sándor és Kovács Katona Jenő, akik a legtöbb időt töltötték vele a szerkesztői szobában, nem tudnak már beszámolni a főszerkesztő módszeresen beosztott óráiról. Szerencsére a munkatárs és barát Balogh Edgár és Méliusz József több helyt is betekintést nyújt a szerkesztő és ember Gaál Gábor mindennapjaiba.

A New York kávéházi, újságíró-klubi társalgásokról szintén alig jelent meg emlékezés. A baloldali értelmiségi családoknál töltött vacsora utáni tereferékről még annyi sem. Az ő esti társaságbeli élete nem a bár és a félig főúri, félig nagypolgári szalon közt oszlott meg, mint a kicsiben prousti hajlamokat követő Kuncz Aladáré. De kellemes vendégkörre neki is szüksége volt legényember korában.

Néha, a fehér asztalnál, az egyébként egymással éles vitát folytató csúcsok is találkoztak. Gaál Gábor és Kuncz Aladár valójában egymást értékelő barátok voltak. Gaál részéről ez főleg a *Fekete kolostor* megjelenésekor s Kuncz halálos kimenetelű betegsége idején mutatkozott meg teljes melegségben.

Egyébként a húszas évek hőskorában az erdélyi magyar irodalmi élet irányítói közül Kuncz Aladár volt Gaál Gáborhoz hasonló profilú. Kuncznál azonban az Eötvös-kollégium és a *Nyugat* köre után a franciaországi internálótábor törést jelentett a fejlődésben. Kolozsvári szerkesztői munkájában már jórészt csak a magas mértékű rutin érvényesült. Viszont Gaál szívósan tanult tovább emigrációs éveiben s kolozsvári meggyökereséskor.

Gaál számára különben a délutáni Duma-posta asztala éppen úgy szellemi serkentő volt, mint Kuncz Aladár számára a Helikon-asztal este felé. De a Duma-posta asztalánál összegyűlő baloldali írók, művészek, újságírók társalgása élénkebb és színesebb volt. A Helikon asztalánál a társalgást merev hierarchia szabályozta, s csak Kuncz vagy Hunyadi Sándor engedhettek meg maguknak tekintélyes uraságokat is kipécéző szellemességeket.

A Duma-postánál nem is annyira Gaál Gábor volt a központ. Jobban szerette másodhegedűsként élénkíteni bemondásaival a társalgást. Aki a helyi, országos és nemzetközi érdekességeket összefogta, az rendszerint dr. Neumann Jenő volt, a jogászból lett „fás“, Gaál Gábor hű tisztelője. S akinek széles körű tudása, szellemes fejtegetései akaratlanul is azt a kérdést vetették fel hallgatójában: miért nem ír ez az ember?

Gaál nehéz mozgású, a természethez, társadalomhoz csak áttételesen kapcsolódó szervező volt, de élőszóban kifejtett véleménye is, különböző hajszálgyökereken keresztül, messze elhatott. Elsősorban az a beszélgetés, amelyet szerkesztőségi és egyben lakószobájában folytatott munkatársaival.

Teleírhatta volna lapját, mint Németh László, saját írásaival, annyi ötlete, gondolata volt. De ő elsősorban úgy akart gárdát nevelni maga körül, hogy másoknak a fejlődését segítse elő. Kéziratok simításában, tanácsokban, sugalmazásokban mindig tudott meghökkenőt nyújtani.

A hangsúly a *Korunk*ban mindig a tanulmányon, esszén, bírálaton, szóval a gondolatébresztő anyagon volt. Alcímében is jelezte: „Világnézeti és irodalmi szemle“, majd pedig „Tudomány, irodalom, művészet, élet“. Szépprózája is elsősorban a társadalmi valóságra való rádöbbenést és a világnézeti nevelést szolgálta. „Csak a dolgokra figyeltünk, s nem a kitalálásra“ — hangoztatta 1938-ban a *Korunk* barátainak egyik összevetelén.

A harmincas évek vége felé a hitleri Németország karmaiba kerítette mindazokat az országokat, ahol a *Korunk*nak előfizetői, munkatársai voltak. Belterjesebbé kellett tenni ezért is országunkban a lap terjesztését, szélesíteni hazai munkatársi körét. Ez egybeesett a népfrontos irányzattal, ami különösen megtermékenyítette Gaál szerkesztői munkáját.

Van, aki azt hiszi, hogy nagyságát megörökítendő márványba véselt kánont kellene összeállítani nézeteiből. Van, aki — mert ember volt és kora embere — megfosztaná őt hősi vonásaitól. Pedig igazi képet csak úgy nyerünk róla, ha követjük társadalmának tekervényes útjain, egyéni kereséseiben és felismeréseiben, szüntelen fejlődésében.

*

Mikor a felszabadulás után dél-erdélyi mély illegalitásomból hazatértem Kolozsvárra, még semmi hír sem volt róla. Azután üzenet jött tőle a fogolytáborból családjának.

1945 őszén küldetésben a romos Budapesten jártam. A román konzulátuson pár megmaradt ember volt a régi személyzetből. A földszinten hosszú sora a várakozóknak, akik engedélyért jöttek a romániai hazatérésre. Főleg félegyenruhás férfiak.

Egy gyűrött, kopott katonaköpenyeg fölött hirtelen Gaál Gábor arc-élével találkoztam. Kihívtam a sorból. Átöleltük egymást. Már napok óta várakozott ott.

Küldöttségünk vezetője, volt kolozsvári joghallgató, román kommunista értelmiségi rögtön tudta, hogy kiról-miről van szó. Nyomban utána-járt a hazatérési engedélynek. Örömmel közöltem Gaállal, hogy várja az egyetemi tanszék s a készülő irodalmi szemle vezetése.

Gaál Gáborral egyszerre kiegészült a kommunista írók, tudósok sora Kolozsvárra, még ha a seregszemlén sokan hiányoztak is a volt munkatársak közül. Nagy feladat várt rá: feltölteni a sort az új világban felnövő fiatalokkal s a közénk lépő volt útítársakkal.

A Gaál Gábor-i vonulat lett a gerinc. S ő széles kaput nyitott mind-azok számára, akiknek a fejlődését és a társadalmi megrendülések, politikai változások következtében beálló katarziszt figyelemmel kísérhette. Következtesen tehette, mert a Vásárhelyi Találkozóra való készüléskor már a széles együttműködést hirdette. Volt, aki már akkor eljutott a *Korunk* hasábjaiig, volt, aki csak a lap munkatársaival való párbeszédet vállalta. De a párbeszédből nem egy ízben együttműködés lett a fasiszta fejvesztettség s a higgadt tisztánlátásra való nagy szükség idején. Jöttek lelkes, romantikus évek. És jöttek megpróbáltatások, nehéz fordulatok. Újabb merevülések, melyeknek miértjét nem tudta felfogni az értelem.

De a fasiszta iga alól való felszabadulás, a népi, majd szocialista demokrácia győztes útja neki adott igazat, alapállásának, felfogása lényegének.

Gaál Gábornak sok vihart megért sorsa csak időtállóbbá teszi művét. Kiváló helyét marxista közírásunkban, bölcséleti és esztétikai irodalmunkban nem lehet elvitatni. Mint ahogy azokat sem lehet csökkent értékű írókká degradálni, akik világnézeti fejlődésükben később értek be, mint a *Korunk* hajdani törzsmunkatársai. Hiszen mindannyian jöttünk valahonnan. Hogy valaki hamarabb vagy később, kisebb vagy nagyobb zökkenőkkel jutott el a szocialista eszmevilághoz, nem hat ki az életmű „itt és most” értékelésére.

Sokfélék vagyunk, s legyünk is színben, formában, értékelési mód-ban. De erőltetett és mesterkélt dolog lenne a hajdani élményvilág indokán mai beérett szocialista irodalmunkat régi korunkos és helikonista, urbánus és népies, regionalista és univerzális változatokba skatulyázni.

A forradalmi hév és a marxista szemlélet nem azonos a balossággal, és aki azonosnak kívánná feltüntetni, ma is valójában jobbról szeretné kísérni s páholyból a dolgozó tömegek, a szocialista erők küzdelmét. De a hogyan nem lehet összezavarni a történelem visszavonhatatlan, előrevivő sodrával.

Nélkülözhetetlen a minden irányban, saját belterjes életünk keretében és a világhorizontra való kitekintéssel, az eszmei zűrzavar kerülése, a világos, józan orientálódás. A szocialista humánus ésszerűségre, tisztánlátásra és hasznos cselekvésre int. És ebben a konstellációban Gaál Gábor minden zavart logikus elemzéssel tisztázni igyekvő szelleme messze kimagaslík.

SZAVAK – ELŐSZAVAKRÓL

Bevezetés. Egyén és közösség viszonyának problematikusságáról beszélni — közhely. A társadalomtudomány dilemmája az, hogy leírja avagy értelmezze ezt a viszonyt. A két eljárás nagymértékben kizárja egymást, mert míg az első (a leírás) az egyén és közösség funkcióját vizsgálja az adott társadalmi struktúrában, a második (az értelmezés) a társadalom egész történelméből indul ki, hogy a genezis és a mozgástendenciák megragadásával mondhasson véleményt arról, ami van, arról, ahogyan esetünkben — ez a viszony megmutatkozik. A dilemma értelmes áttekintését bonyolítja a két eljárás eredményessége: Riesman, Mills, Marcuse az egyik oldalon, Lukács, Bloch, a frankfurti iskola a másikon. (További nehézség az, hogy a társadalmi kisajátító bürokratikus-hatalmi szféra mindig az *általa* tendenciának minősített oldalon áll adott struktúra konkrét embereinek törekvéseivel szemben. Ebből bizonyos ideologikus előítélet támad a genetikus eljárással szemben.)

Fehér Ferenc Dosztojevszkij-könyve: *Az antinómiák költője* (Magvető Könyvkiadó, 1972) és Heller Ágnes monográfiája: *A mindennapi élet* (Akadémiai Kiadó, 1970)* a genetikus eljárás nagy eredményeinek tekinthetők. A Lukácshoz való kapcsolódás a részeredmények és az általános módszer tekintetében valósul meg e munkákban, de az alapvető felfogás lényegesen módosul. Heller és Fehér ugyanis csupán módszertani eljárás-ként és nem általános módszerként használja fel közösség és egyén harmonikus viszonyának lehetőségét, szemben az ontológia és az utópia lukácsi egysítésével, könyveiknek tehát mindenekelőtt módszertani jelentőségük van.

„A történelem a társadalom *szubsztanciája*, mert a társadalom szubsztanciája nem más, mint *folyamatossága*. Az emberiség lényege tehát az, hogy történelmi“ — írja Heller Ágnes *A mindennapi életben*. Gyönyörű tautológia; vagyis valóban filozófiai kiindulópont. Evidenciával kezdődik, mint minden konstrukció, egy olyan evidenciával, amely körülünk egyik, talán leghatásosabb társadalomkritikai iskolájának kiindulópontja.

Evidencia? Csak bizonyos értelemben az, mert a valódi evidencia mindig empirikus. Ilyen szempontból nem az. Be kell látni. De mint minden, amit be kell látni, két rétegből áll: egy reprezentatívnak tekintett rétegből és valamilyen nem reprezentatívából. A belátás annak elfogadása, ami reprezentatív és ami a másik réteg ellenére valósul meg. A történelem mint az emberiség (a nembeliség) mozgásának tartalma. A társadalom mint a széthúzó—kaotikus viszonyok halmaza, amelyben a történelem, a folyamatosság a reprezentatív tendencia.

* Ahol egyéb könyvészeti adatot nem jelölünk, ott a lapszám e munkákra vonatkozik.

Belátjuk-e? A konstrukció, amely egy ilyen evidenciára épül — bizonyító erejű. Persze, korántsem dönti el az evidencia formájú előfeltevés igazságát, de a konstrukció bizonyító erejű, ha a tények elemzésére megfelelő technikát biztosít. Esetünkben erről van szó: Heller Ágnes és Fehér Ferenc a társadalmi tények elemzésének kitűnő technikáját nyújtja, ezért konstrukciójuk bizonyító ereje magában a konstrukcióban van.

Marx előfeltevését fogadják el, és tőle veszik át a konstrukció számos elemét. Ezek az átvételek az elmélet fogalmainak értelmezését jelentik számukra. Magánvalóságában a fogalom absztrakt, csak a tények értelmezése során válik magáértvalóvá. Kettős értelmezés: 1. a konstrukcióba való átemelés, a saját *a priori* hipotézis számára való értelmezés (lásd a tautologikus kiindulópontot, amelyre fogalmi építményt emelnek); 2. a tények értelmezése — minden tény értelmezése — a hipotézis segítségével. „Kettős kritikáról van szó: a fogalmak új összefüggésében általánosítják a főbb társadalmi tendenciákat, a tények pedig az új értelmezésben helyük, helyzetük helyett reális funkciójukat mutatják. Ez pedig a módszer diadala.”

Módszer. Kétségtelen, hogy valamilyen meghatározásból kell kiindulnia az értelmezésnek. Fehér például Heller Ágnes községmeghatározását fogadja el. („A közösség [...] olyan strukturált, szervezett csoportegység, melynek viszonylag homogén értékrendje van, s melyhez az egyén szükségképpen tartozik; ismételjük, a »szükségképpeniség« »eredete« kétféle lehet: a beleszületettség, mely teret ad az egyén kibontakozására és az egyén viszonylag autonóm választása.”) E meghatározásnak, amint Fehér Ferenc megjegyzi, kettős előnye van: „egyrészt módot ad a közösségformák történelmi tipologizálására (és ezzel együtt: bizonyos következtetések levonására az individualitás történelmi fejlődésével kapcsolatban), másrészt elkülöníti a csoporttevékenységtől, illetve az általában vett emberi érintkezési viszonyoktól.” (Fehér, 11.)

A közösség megkülönböztetése a többi társadalmi érintkezési formától nem pusztán teoretikus igény: a kapitalizmussal létrejött az a társadalmi alakulat, amely megszünteti a közösség reális alapjait, és a társadalmi érintkezést a csoportérdekek antagonizmusában oldja fel. Az egyén viszont képtelen társadalmi lehetőségeit realizálni, ha a társadalmisága az összemberi mozzanattal szemben csupán csoportérdekekben fejeződik ki. Marx kimutatta, hogy a közösségi társadalom különböző formái után a kapitalista társadalom az illuzórikus közösségek társadalma. Vagyis a múlt létrehozta a közösséget, de a történelmi folyamat felbontotta ezeket a korai integrációkat. A közösség nélküli társadalom talajáról új közösség megteremtését javasolni csak akkor lehet, ha a történelmi folyamat addig lezajlott mozgását, a közösség szempontjából világosan megkülönböztethető két szakaszt — a közösségi és nem közösségi társadalom — kiegészítik egy harmadikkal, amelyben a közösség magasabb szinten ismét létrejön, egyébként az ilyen javaslat reakciós utópia marad.

Tehát konstrukcióról van szó. De a konstrukció feltételezi az első két mozzanat „egybeszerkesztését”, azt, hogy a korai mozzanatok logikájából rekonstruáljuk a későbbit, és a kettőből a hipotetikus harmadikat. A harmadik, ez a nemlétező az, ami betájolja a logikai rekonstrukciót, a harmadik nélkül nincs szükségyszerű átmenet az első kettő között, nélküle csak a közösség mechanikus újratermelése, az elmaradottság, a nyomor

történelmi újratermelődése létezik (keleti társadalmakban); és a közösség véletlenszerű felrobbanása, átmenet a kaotikus látszólagos közösségek birodalmába (a dinamikus társadalmakban). A „harmadik“ feltétele módszertani kritérium; a konstrukció elve. Elméletileg nyilván fontos szerepet játszik a konstrukcióban a közösség értékvoltára vonatkozó ítélet. Ha a közösséget nem tekintenénk értéknek, akkor a második mozzanatot, a közösségmentes társadalmat kellene értéknek tekinteni. Ám, ha a második is „történelmi“ (szubsztanciális), akkor ez is értékes, és máris különbséget kell tenni valamilyen módon e két érték között. Vagyis szükség van a harmadikra, amely az első kettő szintézise, vagy ha így jobban tetszik, akkor a tagadás tagadására.

Más javaslat eddig nem született. A tiszta teória feltételezett kritériumait nem lehet betartani: nem lehet az értéket kiküszöbölni. Ezzel kapcsolatban Márkus György szövege (*Marxizmus és antropológia*. Akadémiai Kiadó, 1971. 68—69.) perdöntő: „Mint a továbbiakban még utalni fogunk erre, a történelemnek ez az »emberi lényeg« fogalmában kifejeződő, egységes fejlődésfolyamatként való marxi szemlélete nem fogható fel a történelmi tények egyszerű konstatálásából következő, pusztán »leíró«, értékmentes absztrakció gyanánt. A történelem e szemlélete feltételezi egy meghatározott *perspektíva* elfogadását (azaz meghatározott, a jelenben meglevő s e perspektívának irányába mutató, azt célzó társadalmi *szükségleteknek*, a proletariátus radikális szükségleteinek igenlését), s az értékek egy ebből következő, ezáltal meghatározott megválasztását. Az »emberi lényeg« fogalma éppen ezeket az értékeket explicálja, s ezek *megvalósításának lehetőségét* igazolja az ember sajátos helyzetének, a társadalmi szféra alapvető ontológiai struktúrájának elemzése alapján. Épp ezáltal teszi lehetővé e fogalom azt, hogy a történelem empirikus anyagát meghatározott módon elrendezzük, kontinuos fejlődésfolyamatként fogjuk fel. Természetesen ezen elrendezésnek lehetségesnek, többek között az empirikus anyag alapján megengedettnak kell lennie — s így e fogalomalkotás, e teoretikus magyarázó-séma a tudományos elméletek immanens kritériumai alapján is megítélhető és megítélendő. De — legáltalánosabban szólva — elvben e kritériumoknak a történelem különböző, eltérő perspektívákhoz, különböző osztályálláspontokhoz kapcsolódó interpretációi is megfelelőhetnek. Ezért az »emberi lényeg« marxi fogalma kiiktathatatlanul feltételezi a *gyakorlati választás*, a jelenben adott társadalmi lehetőségek, alternatívák közti *döntés* mozzanatát, sajátos *elméleti* mivoltában tartalmazza a *praxis*, mégpedig egy, a fennállót *forradalmian átalakító* praxis momentumát.“

A megszerkesztett történelemben a folyamatosságot az emberi cselekvés jelenti. Az integrációk eltűnnek, a csoportok és az intézmények átalakulnak, de az emberi cselekvés marad: „Ha ugyanis a történelmet, vagyis az emberi társadalom mozgását nem ruházzuk fel idealista módon valamiféle szubjektivitással — vagyis annak tekintjük, ami —, akkor az egyén és a társadalom, az egyén és cselekvéseinek megvalósulása közötti konfliktusnak fog mutatkozni. Hiszen a történelem egyéni cselekedetek totalizációjából, e cselekedetek megvalósulása során és e totalizáció által alakul ki. A történelem, a totalitás mozgása — mint kiindulópont és mint eredmény egyaránt — az emberi cselekvés objektuma és objektivációja

is.“ (Tordai Zádor: *Az elidegenedés mítosza és valósága*. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 13.)

A probléma most az, hogy a cselekvések determináltságát és szabadságát, illetve reális viszonyukat felmérjük a konstrukció szempontjából. Heller Ágnes úttörő jelentőségű monográfiája a determinációk fokozatait így ábrázolja:

a) „Minden ember beleszületik egy tőle függetlenül létező világba. Ez a világ számára »készként« jelenik meg; ebben a világban kell magát fenntartania, életképességét bebizonyítani. Konkrét társadalmi viszonyok közé, konkrét követelményrendszerek közé, konkrét dolgok és intézmények közé születik. Mindenekelőtt meg kell tanulnia a dolgokat »használni«, a szokás- és követelményrendszereket elsajátítani, tehát azon módon és úgy fenntartania magát, ahogy az adott korban, az adott társadalmi rétegben szükséges és lehetséges.“ (19.)

b) „Ahhoz, hogy az egyedek a társadalmat reprodukálhassák, szükséges, hogy önmagukat mint egyedeket reprodukálják... Nincs olyan társadalom, mely az egyedi reprodukció nélkül létezhetne, és nincs olyan egyéniség, mely pusztán reprodukciója nélkül létezhetne.“ (17.)

c) „A társadalmi munkamegosztás létrejöttével a konkrét környezetbe való »beleszületés« e konkrét környezet elsajátításának elsőbbsége a mindennapokban, elidegenedési jelenséggé válik.“ (25.)

d) „A társadalmi munkamegosztás — a kategória marxi értelmében — az osztályok, rétegek, rendek közötti munkamegosztást jelenti, s azokat az alapvető munkamegosztás-típusokat, melyek az előbbivel karöltve, azt kifejezve jöttek létre, mint a város és falu, továbbá a fizikai és a szellemi munka megosztását.“ (Uo.)

Sűrű hálól! A szabadság így nyilván nem jelentheti a determináció meghaladását, legfeljebb a determinációs rétegek lebontását. Ha a dialektika többek között — amint ezt Fehérnél majd látni fogjuk — az elidegenedés leküzdése, akkor úgy is meghatározhatjuk, mint az antinómiák leküzdését, illetve lebontását, egészen az alapvető antinómiáig. Ez az alapvető antinómia az ember partikularitásának, a biológiai adottságnak — és ez szorosan kapcsolódik a mindennapi élethez —, illetve az individualitásnak, társadalmi-történelmi lényként való létezésének antinómiája.

De mielőtt szemügyre vennénk ezt a problémát, ismét egy Heller-idezet: „A társadalmi munkamegosztás kialakulásától kezdve az ember nembeli fejlődését egy adott integrációban megint csak a társadalmi egység egésze testesíti meg, *de az egyed nem viszonyulhat többé az egész integrációhoz*; közvetlen környezetében, mindennapi életében nem ezt, tehát *nem az emberi lényeg adott korszakban kibontakozott színvonalát sajátítja el*, hanem saját rétegének, rendjének, osztályának színvonalát, az azokhoz a funkciókhoz tartozó készségeket, normákat és képességeket, melyeket saját rétege, rendje, osztálya stb. tölt be a társadalmi munkamegosztásban.“ (Uo.)

A dialektikának — a cselekvés e típusának — tehát le kell rombolnia: az a) intézmények; b) osztályok; c) előítéletek; d) általában az elidegenedés; és e) a munkamegosztás rendszerét, hogy eljuthasson az eredeti, feloldhatatlan antinómiákhoz. Ehhez persze tudatos harcra van szükség, ez pedig tartalmilag nem egyéb, mint: 1. adott viszonyok tarthatatlanságának felismerése; 2. a készenlétből és a felháborodásból származó erő;

3. hit abban, hogy a harc eredménye egy olyan társadalom lesz, amelyben az egyén kifejeződik a közösségben és a közösség az egyének közvetlen egyesülése. Innen adódik a közösség problémájának fontossága. Fehér Ferenc Dosztojevszkij-könyvének, amely pontosan a közösség és az egyén kérdéseivel foglalkozik, ez biztosít a partikuláris irodalmi témán túl egyetemes történetfilozófiai jelentőséget.

Milyen is a közösség szerkezete? Vajon van-e mód az egyén és a közösség olyan viszonyának létrehozására, amelyben a közösség képes a teljes embert, az egyszerre partikuláris és individuális egyedet is integrálni? Persze, az ilyen kérdésfeltevés eléggé félreérthető, hiszen éppen a totalitárius társadalmak egyik fő tendenciája az egyén „szőröstül-bőröstül” való lenyelése. Inkább arról van szó, hogy képes-e minden szubjektum saját személyiségét kidolgozni — a hipotetikus felvett antagonizmusoktól mentes társadalmakban —, és ezzel integrálódni egy, olyan közösségbe, amely az egyedek summájaként egzisztál anélkül, hogy létrehozná az integrálódást összefogó-szervező csoportokat és ezzel az egyén elkülönítésének eszközeit is.

De az ilyen kérdésfeltevés módszertanilag szintén jogosulatlan, hiszen így az utópia veszi át a nem-létező „harmadik” konstrukciós funkcióját. A jövőendő hipotetikus közösségét nem kell megkonstruálni a múlt és a jelen megértéséhez; csak annyiban van *értelme* a harmadiknak, amennyiben lehetővé teszi, hogy a történelmet mint az „emberiség előtörténetét” lehessen elvetni. Ilyen szempontból Fehér Ferenc könyve példamutató teljesítmény: értéknek tekintí azt, ami nincs, de ami megteremti a részlegességek felismerésének és leleplezésének elvi előfeltételét.

E munka teoretikus gazdagságát recenzióinkban nyilván nem meríthetjük ki, tehát csak töredékesen említjük meg a szerző fontosabb elméleti megoldásait. Fehér a reális történelemből indul ki, és módszertani hipotézisének birtokában kidolgozza — Marx utalásait felhasználva — a közösség tipológiáját, majd lényegében személyes hozzájárulással „a polgári individuum értékstátusára, valamint a polgári erkölcsiség antinomikus jellegére” összpontosít. Amit itt megold, az már filozófiatörténeti és történetfilozófiai szintézis.

„A társadalom nem egyénekből tevődik össze” — írja Marx —, a társadalom és egyén kölcsönviszonyában értelmezni a történelmet szerinte nem lehet. A társadalom az érintkezési viszonyok összessége; a társadalomban emberek élnek, tevékenységük révén léteznek és alakulnak ezek a viszonyok, de az egyének semmilyen halmozásával sem jellemezhetőek a társadalmi viszonyok. Ebből elméletileg az következik, hogy sem az egyénről, sem a társadalomról általában beszélni nem lehet. A társadalmi viszonyok szerveződése viszont csoportformákat hoz létre. Ennek megfelelően, elvileg, a következő közösségi és csoportviszonyokról lehet beszélni a közösséggel összefüggésben:

1. csoport = organikus közösség
2. csoport = illuzórikus közösség
3. antagonisztikus csoportok = illuzórikus közösség
4. nem antagonisztikus csoportok = organikus közösség.

Nyilván elegendő történelmi adat áll rendelkezésünkre, hogy az első három reális voltát igazolni tudjuk. Fehér Ferenc elemzése átfogja az or-

ganikus és illuzórikus közösség teljesnek tetsző problematikáját és teljes fenomenológiáját.

Fehér a közösségmentes társadalom két világkorszakát különbözteti meg. Az elsőben — a polgárság felemelkedő korszakában — az individuum válsága még nem bontakozik ki, noha a válság minden eleme adva volt. „Kibontakozását [...] késleltette, hogy [...] úgy lehetett választani a polgári osztályt illuzórikus közösségként, hogy az emberek e döntéssel a szabadságot választották, még ha a polgárság, mint osztály, csak *illuzórikus közösség* volt, csak *illuzórikusan képviselte* az egész emberi nem általánosságát...” A „fordulópontot [...] *világtörténetileg* a francia forradalom jelentette. Utána csakis önáltatásként vagy rezignáció formájában lehetett a polgárság illuzórikus közösségét választani.” (18—19.)

A közösség nélküli társadalomban jön létre az „absztrakt” egyed, vagyis az önmagát realizálni képtelen egyed; „Az egyén »elvonntá« válásának döntő oka [...] az, hogy a polgári társadalomban mind az *érték-realizációs viszonyok*, mind a voltaképpeni *erkölcsiség antinomikus szerkezetű*.” (20.) „A javak értékei és az erkölcsi értékek antinómiájának első és legfontosabb következménye [...] az individuum számára az, hogy az ideális értékobjektívációban megtestesülő nembeli értékek mintegy az egyén feje fölött lebegnek, az egyéni és társadalmi felnövekedésben hiányoznak azok a közvetítő folyamatok (mivel hiányzik a közösség), amelyek simán, »természetesen« elvezetnék az egyént ezekhez az [...] értékekhez... Ha tehát a polgári társadalom valóságos értékproblémáját említjük, nem az értékek »elpusztulásáról«, »devalvációjáról« stb. kell beszélnünk, hanem elsősorban a javak értékei és az erkölcsi értékek között feszülő antinómiáról.” (23—24.) Következmény a konvenció, az erkölcs-pótlék uralma, azé a konvencióé, amely „az egyéni cselekvést szabályozó olyan szokások gyűjteménye, amely a nemzetgazdaságtan morálját (tehát a *javak értékeinek* hierarchiáját) testesíti meg, de a *tiszta erkölcsi értékek* igényével lép fel.” (24—25.)

A polgári erkölcsiség antinómiáját Fehér a reprezentatív etikában vizsgálja. A polgárság progresszív korszakából nyilván a kanti etika kerül az elemzés központjába, amely, szemben a hegeli állásponttal, az erkölcs antinómiáit nem tartja meghaladhatónak a polgári társadalom viszonyai között. Ez az álláspont döntő fordulatot jelent a marxista Kant-értékelésben, hiszen az erkölcsi „rigorizmust”, a formalitás elsődlegességét a tartalmakkal szemben nem a kanti elemzés tévedésének tulajdonítja, hanem azokból az objektív viszonyokból vezeti le, amelyek jellemzőek a közösség nélküli társadalomra, és amelyeknek etikai fenomenológiája maga a kanti erkölcsstan. Kant etikája a polgári társadalom etikai mintája: „A kanti etika paradigmátikus jellegét az alapozza meg, hogy Kant — a valóban korszakalkotó gondolkodó tisztánlátásával — a történelmi korszak alap-tényeiből indul ki: a polgári társadalom (amely Kant számára a társadalom) *közösség nélküliségéből* — így vizsgálódásának kiindulópontja és célja az izolált egyed — és a »magára hagyatott« individuum, valamint a »nembeliség«, a *morális törvény közti szakadásból*.” (27.)

Az ún. tartalmi etikák két csoportját, az értékelméleteket és a szeretet-etikákat Fehér frappáns módon mint a közösségmentes társadalom egymást kiegészítő végletek formájában jelentkező etikai dualizmusát mutatja be: „Az egyik álláspont a polgári társadalom materializmusát kép-

viseli, amely szükségképpen nem lehet más, mint az érdek materializmusa, a másik a polgári társadalom spiritualizmusát, mindkettő az antinómia két, szilárdan rögzített, feloldhatatlan, szélső pontját.“ (52.)

Ez az elemzés mindennél élesebben veti fel az egyéniség problémáját, azt, hogy a közösség hipotetikus helyreállítása vajon megoldja-e elvileg az erkölcsi és értékrealizációs antinómiák kérdését. Nem pusztán elméleti — spekulatív — problémáról van itt szó: ha a valamikor volt közösségek képesek voltak az egyént integrálni, akkor semmi akadálya sincs annak, hogy ezt a hipotetikus közösségek számára is lehetségesnek tartsuk. Ha nem voltak erre képesek (alkalmasak), akkor meg kell oldani az egyén történelmi státusának problémáját.

Tudott dolog, hogy az organikus közösség két főbb változatát szokás megkülönböztetni: „az első a *termelés* közössége, amely elsősorban a produktivitás legalacsonyabb színvonalára jellemző, amelyben az ember még alig emelkedett ki a termelés segítségével a tisztán természeti viszonyok közül, és amelyben a legfőbb termelőerő a közösségi ember, az emberek együttese mint közösség... A második típus nem elsődlegesen az anyagi reprodukció szférájában létesül: *politikai közösség* (legnagyobb példája az antik polisz), és alapja [...] a termelés feltételeinek és eszközeinek közös, a *közösségen át történő birtoklása*.“ (Fehér, 11.)

Az egyén (a szubjektum) az organikus *termelői közösségben* nyilván nem válhatott individualitássá, mert csak a közösség révén, a közösség által létezett. Az individualitás a polisz *politikai közösségében* a többi közösség *elleni* természetes érdekeket fejezte ki. A történelem tehát sohasem produkálta a közösségi társadalmak olyan típusát, amelyben az egyének (individuumok) szabad társulása és a közösségek szabad, senki és semmi iránt sem ellenséges szövetsége jellemzett volna. A választott közösségekről ezúttal nem beszélünk, mert ezek nem az emberi tevékenység alapvető szféráiban valósultak meg, tehát kiesnek ismertetésünk fő irányából.

Partikularitás és individualitás. Antinómia, avagy ellenpélda. Az individuum nem halott: az individuum sohasem élt. Elméleti szempontból, természetesen. Az individuum első jelei a kapitalizmusban tűnnek fel — negatív értelemben: válságba jutott az emberi közösség, és váratlanul megjelent a magára maradt ember. Lénye nem a pozitivitás, hanem a közösség pozitivitásának hiánya. Az individuum a történelem Szubjektumaként elfelejtett megszületni: csak integrációkban mozgó egyedek vannak, a szükségszerűségek rendjében élő egyének, de Individuum, aki történelmet csinál — nem született.

Emberi egyedek vannak, történelmi szerepük az, hogy átfolyjon rajtuk a történelmi idő, és hogy életük antinomikus végleiteit szubjektumként átélve azt cselekedjék, amit a kor, amelybe beleszülettek, lehetővé tesz számukra. Az egyed életének antinómiája az, hogy tudata átlép a determinációkon, s ennek ellenkezőjét mint szabadságot tételezi, majd e „szabadság“ bűvöletében tragédiaként éli át a szükségszerűségek rendszerét. És nem csupán az objektív viszonyok rendszerét, hanem az egyed életét végessé tevő biológiai szükségszerűséget is.

A szükségszerűségek rendszerét az elméleti gondolkodás a társadalom fogalmában tudatosította. Ez a szó, ebben az általános megfogalmazásban: a társadalom, nyilván értelmetlen. A „társadalom“ kifejezésnek semmi-

féle meghatározását sem találhatjuk a filozófiai kézikönyvekben: a társadalom szó csak jelzőként fordul elő különféle összetételekben. Az ember mint „társadalmi lény” kifejezés azt jelenti, hogy az embernek minden esetben alá kell rendelnie egyéniségét a csoport, a közösség érdekeinek, és ezért sohasem alakulhat ki harmonikus viszonya a társadalommal.

A szabadság tiszta illúzió: a közösség „szabadsága” az egyének összességének illúziója, amelynek ára a partikuláris én feladása; az egyén szabadsága a partikuláris én illúziója, amelynek ára a társadalmiság, a közösséghez kapcsoló individualitás feladása. Nem lehetséges szabadság sem a közösségben, sem azon kívül. Az egyén léte meghaladhatatlanul antinomikus. A determinációval szembeni sikeres fellépés hozza létre a szabadság tudatát, de egyetlen szabadságunk az egyik determináció felváltása a másikkal... és még csak ez sem adatik meg mindenki számára.

Avagy a Louis Althusser-féle változat: szubjektumok vannak, de nincs Szubjektum, a történelmet nem szubjektumok csinálják, hanem osztályok. Az individuum egyszerű polgári illúzió: Individuum nincs, de nem is lehet. „A történelem »Szubjektum nélküli határtalan folyamat«, amelyben az adott körülményeket, amelyek közt az »emberek« mint szubjektumok a *társadalmi viszonyok* által meghatározottan cselekszenek, az osztályharc teremti meg. A történelemnek tehát, a szó filozófiai értelmében, nincs szubjektuma, hanem *motorja* van: az osztályharc.” (*Réponse à John Lewis*. Ed. Maspéro. Paris, 1973. 35.)

Itt csokorba gyűjtöttük azokat a végleteket, amelyeket elméletileg figyelembe kell venni, márcsak azért is, mert az antinómiák reális létéből származnak. És tettük ezt azért is, mert a társadalomteóriák pluralitása kötelez *minden lehetőség* végig gondolására.

Problémák. A társadalmi folyamat reprezentatív (annak tekintett) és nem reprezentatív mozgás. Nem lehet eldönteni, hogy a mozgás dinamikus volta reprezentatívva változtatja-e ezt a mozgást. Amit bizonyítani kell, azzal bizonyítunk. Az sem érv, hogy a nem dinamikus társadalmak is átveszik a dinamizmus eszközeit: ezt csak a dinamizmus biztosítja. Nem lehet eldönteni, hogy a dinamizmus tumorképző elem-e, avagy nem. Nem lehet másrészt eldönteni, hogy a nem dinamikus társadalmak önreprodukáló folyamatai a természetesek, avagy a dinamizmus a természetes.

Az egyiket reprezentatívnek kell felvenni, mert a két mozgás kétféle logika szerint történik, mert nincs egységes világtörténelmi folyamat. A világtörténelem fogalma paradox módon az egyik típusra vonatkozik: a dinamikus folyamatokra. Az önmagukat kvázi változatlanul reprodukáló társadalmak mozgása antinomikus. Abban az értelemben, hogy az átmenet lehetőségét megszünteti, és az ellentmondásokat újratermeli. A dinamikus társadalom a dialektikus sémának megfelelő mozgást mutatott, amíg csak antinómiák létrehozásába nem torkollott ez a mozgás is. Ezek reprodukciója ismét nem egyszerű, hanem bővített.

Innen a megoldásra szolgáló javaslatok, innen az a teoretikus törekvés, hogy a társadalmi összefolyamatot egybeszerkesztve kialakuljon a tagadás tagadásának dialektikus képe. Nyilván ideologikus kép ez. Tartalmában az igazság után vágy legalább olyan jelentős szerepet kap, mint a létezők racionális tagadása s a létezők milyenségéből származó düh és elkeseredés. Lehetséges jövő ez, ha a mozgás hajlandó a reprezentatív tendencia, a világtörténelem megvalósítására. A lehetséges jövők plurali-

tása a reális tendenciák pluralitásából származik. De a lehetséges jövőök pluralitása magában foglalja, szélsőséges eset formájában, a jövő hiányát is. Miután a történelem mint „folyamat, mint a társadalom szubsztanciája” a szélsőségeket valósítja meg, a pluralitás lehetséges tendenciái közül a szélsőségesek valószínűsége a legnagyobb.

Minden bizonnyal eldönthetetlen az antinómiák és a dialektika viszonya. Van itt valami átláthatatlan, legalábbis történelmileg egyelőre átláthatatlan. Az antinómiák dialektikusan viselkednek, a dialektikus mozgás antinómiákat termel. Fehér Ferenc, aki hallatlanul következetes gondolkodó, nyilván tökéletesen tisztában van a probléma elméleti nehézségeivel. Két idézet ezzel kapcsolatban: „Mivel az eldologiasodás és az eldologiasodás által okozott antinómiák elemzése tanulmányunk központi gondolata lett, itt kell megmondani, mit értünk az antinómia ellentétén: a dialektikán [...] a dialektikának a *Történelem és osztálytudatban* [Lukács György munkájáról van szó. Szerk. megj.] található értelmezésére támaszkodunk, amely a dialektikát mint társadalmi tevékenységet és mint gondolkodási típust olyan aktivitásnak tekinti, amely a szubjektum—objektum hasadás felszámolására (szélesebben: az elidegenedés felszámolására) irányul, mindezt a *történelmiség* alapján és módszertanilag mindig a társadalmi *totalításra* támaszkodva az elemzésekben.” (21.) Lukács György *Der junge Hegel* című munkájával kapcsolatban viszont megjegyzi: „A könyvnek, amelyet a marxista filozófiatörténet klasszikus alkotásának tekintünk, egész módszertanát elemzésünk alapjává tettük. Csupán azzal a nézetével kerültünk vitába itt és másutt, amely Hegel dialektikus megoldási kísérleteit Kant antinomizmusával szemben a polgári társadalmon belül realizálhatónak, tehát a Kant-féle álláspontnál realiztikusabbnak tekinti.” (31.)

Antinómiák a kapitalista társadalomban, és a dialektika mint az elidegenedés felszámolására irányuló aktivitás. A problémát megoldani elméletileg nem lehet, tehát választani, dönteni kell. Fehér választása egyértelmű; a dialektika, az aktivitás-modell az ő számára magától értetődően az egyetlen lehetséges megoldás az ember nembeliségének — a magáért való nembeliségnek — kifejlesztéséért folytatott tevékenységben. Izzó és kínzó ellentmondás. Ennek szerkezete a következő:

1. Nem lehet a jövőre vonatkozóan érvényes ítéletet mondani.
2. A történelmi individuumok (személyiségek) „testesítik” meg *egyénileg* egy adott társadalom nembeli fejlődésének maximumát. (Heller, 41.)
3. A modern társadalom — az elidegenedés társadalma és „a közöségmentes társadalom és »absztrakt egyéne« az az általános alap, amelyből az individuum válsága kibontakozik.” (Fehér, 18.)
4. „Marx egy helyen a kommunizmust a történelem feloldott rejtélyének nevezte. Ebben az értelemben nevezhető Marx elmélete a mi problémánk feloldott rejtélyének. Nem mintha Marx maga kidolgozta volna az emberi személyiség részletes elméletét. De műveiben nem csupán a polgári személyiségfejlődés kritikájának döntő mozzanatait találjuk meg, hanem néhány olyan alapvető utalást és szempontot is, amelyek kétséget kizáróan elárulják, milyen irányban képzelte el Marx az individuum válságának reális feloldását.” (Fehér, 72.)

(Ezután lásd a *Német ideológia* — Marx—Engels Művei III. 63. — ismert passzusát: „Azt, hogy a személyi hatalmak [viszonyok] a munka

megosztása révén dologi hatalmakká változtak át, nem lehet azáltal ismét megszüntetni, hogy az erről alkotott általános képzetet kiverjük a fejünk-ből, hanem csak azáltal, hogy az egyének ezeket a dologi hatalmokat megint besorolják maguk alá, és a munka megosztását megszüntetik. Ez a közösség nélkül nem lehetséges. Csak a [másokkal való] közösségben [kapja meg mindegyik] egyén az eszközöket ahhoz, hogy hajlamait minden irányban kiművelje: csak a közösségben válik tehát lehetővé a személyes szabadság. A közösség eddigi pótlékaiban az államban stb. a személyes szabadság csakis az uralkodó osztály viszonyai között fejlődött egyének számára létezett... Az a látszólagos közösség, amellyé eddig az egyének egyesültek, mindig önállósította magát velük szemben... A valóságos közösségben az egyének társulásukban és társulásuk által egyúttal szabadságukat is elnyerik.“)

Mindebből kitetszik, hogy a közösség problémája alapvető társadalomfilozófiai kérdés. Ha a közösség a történelem (a szubsztancia) integrációs formái közül az egyetlen, amely összhangba hozható az individualitással, akkor az eddig megvalósult közösségi formák lehetséges útját végig kell gondolni, még akkor is, ha ez egy kitüntett tendencia felvételét jelenti, ha ennek a tendenciának meghosszabbítását a teoretikus forma mögött pusztán ideologikusan lehet megvalósítani.

Befejezés. A tiszta teória nevében persze vétót lehet mindenre mondani, de a vétó nem változtat azon, hogy a társadalmi teória impotens marad, ha elzárkózik a praxis értelmezésétől, és belefűl a tények leírásába, a tisztán erkölcsi ítélkezés sterilitásába. A tiszta teóriának önmagában igaza lehet, de a társadalmi praxis eredményét nem lehet valamilyen tiszta törvényszerűségekben megragadni: a praxis eredménye végtelen számú cselekedet eredője, és az eredőt, az eredményt csak utólag lehet konstatálni. A törvény viszont általános. A tiszta társadalmi teória mit sem tud a törvényről. Ez a bizonytalanság, a tények és törvények közötti lebegés világosan kiolvasható abból a szövegből, amit Hanák Tibor Lukács történetfilozófiájával kapcsolatban megfogalmaz: „Lukács társadalomontológiája *tudományos* válaszokat akar adni az emberi élet, a cselekvés, a célok, a szociális fejlődés kérdéseire, de szándéka, képzettsége és a részletek gondos kidolgozása ellenére csak *ideológiai* eredményekhez jut. Nem azért, mintha tudatos torzításokhoz folyamodott volna, hanem mert a felsorolt kérdésekre, a társadalomontológia alapproblémáira láthatólag nem lehet tudományos, hanem csak ideológiai és a világnézetek elvi döntéseitől, struktúrájától függő válaszokat kapni.“ (A *filozófus Lukács*. Magyar Műhely, 1972. 116.)

Problémák, megfontolások, vétók, fenntartások után feltétlenül ki kell mondanunk, hogy a nemzetközi filozófiai irodalom nagy teljesítményeiről beszéltünk. S amikor ilyen művek születnek, semmi okunk sincs a társadalmi gondolkodás állapota miatt siránkozni: van kitől tanulni, és ez nem is kevés.

ELŐSZÓ A KRITIKA KRITIKÁJÁHOZ

Fehér Ferenc *Az antinómiák költője* című monográfiája (Budapest, 1972) bevezető fejezetének — *Az individuum válsága* — elején idézi Heller Ágnes közösség-meghatározását, amelyet vizsgálódásai során „magáénak vall” és „szem előtt tart”: „A közösség [...] olyan strukturált, szervezett csoportegység, melynek viszonylag homogén értékrendje van, s melyhez az egyén szükségképpen tartozik; ismételjük, a »szükségképpeniség« »eredete« kétféle lehet: a beleszületettség, mely teret ad az egyén kibontakozására, és az egyén viszonylag autonóm választása.” (I.m. 11.) Úgy hisszük, az egyén csak olyan csoportegységhez tartozhat „szükségképpen”, amelybe beleszületett. Az egyén választása nem eredményezhet „szükségképpeniséget”, csak negatív értelemben. A választás, amennyiben a szubjektum öntudatos tette, az egyén pusztulásához, bukásához vezet (Antigoné, Prométheusz, Josef K.). A közösséget nem lehet választani, csak elfogadni. Az egyén csak önmagát választhatja, de ezzel ellentmond a szükségszerűségnek, amely így meg kell hogy semmisítse. A „szükségképpeniség” forrása nem az egyén, hanem maga a meglevő, a szubsztancialitás és az egyén; az öntudatra ébredt szubjektivitás csak a szubsztanciátlan szabadsággal rendelkezik. Ahol közösség van, magában a közösségben nem lehetnek egyének; lehetnek viszont csodálatos, „véletlenszerű” hősök, akik vétenek a közösség szükségszerű normái ellen, de vétségüket megértő fájdalom kíséri. A görög tragédia alaphelyzete ez. Ahol nincs közösség, mindenki szabadságra ítél, csak saját, egyedi léte tartja fogva: a halál. Ezért nem számíthat részvétre a hősiesség ott, ahol mindenkinek közös a sorsa. Ott a hősiesség magánügy, csak a felismerésre, az evidenciák tudomásulvételére tartozik. Község nélkül már csak a tudást és az őszinteséget lehet lemérni, a cselekvés megítélésére nincs kritérium. Van tehát egy, az általános emberi helyzetre utaló szempont, amelynek tartalma lét és öntudat, szükségszerűség és szabadság antinómiája, amely feloldhatatlan, s mint ilyen az emberi minőség meghatározó jegye. De ennek a meghatározottságnak van egy belső dinamikája, ami szükségessé teszi a teoretikus (történeti-szociológiai) szempont bevezetését. A konkrét antinómia mindig történeti, de nem az maga az antinómikus jelleg általában, legalábbis amennyiben az emberi minőséget tartjuk szem előtt. Az, hogy az ember „ontológiai” státusa történeti volna, nem bizonyítható. Márpedig ezt kell bizonyítani ahhoz, hogy az antinómiák meghaladhatóságát tételezni lehessen.

A kapitalizmus valóban nem közösségi társadalom, mert nincsenek benne olyan csoportok, amelyekhez az egyén „szükségképpen” hozzátartozik. Ez elfogadható kiindulópont. Az ebből — Fehér számára — közvetlenül adódó extrapoláció az, hogy valamennyi prekapitalista társadalom közösségi, melyben az egyének szükségképpen hozzátartoznak bizonyos csoportegységekhez, amiből következik, hogy ennek a történeti-filo-

zófiai típusnak a szerkezete nem antinómikus. A következő extrapoláció — a kanti antinómiák a kapitalizmuson belül maradva feloldhatatlanok — egyben visszatérés a kiindulóponthoz. Látható, hogy Fehér tulajdonképeni problémája az antinómiák érvényességi körének szűkítése. Azzal, hogy Hegel álláspontját nem tekinti a kanti antinómiák érvényes feloldásának, csak szabatosabban és radikálisabban akarja a szűkítés (historizáció) elméleti feladatát megoldani. Elkerüli azonban a figyelmét az antinómiák érvényesülésének lehetősége a prekapitalista formációkban, így, valójában csak előre, vagyis perspektivikusan historizál. De a szűkítést „előre” sem tudja elméletileg indokolni, ezért álláspontja tulajdonképpen az utópia egy változata. Utópia konkrétan (még a kiindulópontnak tekintett Heller-féle meghatározásban) az egyéni választáson alapuló szükségképpeniség tételezése. Az új, közösségi társadalom (elméleti) lehetőségébe kapaszkodik, de ez nagyon sovány bizonyíték, mert épp ezt kellene bizonyítani.

„... mind a modern értelemben vett individualitás, mind annak össz-társadalmilag megalapozott válsága az emberi fejlődés igen késői kortünete, amelyet a közösségi társadalmak nem ismertek.” (10—11.) Fehérnek ez az állítása nem szorul különösebb bizonyításra, értelmezésre annál inkább. De ehhez nem elegendő a „nagy történelmi közösségformák marxi jellemzésének vázlatos felidézése”. Abból, hogy „organikus közösségek”-ről, „maradéktalanul közösségi társadalmak”-ról beszélhetünk, még nem következik, hogy megkerülhetjük az individualitás kérdéskörét — ezekben a társadalmakban! Ettől függ, hogy az antinómikus jelleget válságtünetként vagy az emberi minőség alapvonásaként fogjuk-e fel. Organikus közösségek — illuzórikus közösségekben élő „válságos” individuumok — szabadon választott közösség: ez Fehér történeti-filozófiai tipológiája. Világos, hogy az antinómikus jelleget csak a második típusban (periódusban) tekinti meghatározónak: ahol reális közösségekről beszélhetünk, nincsenek antinómiák! Ha ez így van, akkor az ember „ontológiai” státusa nem szükségszerűség és szabadság, lét és öntudat antinómiája, hanem egyértelműség, pozitívum, amelyet egyetlen állítás (az ember közösségi lény!) kifejez. Az illuzórikus közösség kora tehát csak átmenet, illetve mozzanat a dialektikus triászban, tagadás, aminek értelme az, hogy a tagadás tagadásának állítását lehetővé teszi. Álláspontunk szerint ez a dialektika illúzió (abban az értelemben, ahogy Kant illúziónak tekintette a dialektikát). „Az elidegenedésmentes társadalom lehet az első, amelyben a közösségek, de most már a szabadon választott közösségek, ismét a társadalmi életfolyamat teljes felületét fedik.” (12.) Ez a kijelentés megfoghatatlan, nem tudjuk, mit jelent, a jelenben egyetlen, jövőre vonatkozó kijelentés sem érthető. Csak annyit tudhatunk, hogy az emberi helyzet antinómiája valóban konkrét, azaz történeti, amennyiben az emberi minőség is az. És tudhatjuk azt is, hogy az emberben potenciálisan több rejlik annál, amit saját minőségén belül elérhet. A minőség maximuma a minőség megszűnése. Épp ezért az emberről e minőség határain túlélve nem beszélhetünk, csak hallgathatunk, talán. A legjobb tehát visszatérni oda, ahol és amiben vagyunk: a minőség keretei közé, az antinómiákhoz. De egyelőre nem térhetünk vissza, mert Fehér még az organikus közösségekről beszél, köztük a „magasabb fejlődési fokot képviselő” antik közösségről, ahol Hegel szerint: „Ugyanaz az akarat az egyes, és

ugyanaz az általános.“ „... a hegeli jellemzésből világosan kiderül — írja Fehér —, hogy ebben a világtörténeti szakaszban még semmiképpen sem lehet az individuum válságállapotáról beszélni, legalábbis a polisz válságáig, Platón filozófiájáig nem. (A nagy tragikus hős — még deviációjával is — a közösség reprezentánsa.)“ (15.) Nem hinném, hogy Hegel tiszteltreméltó álláspontjának a megemlézése konkludens lehetne ma egy ilyen lényeges kérdésben. Ami pedig a tragikus hősre vonatkozó, zárójelbe tett mondatot illeti, az legalábbis bizonyításra szorul. De — újból hangsúlyozzuk — a kérdés lényege nem az, hogy beszélhetünk-e itt „az individuum válságállapotáról“. Feltehetően nem beszélhetünk, de nem is erről van szó, hanem arról, hogy rendelkezünk-e „írásbeli dokumentumokkal“ arra nézve, hogy tudatosodott-e vagy nem bizonyos fókben az emberi helyzet antinómiája. Ugy hiszem, hogy a görög tragédiák között jó néhány olyan van, amely azt bizonyítja, hogy számolnunk kell ezzel az öntudatra ébredéssel, a szabadságra ítélt individuumok tragikumával. Vagyis az emberi antinómia felismerésével és átélésével, minden esetleges válságállapottól függetlenül. A közösségnek, azaz az államnak és az isteneknek alávetett ember erkölce nem „emberi“, vagyis nem antinomikus erkölcs, hanem a szükségszerűség, a „szükségképpeniség“ erkölce, amely „mit sem tud jog és erkölcsiség szakadásáról“, amely szerint „az állam törvényeit megtartani erkölcsi kérdés“. De Antigoné és Prométheusz nem ilyen ember, hisz erkölcsi kötelességüknek érzik azt tenni, amihez — a közösség, illetve az Olümposz erkölcsi kódexe szerint — nincs joguk. De még a szerencsés engedelmeskedőket is tévedés ekkora ignoranciával vádolni, hisz tudnak ők arról a „szakadás“-ról, tudásuk: részvét és rémület. Nem válság ez, hanem a létben visszhangzó szabadság, tragikum; tiszta antinómia, amely csak ott lelhető fel, ahol az individuum realitás és a közösség is realitás. A görög tragédia épp azt bizonyítja, hogy az antinómia nem az individuum válságával születik, hogy a válság elmúltával elmúljon ő is, hanem az emberi helyzet meghatározó jegye.

De az organikus közösség felbomlása is reális: történelmi folyamat, amit a marxista teória eszközeivel értelmezni lehet. Ez társadalomtudományi kérdés, amit a marxizmus mint tudomány meg is oldhat. „Marx megállapítja, hogy a csereviszonyok jelentősége és a közösség hatalma fordított összarányban állnak egymással: »Minél kisebb társadalmi erővel rendelkezik a csereeszköz [...], annál nagyobbnek kell lennie a közösség erejének, amely az individuumokat összeköti...«“ (16.) Ez fontos gondolat: a történetiség tudományos (szociológiai) megragadása. Ezáltal lehetőség nyílik a történeti (tudományos) és ontologikus (filozófiai) szempont együttes érvényesítésére, időbeliség és időtlenség szintézisére. Az időtlenségnek is van ideje: Aiszkhülosz és Kafka azonossága, a lét ellen lázadó értelem, a stílusba zárt zuhanás kétféle idő bélégetét viseli. Prométheusz és Antigoné a lét bizalmasa, a szükségszerűség tapintható közelségében él. Ők a Város és az Olümposz kivetettjei, de tudják, mi ellen vétenek, és többet jelent a felmentésnél is, hogy a hatalommal közös nyelven beszélnek. A Város értékrendje nem ignoranciát, hanem tudást feltételez. A közösség hatalma evidenciákra épül: ezt lehet, ezt nem lehet. Különbözni csak mást cselekedve lehet: ami az értékrendben felfoghatatlan, azt a bukás, a végzet teszi érthetővé. A tudás az egyetlen, közös nyelvhez kötött; ahol mindenki kiszolgáltatott, ott a leghatalmasabb a közösség „szük-

ségképpenisége“, ami a szavaknak csak egyfajta értelmet engedélyez. Mivel a tudás egy, épp azért lehet épp itt a legradikálisabb az individuum különválása. Mivel a tudás a teljesség kánonbafoglalása, azért lázad a teljesség ellen az, aki a tudás ellenére cselekszik. A Város elég, ha ennyit tud: valaki tiltott dolgot cselekszik. De a cselekvő, aki tudja, hogy rá is vonatkozik a tiltás? Ez a cselekvő tud önmagáról, és azt tudja, hogy léte a legtisztább nonszensz. Mint elrettentő példa, a hatalom erkölcsét igazolja: Ha tehát mint valami elmúltról lehet róla *beszélni*, pusztán a végeredményt, a sújtó büntetést tekintve, ha a vétkező lelke a Hadészbe került s az agorára az erkölcsi tanulság, a tudás elvégezte dolgát: elemész-tette az értelmezhetlent, és elnyerte az igazolást. De ha az értelmetlen él, ha a szó lehet stílus is, nem csak pusztítás és önigazolás, ha az egyetlen lehetséges jelentés mellett ott a felfoghatatlan látvány, a Város és az istenek, a tudás minden hatalma sem elég ahhoz, hogy a lázadást el-némítsa. A hatalom egyértelműséget, vagyis engedelmességet követel, fegyvere az egyetlen tudás: az antinómia halálos ellensége, és az a stílus is, mely ellenségét megörökíti. Ha a közösségi lét kimerítené az ember ontologikumát, az attikai poliszban elképzelhetetlen lenne a tragédia. Ahol mindenki szükségképpen egy csoportegységhez tartozik, és valaki mégis önmagának engedelmeskedik — ott kettéhasad a nyelv, és látha-tóvá lesz az antinómia. A kanonizált tudás, az egyértelmű beszéd éppúgy nem nyugszik bele ebbe, mint ahogy nem nyugszik bele a hatalom. Az „emberfölötti“ hatalom a lázadó individuumot, az egyértelmű jelentés az öntudatot pusztítja el. Az individuum nem él és nem érvel, a stílus, a harmadik dimenzió polgára lesz. Élni csak a hatalom árnyékában, érvelni csak a kánon nyelvén lehet: ez az „organikus közösség“, a „szükségkép-peniség“ erkölcsé. És a léttel szemben a semmi, a jelentéssel szemben a látvány: ez a szabadság moralitása: lét és semmi, tudás és stílus antinó-miája. Az *ἀμφιθέατρον* lépcsőzetesen lejt a mélyben meghúzódó *σκηνή*, a színhely felé, az *ἀγορά*, a beszéd helye nem kőbe vájt katlan, ahova csak a tekintet ér le — ott nem látni, hanem érvelni kell, és azt behunytt szemmel is lehet. Organikus közösség és egyértelmű erkölcsiség — ennyit lát Fehér a görögöknél; és nem látja az antinómiát, mert nem látja meg az esztétikumot. Csak a „beszélő“ közösséget látja és nem a „hall-gató“ esztétikumot, csak a létet, és nem a semmit. Pedig könyve költőről szól, az „antinómiák költőjé“-ről, miközben nem ismeri el az ember „onto-lógiai“ antinomikusságát. Az egysíkú ontológiában az antinómia mozza-nat, mindent felold és megold az idő. Ebben az ontológiában nincs semmi más, csak történelem, csak előzmény és következmény, csak az indoklás távlata és a távlat indoklása. A bevezető fejezetből előrelátható, hogy a kifejtésben nem az antinómiák költészetéről lesz szó, hanem az anti-nómiák indoklásáról, vagyis levezetéséről és feloldásuk távlatáról, az idő-ről és nem az időtlenségre idejéről.

Fehérnek egyelőre nincs is szüksége arra, hogy felvesse az esztéti-kum kérdését, hiszen az elméletileg és módszertanilag is másodlagos az általános társadalomontológiai kérdésfelvetéshez képest. Előbb az emberi ontologikum (társadalom) immanens dialektikáját kell végiggondolnia, vagyis értelmeznie kell a társadalom történetét. Kiindulópontja a nem-beliség mint ontológiai modell. A modell *realizálása* a modell *realizáló-dásán* alapul, szinte eksztatikus élmény forrása lehet ez: a logikai triász

mint világtörténelem: organikus közösség, az absztrakt individuum, a közösség nélküli társadalom világkorszaka és a választás, a szabadság mint szükségképpeniség, az elidegenedésmentes társadalom. Így az antinómia az egysíkú ontológiában ellentéte, a dialektika mozzanata lesz: „a dialektikának a *Történelem és osztálytudat*ban található értelmezésére támaszkodunk, amely a dialektikát mint társadalmi tevékenységet és mint gondolkodási típust olyan aktivitásnak tekinti, amely a szubjektum—objektum hasadás felszámolására (szélesebben: az elidegenedés felszámolására) irányul, mindezt a *történetiség* alapján és módszertanilag mindig a társadalmi *totalitásra* támaszkodva az elemzésekben.“ (21.) A válság „költészete“ (regénye) csak a válság genezise, struktúrája és feloldása *után* következhet.

„Az egyetemesen fejlett egyének, akiknek saját közösségi viszonyaik saját közösségi ellenőrzésük alatt vannak, nem a természet, hanem a történelem termékei“ — idézi Fehér a *Grundrisséből*. A zseniális költőfilozófus a „teljes elüresedés“ világállapotában él, de emlékeiben ott az „őseredeti teljesség“, és szemét az „egyetemesen fejlett egyének“ jövő társadalmára nyűgözi le. Kénytelenek vagyunk még egy pillanatig az „őseredeti teljesség“-hez visszatérni. Mi is tehát a modell? „Arisztotelésznél azért csúcsosodhatott ki az etika abban a megállapításban, hogy az állam java a legfőbb jó (tehát azért esett egybe az etikai rendszer és az értékhierarchia csúcsa, mégpedig az egyén *mindenfajta* „megzabolázásának“ *szükséglete nélkül* [kiemelés tőlem], mert az organikus közösség legegyszerűbb és legemelkedettebb életfolyamatai között ilyen, a polgári társadalomra jellemző szakadás még nem létezett, mert a mindennapos szokásrendszerek mintegy »felvezették« az embert az értékhierarchia csúcsaira.“ (23.) Fehér ehhez a megállapításához egy nagyon fontos lapalji jegyzetet fűz, amelyben megemlíti Kant és Kierkegaard elutasító álláspontját az antik etika e vonatkozásával szemben. „Kant — írja Fehér —, miután leszögezi, hogy: »nem a jónak mint egy tárgynak a fogalma határozza meg és teszi lehetővé a morális törvényt, hanem fordítva, mindenekelőtt a morális törvény a jó fogalmát, amennyiben ez ezt a nevet megérdemli«, hozzáteszi: »A régiek ezt a hibát egészen leplezetlenül árulták el, amennyiben erkölcsi vizsgálódásukat teljes egészében a *legfőbb jó* fogalmának, *egyszersmind tehát egy tárgynak* [kiemelés tőlem] a meghatározására irányították, amelyről azután úgy vélték, hogy megtehetik az akarat meghatározási alapjának az erkölcsi törvényben...“ (Uo.) Döntő fontosságúnak tartom, hogy Fehér — Marx és Lukács nyomán — helyesbíti, vagyis historizálja Kant abszolút kritikáját: „Amit itt — a polgári társadalom álláspontjáról teljesen jogosan elutasítanak, illetve kigúnyolnak [Kierkegaard], az voltaképpen az organikus közösség harmóniájának legfontosabb alapja.“ (Uo.) Az alap tehát „az értékhierarchia és az etikai hierarchia egybeesése“: organikus közösség mint a „nembeli-erkölcsi értékek realizációja“. Ez az ontológiai modell mint emberi értékrealizáció, mint etikai idealizmus (a szó kanti értelmében: mint az ész illúziója), mint létként felfogott emberi szabadság.

Az ontológiai illúzió természetesen alapul szolgálhat az ideológiai illúzió kritikájához. (Nem titkoljuk, hogy a jelenlegi helyzetben e kritika kritikájának az elvégzését tartjuk a legsürgetőbb feladatnak, hiszen ettől függ az ideológiai illúziók *illúziómentes* kritikájának a lehetősége.) Mert

miféle közösség az, ahol nincs totális (mindenkire és minden nembeli értékre kiterjedő) értékrealizáció? A polgárság még az új társadalom fel-emelkedő szakaszában is, „mint osztály, csak *illuzórikus közösség* volt, csak *illuzórikusan képviselte* az egész emberi nem általánosságát“. (18.) Az „*áru közössége*“ nem közösség, a család sem az, a politikai közösség, az állam pedig, „amely az antik formációban egyértelműen közösségként funkcionált, most csak történelmi másodpercekre tölti be a közösség való-ságos funkcióit“. (19.) Csak az ontológiai illúzió marad érvényben, és jog-gal érezheti méltósága legnagyobb megcsúfolásának azt, hogy „az ideális értékobjektívációkban megtestesülő nembeli értékek mintegy az egyén feje fölött lebegnek“. (23.) Ami van, az nem „*érvényes*“, az értékek tota-litása pedig a létén kívül rekedt. A totalitás, a nembeliség harmóniája, az értékrealizáció „*lehetőségének*“ ontológiája felháborodással szemléli absztrakciókká merevült önmagát. A nembeliség kettészakadt: az érték nélküli dologiság az egyik póluson, a lét nélküli humanitás a másikon. Valóban: ez a „teljes elüresedés“, a totális hiány társadalma, ami teljesen megsemmisíti a nembeliség, az emberi harmónia ontológiáját — tehát tel-jesen meg kell semmisíteni, vagyis *teljesen* túl kell lépni rajta ahhoz, hogy az emberiség igazi világtörténelme megkezdődhessék. Ami visszafelé: az antikvitás nosztalgiája, az előre: messianizmus.

„Az értékrealizáció antinómiája“ tulajdonképpen totális látszat, amelyben minden kivetkezik a formájából, „az ideális objektívációkban és a kultúrában megörökített erkölcsi értékek... vértelen absztrakciónak tűnnek“, holott „*valóságos hatalmak*“, a „*tényleges absztrakciókkal*“ szemben pedig mindenki úgy viselkedik, „*mintha azok az egyedüli rea-litások lennének*“. (26.) Ami tehát nem érvényes, azt mindenki *reálisnak* tekinti, aminek pedig valójában lennie kellene, arról kiderül, hogy vér-telen *absztrakció*. Valami varázslatnak kellett közrejátszania ott, ahol az érvénytelen absztrakció a realitás mezében tetszeleg, az érvényes létre pedig ráfogják, hogy illúzió. Nem is csoda, ha az emberek „*bálványimá-dók*“, ha „*delejes bűvöletben közelednek a pénzhez*“ stb. (26.) Valóban, „a szó igazi értelmében gyötrő és drámai“ módon élték át nagyon so-kan (a fiatal Marx és Lukács is, többek között) a pozitív szabadság-ontológia, az emberi lételmélet széthullását. Ennél már csak az lehetett drámaibb, hogy romantikus elkeseredésükben *mégis* az illúzió mellett maradtak, megőrizték a nembeli—erkölcsi értékek realizációjának tételét („ami az organikus közösség emberének evidenciaként volt adva“ — te-hát nem mint pusztán formális fogalom, hanem mint érvényes valóság!), és ahelyett, hogy a több mint kétezer éve uralkodó „*fantazmagorikus absztrakciók*“, az illuzórikus etikai ontológia megsemmisülésének, „*szét-hullásának*“ elméleti jelentőségét felismerték volna (arról nem is be-szélve, hogy Kant — jóval előbb — már elindította az absztrakciók kri-tikáját, és felvázolta az antinomikus ontológia körvonalait), a logikai triász üresen tátongó „közepébe“ tuszkolt világot kiáltották ki „*fantaz-magorikus absztrakciónak*“, és eljövendő megsemmisülésének prófétái lettek.

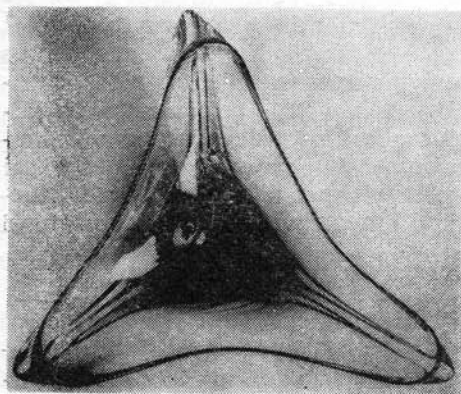
*

Hinnünk *kell* abban, hogy a szabadság ontológiája (vagyis az onto-logikus, a dolgok „belső lehetőségéből“ fakadó szabadság, a létező „nem-

beliség“) lehetséges. Ezzel a heroikus, „gyakorlati“ feloldással zárul A *tiszta ész kritikája*, és egy nem kevésbé lényeges útmutatással: „A világot mint eszméből eredőt kell gondolni, ha azt akarjuk, hogy azzal az észbeli használattal, mely nélkül még az észre is méltatlanoknak tartanók magunkat, ugyanis az erkölcsivel, mint amely teljesen a legfőbb jó eszméjén nyugszik, megegyezzék.“ (I.m. 513.) Az csak a sors iróniája, hogy Kant, leghőbb vágya ellenére, sohasem *tudta* meg, hogy ez így *van*, hogy Hegel, aki nemsokára megtudta, neki már nem mondhatta el.

A kanti kritizmus végső tanulsága az, hogy a szabadság elméletének a kidolgozásához a dolgok „belső lehetőségéből“ fakadó szabadságot mint meglevőt kell tételeznünk. Ez a „teremtett“, létrehozott lét a történelem mint az emberi nem önmegvalósításának a folyamata. Az emberi lét mint „létesülés“, mint világtörténelem felfedezésével lehetőségessé válik az antinomikus jelleg feloldása, a totális ontológia, szemben a kanti végkonklúzióval, mely csak az ontológia „lehetőségének“ erkölcsi bizonyosságát nyújtja, és ami ennél is döntőbb: ez a totális ontológia csak mint totális humanizmus lehetséges: a kettészakadt világot csak az „ön-célú“ emberi tevékenység, a forradalmi gyakorlat kovácsolhatja egységes univerzummá.

Lukács a *Párizsi kéziratok* szövegét nem ismerve jutott el a fiatal Marxéval egybehangzó végkonklúzióhoz. Mindkettő ismerte Kantot, mindkettő átélte Hegel totális világmagyarázatának a szédületét, és mindkettő átélt egy forradalmat. És mindketten osztoznak az illuzórikus (vallásos-utópikus) kritika hibájában, amellyel Marx — mint Althusser elemzéseiből kiderül — 1845-ben szakított, és amely az elvont-spekulatív kiindulópont közvetlen konkrét-materiális megtestesülésének hirdetésén alapul. Elégtelen és drámai kritika ez: az ideologikus illúzióval, mely a megtestesülés mítoszát a hatalommal támasztja alá (azaz: a megtestesülés mítoszával támasztja alá a hatalmat) csak a hatalom nélküli filozófiát, az ontológiai illúzió tiszta költészetét állíthatja szembe. És feledékeny kritika, ha *illúzióként* maga is hatalmat követel, mert ezzel csak arról tesz bizonyosságot, hogy „épp annak a kérdésfelvetésnek marad foglya, amelytől meg akar szabadulni“. (Louis Althusser: *Citindu-l pe Marx*. București, 1970. 76.)

Egri László: Üvegtál

HERVAY GIZELLA

ZUHANÁSOK

Lírai oratórium négy hangra

„Olyan, mintha még hallanál,
mintha szeretnék még.“

PAUL CELAN

- Még egy emelet magány.
Lélegzetemben alszom el.
- Még egy emelet magány.
Szájad szélét horzsolja leheletem.
- Még egy emelet magány.
Kiülsz fölém az égre.
- Még egy emelet magány.
Tenyeredbe zuhanok.
Alvadt hajam
arcodon végigcsorog.
- Még egy emelet magány.
Ma reggel megöltem magam
élve földreszálltam a tájon ...
- Még egy emelet magány.
... ahol nincs te és én,
csak mi vagyunk,
nincs múlt és jövő, csak jelenlét.
- Még egy emelet magány.
Tenyeredben születnek újra a dombok,
összefutnak az utak ráncaiban,
ahol jártam, s ahova igyekszem.
- Még egy emelet magány.
Feljön a felhő ...
szemed alatt
fekszem a fűben.
- Még egy emelet magány.
A nap útja homloktól homlokig ...
- Még egy emelet magány.
... felkel és lenyugszik,
míg meglátjuk egymást.
- Még egy emelet magány.
Hajnal van és én nap vagyok.

Egy mondat,
amit ketten írunk,
és nem tudnád se te nélkülem,
se én nélküled.

Ez a fa most szól a levelével.
Ha nem tudok válaszolni, elcsügged
és visszahátrál a fák közé.

Nincs magány,
csak félünk a találkozástól.
Még egy emelet magány.
Most írom homlokomra a ráncot,
amiről fölismerhetsz,
ha eltévedek.
Még egy emelet magány.
Homlokomról az út a semmibe csorog.
Ha nem találsz rám,
elfeledlek.
Még egy emelet magány.
Ha sokáig nem jössz,
arcod átrendezem,
kiretusállak.
Még egy emelet magány.
Az épülő házak odvai
kivándorolnak a kizöldült ég alá.
A visszhang visszahull
a védtelen torokba.
Kiürül az ég.

Valaki mindig válaszol.
Kihez ütődik ez a mondat?
Kérdezlek és más felel.
Elgyűrűzik a szerelem,
minden gyermek mindenkié,
minden mondat végtelen,
jár az idő körbe-körbe,
egyre lejjebb, egyre följebb,
valaki mindig válaszol,
egymás szemébe költözzünk.
Olyan közélről nézlek,
hogy nem is látlak már.
Kiürül az ég.
Valaki mindig válaszol.
Nem az enyém ez a szerelem
és nem a tiéd.
Ma reggel nőni kezd a vekker,
és nem hagyja abba
már soha.
Nem tudunk már csak úgy szeretni,
ahogy a pusztá létért vergődő bogár.
Sárba merülő táj az arcunk,
elmosolyodni se tudunk,
csak mikor visz egymástól messze a vonat.
Távol vagy,
és én egy másik hiányban élek.
Valaki mindig válaszol.
Hívj fel, írj levelet,
küldj egy hajszálat legalább,
hogy el ne tévedjek egyedül.

Mert azt hittem három héten át,
hogy a jobb karom vagy
s én a bal karod.

Két napom van:
egyk szemed meg a másik.
Két nap alatt
vándorolok a földön.

— — — — —
Oszd meg velem a semmit,
hogy legyen valamivé!

Megteremtlek egy mosolygásból.
Egy reggel majd megindulunk,
és nem lesz csak annyi kenyerünk,
hogy ketté tudjuk törni éppen.
Lyukaskönyöökű szvetterben
alszunk a fűvön.

Lehull a szégyen, az ing lehull,
lehull az óra mutatója.

A nap minden üzenete a miénk,
de nem látjuk csak a vöröset, a sárgát,
nem halljuk a fény tagolatlan beszédét,
csak egy-egy villanásra, mikor szeretünk,
de micsoda láthatár,
amibe tenyerünk nyújtjuk,
magasan, hogy az égi szél elérje,
micsoda nyelv,
amire lefordítjuk magunk,
hogy értse a fény!

A vízesést nem lehet abbahagyni,
felhasad a száj, zuhog az idő.

Helyükre állítjuk a virágokat.

Berendezzük a bőröndöt,
hogy beköltözhessünk
az egyetlen ingbe,
ami a miénk.

Tudom, hogy holnap mi lesz!

A pohár víznek hangja van.

A bordák mögé zárt harang
meglódul a bőr alatt
a félrevert jövő.

Hosszú a hajnal,
holnapra elfeledlek.

Hosszú a hajnal,
életre lehellek.

Túl sokat látunk egymásból,
eltévedünk a test útjain.

Egy jelre várok, hogy megnyíljon
szavaink közt a föld.
Ugyanarra az égre
zuhanunk.

egy cafatnyi ég
fogunk között
elvérző remény
és mégis fölfelé visz
minden zuhanás

Kinyújtja velem kezét a föld,
hogy megérintse gyermekkorát,
de eltévedt karomban a mozdulat,
és csak nyúl kál
tétován
a semmibe.

Bombák zörejével szívünkben
szorongva a teli tál étel előtt
kezünk kinyújtjuk, visszakapjuk,
nézzük a levest elgőzölgöni.

El szeretné érni azt a kezét,
amit eltakar a vonat
vonatba költözik ...

Mindig csak egyetlen pillantásban
lehetünk otthon
otthontalanok.

Szekrényt szeretne kibélelni
hímzett csikokat rajzszegezni a polcra
szombat este,
felülre a lepedőket,
alulra a törölközőket,
a pénzt a lepedő alá
szombat este,

de mindig pénteken ért véget a hét,
mindig pénteken
és utána hétfő lett
megint.

A szerelem egyszercsak a vasalóba költözik,
onnan a porcelán-ingekbe bújik,
aztán egy gyöngyház-gombba,
túbe,
cérnába,
túpárnán alszik ...

... a szerelmet is letörlik
portörölővel
egy idő után,
közönséges portörölővel,
nem azzal, amivel
az igazgató
íróasztalát törlik ...

A telefonoskisasszony állára
ránó a két telefonkagyló.
Szakállas szörny, vezetékek
erdejében könyörülj rajtunk!
Engedd át! Engedd át!

Rejtsd el, véd meg
szavainkat!
Vigyázz, nehogy rikácsolva
fussanak ki a túlsó végén
rengetegedből!

A beteget ágyba fektetik,
orvosságot hoznak, vizet,
aztán átmennek
a másik szobába.

A másik szobában ki lakik?
Ki lakik a másik szobában?
Becsukódik az ajtó.

Nem a zokni,
nem is veszekedés,
de egyik zokni itt volt,
a másik a túlsó parton.

Órát építettem magamnak.
Benne laktam.
Jártam az időben körbe-körbe.
Rugóvá feszültem,
kiütöm a falát.
Ne állj elém,
megütlek!

A lovat verték.
Káromkodva verték a lovat.
Az autót áhítattal
fényesítik.
Mitől fáradt úgy ki
ez a pepitasapkás
emberiség?

Azt hisszük, értünk hull a hó,
hogy legyen valaki, aki gyöngébb.
Tisztaságra vágyik a hó:
sárrá lenni!

A tétova lélek
kiáll a kiskapuba,
fehérre meszelt kiskapuba kiáll,
várja a hajnalt.
Hajnal van, várja a delet,
dél van, várja az alkonyt,
az alkonyt, az estet,
és behúzza maga után a kiskaput.

Két öreg mosolyogva este
mennek este az utcán.
Két öreg kézenfogva este
a halállal beszélgetnek
este.

Ezt a csúnya asszonyt
így szeretik
fonnyadtan, ahogy van.

Az ösztönök tapintatosak
és bölcssek az ösztönök.

Csak a szóbeszéd szemérmetlenkedik:
idáig tart a hús,
innen kezdődik a lélek,
és egy patikamérlegen
mindent ketté mérnek.

Addig szeretünk,
míg szabad nem szeretnünk,
Egy darab túlvilágot
könnyebb megvarrni, mint egy inget.
Egy darab glóriát
könnyebb tisztán tartani,
mint a homlok
belsejét.

Elég volt ebből a stoppolásból!
Elég volt!

Elpusztul, ami nincs a helyén.
Kibicsaklik a szó, ha nem értik:
dadogni kezd...

A betegség, ami bennünk bujkál,
már rég tudom, hogy nem betegség.
Kitaszítva önmagunkból
hiába hagyják nyitva az ajtót,
a huzat csak felhorzsolja bőrünk.
Benn a helyünk a csillag közepében!
Zsilettpengével lenyúzzák
a dombokat tenyerünkről,
kivágják szemünkből a tengert,
leoperálják rólunk a faleveleket,
eltérítik a vérkeringést,
a hús elárvul nevetés nélkül,
a szavak nem találhatnak haza,
és működik tovább az egész...

Olyan alacsony az ég,
mintha nem is lenne már!

Menekülj!

Meghámozom az arcod!

Van egy pillanat,
mikor szakadék nyílik
valahol a lefolyócsatorna
és a parkolóhely között,
szabályos szakadék.
Szemben egy épülő ház
lakatlan barlangjai.
És nem lehet eljutni
a villamosig.
Nincs megoldás.
Az ember ilyenkor lesz

öngyilkos
vagy szerelmes.

Hó, hullj visszafelé!
Szél, fújj visszafelé!
Szeress meg!

A betegség
a vaságy rácsaiban lakik.
Én nem itt lakom.
Tudod, hogy nem itt lakom.
Csak nem volt ágyam,
azért vagyok itt.
De nem itt lakom.

A napi vízállásjelentés
a húsleves és a túróslaska között:
a lelkiismeretben a szint emelkedik,
máshol apad,
helyenként áradást jeleznek,
a veszélyeztetett területekről
a lakosság kiköltözik.

Kilépett az a valaki a házból.
akire azt mondták, én vagyok.
Kilépett az a valaki a házból.
Ott álltál szemben a járdán.
Megfordult az a valaki,
és mire felért az emeletre,
már én nyitottam be az ajtón.

Lefogytam, kicsi lett a kezem,
tenyeredbe fogyott.

Jósolj nekem jókedvet!

Ne legyen jó ez a szerelem,
csak egyszerű legyen.

Egy lábos krumplipaprikás
a földön, újságpapíron.

Ne nevessetek a nosztalgián!

Csak visszaállítja a rendet,
amelyben születünk:

fa alá az asztalt,
székre a vödröt,
házat
egymás szemébe.

A három dombon áthajszolt szandál
elszakadt.

Azt hitték, hogy a világ végéről jött
a szandál,

de csak össze kellett szegezni.

Állítsd talpra ezt az asztalt!

Szegezd meg!

Nem ülhetünk más asztal mellé.

Ez az asztal omlott össze,
mikor a kés

keresztet hasított kenyerünkbe.

A keresztfáról könnyű leszállni.
Csak nem jut eszünkbe.
Kitalálom
a feltámadást!

Elgondolja magát a félelem,
és megszűnteti magát.

— — — — —

A madarak nyáron az őszben repülnek,
ősszel a télben, télen a tavaszban,
nem emlékeznek csak a jövő nyárra, télre.

Erzsike sose ült vonaton,
Erzsike varrónő lesz.

A folyó csak a tengerbe szaladhat,
Hiába fut a térképen felfelé.

A térképek megtévesztenek.
Minden folyónak van egy útja

a föld alatt,
ami kitérők nélkül
a tengerbe visz.

Csak a homlok alatti térkép
hiteles.

Lámpafényben
marmaládé körül
a család.

Papa nem hitt
csak a kőben, cementben.
Ráomlott a kő,
ráomlott a cement,
még kételkedni
sem maradt ideje.
Nem maradt ideje
kételkedni
a kőben, cementben.

Anyám nem hitt a kőben, cementben,
nem is kételkedett.

Nekünk csak a marmaládé jutott
ötfelé darabolva.

Kék kantáiban az otthon
nem volt soha.

Fölépítette a tányérokat,
székeket
és nem ülhetett le
többet a földre.

A tanítónő nem ment férjhez,
a tanítónő a faluban maradt.

Kivándorol a gyermekkorom.

Kihegyesedik a kislány térde
a kukoricán
a felnőttek részeg
leheletében.

Kihegyesíti térdünk az alázat,
lámpafényben imbolyog a szigorú arc —
Mire tanított, mire?
Már át tudtunk szökni a határon
szétvetett hulla-lábak között —
Mire taníthatott, mire?
Összeszorítottuk a szánkat,
és nem tanultunk, azértse tanultunk,
nem tanultunk semmit se tőle.

Semmit sem felejtetek!

Mikor először mosogattam,
énekeltem,
külön a kistányéroknak,
külön a villáknak,
külön a kanalaknak.

Idegen konyhákban otthon!

Pirostéglás padú konyhában
dagasztóteknővel,
egy árva napraforgóval
az ablak előtt.

Kivándorol a gyermekkorom.

Csíkos dunyha alatt
egy hajnalig tartó
éjszaka
a tanyán.

Idegen konyhákban, otthon.

A beágyazás sorrendje:
alul a kockás pokróc,
felül a piros pokróc,
rá a lepedő
nyolcérét hajtva,
arra a párna,
kispárna,
tessék begyakorolni!

Kivándorol a gyermekkorom!

Kihajolt az asszony az ablakon,
kék párna kezében,
kihajolt mélyen az ablakon,
párnává változott.

Robban az álom, becsapódik,
szilánkot szór szét,
törmeléket kavár,
tölcsért szaggat
a gondolat gyökeréig.

Az álom hazatérés.

egy cafatnyi ég
fogunk között
elvérző remény
és mégis fölfelé visz
minden zuhanás

Az álom hazatérés.

Elhagyják a gyerekek a játszótereket,
a parkot, a lépcsőházakat,
a papa-mama-reggelt,
a vajaskenyér-délutánt
és rohannak fel a törmelékhegyre
a felszaggatott beton lábnyomaiban.
Derékig földben, betemetik egymást,
és kimentik a drótok kisujját, nagyujját.

Az álom hazatérés.

Egy harapás kenyér az éhező háborúk városából.

Az álom hazatérés.

Guggolunk a békében, fogunk közt kavics,
homok alá kaparjuk halottainkat,
ugrálunk fölöttük, mint a békák,
zöld bugyogóban, kopaszon,
alagutat fúrunk, és bekiáltjuk
mi lesz az ebéd.

Két kézzel tömjük
szánkba a homokot.

Elkaparjuk halottainkat a gyermekkor alá.

Holttestünket a hinta
vitte tovább
fel, fel
a földre.

Aztán nyolcas sorokban énekelve
felvonultunk az emlékezetbe.

A láthatár mögül lezúdulunk,
és szomjassá tesszük a földet.

Arcunk a jövő arca már,
lassan a földbe tűnünk.

Homlokomról homlokodra kúsznak a ráncok,
arcom fénylik arcodon.

Homlokomról homlokodra hullnak a ráncok,
arcom feltámad arcodon.

Lábujjhegyen
a Tejútra lépsz.

Innék egy pohár tejet,
egy pohár tejet innék
kezedből.

Veled lehetnék végtelen.

Házunk lehetne a világ.

Nélküled lakó vagyok.

Csak a világot ne vedd el!

Feltámasztottál,
meghalhatok.

Csak a világot ne vedd el!

Annyi út között
van egy, amit megtaláltam.

Más úton már nem mehetek.
Egyetlen lélegzettel
a hajnal leheletében.

Ne reszkess, előbb nyikorog,
csak aztán nyílik ki az ajtó.

Mögötte még üres a szoba.

Pillantásod bebútorozza.

Honnan ez az ismerős szék,
asztal, háromlábú ágy?

Csillagpor széken, asztalon,
ráírhatod a nevedet.

Remegsz a derengő röntgenfényben
a szerelem szeme előtt:

Nem kérdez semmit, válaszol,

tudja előre, mi jöhet,

halott tüdődben megjelöli
a lélegző foltokat.

Egy pohár vizet adj!

Adnak inni neki,

néha adnak inni neki,

de sohasem egész pohárral.

Mért nem iszik hát?

Milyen pohárra vár?

Mért nem iszik?

Száműzött szerelmek.

Ez a szomjúság, amitől tikkadozom,
ez nyugtat meg. Ez a kiapadhatatlan
szomjúság. Van hát valahol
egy óriási pohár.

Adj egy pohár vizet!

Mindenki csak egy mozdulatra emlékezik,

azt ismétli újra meg újra,

amit az anyaméhben megtanult,

és értetlenül nézi a másik furcsa táncát

a mély kút körül.

Ki látja a vödört,

amit egymásnak adogatnak?

Csak a lábra loccsanó víz,

a láncsörömpölés,

és a furcsa mozdulatok,

mint aki nyúlik valamiért,

mint aki odaad valamit . . .

Adj egy pohár vizet!

Én azokkal vagyok rokon,

akik egész testtel hasítanak a szélbe,

csontjuk is rámegey

az életbenmaradásra,

akik mindenüket odaadják

egy marék fölöslegért,

akik csak akkor ülnek ki a ház elé,
mikor a sarkon befordul a halál.

Ujjaink közt az elmúlással
varrjuk el a köldökzsinórt.

Újra kell költeni a mítoszokat!

A kéz nem élhet

holt szerszámokkal ujjai között.

— — — — —
Nem tudjuk megszokni a súlytalanságot!

Kell egy hely — emlékezik a lábunk,

kell egy hely — emlékezik a szemünk,

ahol megállhatunk,

ahonnan mindent beláthatunk —

emlékeznek bennünk a hegyek.

Azt mondják, itt csak egy alma van,

ne féljünk a bűnbeeséstől,

de nem tudunk almát szakítani

csak büntudattal.

Azt mondják, csak lélegezni kell,

de nem tudunk,

csak a csillagok lélegzetével.

Azt mondják, ez csak egy darab géz,

és kivágják belőle a szükséges négyszöget,

de az egészet ellepi a vér.

Ujjaink közt az elmúlással

varrjuk el a köldökzsinórt.

Mi lesz, ha elfelejti a gép

a nagy repülésben

szárnytollait?

Ha nem ismer a kézre,

amely felhasítva

a madár hasát

a csontvázat az égre eresztette,

és a tollat

szétszórta a szélbe?

Hová lesz akkor a kéz

a gép vérző hasában?

Újra kell költeni a mítoszokat!

A kéz nem élhet

holt szerszámokkal

ujjai között!

Az alvó gyermek fölött

a lökhajtásos madár.

Hová rabolja el

a gyermek éjszakáját?

Milyen jövőbe viszi?

Milyen egeken át?

Ma megint meghasadt az ég,

mögötte a másik

távolodóban.

Hangjától a harangvirág
most válik el.

Világok járnak ki-be a huzatban,
mosolyod elképzелhetetlen.

Majd meghalok, és szabad lesz szeretnem.
Elgyűrűző mosoly, szerelem,
kék karika szemem alatt.

Holnapra feltámasztalak.
A két madár közt három tenger,
három tenger s egy hosszú tél,
egyszerre szállt fel a két madár
egymás felé.

Madárnyomok a hóban.
Rekonstruáld a repülést
a madárnyomokból.

Most nyár van, és a földgyalu
betongöröngyöt, földet, téglát,
gyermekláncfüvet tol előre,
mint aki szülni készül.

Némán növekszik testiinkben az idő.
Egy-egy szóban néha földdereng,
mint anya arcán a magzat mosolya.

Hallgat az utcazaj,
hangos a csend.
Az elveszett gomb
előgurul.

Kilépnek árnyékukból a fák.
Ez a díszlet a bőröd,
nem tudod levakarni.
Arcod a csend,
lábad a fák,
s az árva árnyak hátad mögött
elhagyott otthonaid.

Nézem a földgyalu útját
három napon át.

Nem vakarom le bőrömről a romokat.
A bűnt se, ha az,
hogy kapualjakban két tenyér közt
otthont kerestem.

De nem volt más,
csak a huzat.

Ki-be járt,
tántorogtam.

Még szédülök. De szemed előtt
magam rakok otthont magamnak.

Méhemén átdereng
a magzat mosolya.

A kín még csak készülődik.
Készülődik a kín —
lélegzetté válni.

Lassan lélegzetté válik a kín
az idő leheletében.

Mária ölében tartja a Fiút,
ölében tartja a halált.
Kicsi a halál Mária ölében,
Mária ölében kicsi a halál.

A védtelen föld
fonnyadt csecsemő-arca,
a születés végtelen üvöltése
az elcsöppenő tejben . . .

Mária minden bányászanya.

Tüdeje két fekete szárnyát
még egyszer megemeli,
aztán az égi
bányába zuhan.

A fekete bányabogár
menekül,
világít a félelem utána.
Hull a göröngy
a páncél-próféta-hátra.

Nem figyel rá csak a bogár
a menekülő szemfehérben,
a páncélja-sincs védtelen bogár
a végtelen bányaszélben.

Mária minden bányászanya.

Méhemén átdereng
a magzat mosolya —

Megszüllek mozdulatonként,
szálanként minden hajszáladat.
Megszülöm a világot, ami voltunk,
ami leszünk, megszülnöm haláloadat,
megszülöm az úrt, hogy ne félj,
ha belőlünk semmi sem maradt
a végtelen száműzetésben, csak a föld
fölöttünk, s akkor föltámasztalak.

Kiülsz fölém az égre.

Kire hull a feldobott picula?
Az lesz a hunyó.

A hunyót halántékon éri
egy repeszdarab.
Elesik, nem fáj semmije,
csak elesik.

Aki hunyó volt,
és nem az ő halántékát érte a repesz,
aki kilépett az égő ház falán,
akinek robogó vonatra kellett felugrania,
az minden robogó vonatra felugrik,
minden ház falán kilép,
utolsót kiált minden kiszámolás után,
minden piculára felteszi életét,

és addig dobja az égre,
míg odaragad.

Eszeveszetten vonatok zakatolása
mosolyig hajszolva,
alultáplált testiünk,
sovány vacsoránk, bögrék cserepei
szemedbe zuhanok

alvadt hajam arcodon végigcsorog.

Itt élek betonba falazva
hangtalanul.

Talpam a kövön,
kő a kezem.

Fejem nem mozdíthatom.

Tudom mégis hányféle ég
vonul el fejem fölött

betonba száradt hajammal tudom,
ujjam hegyével két téglá között.

Tudom az ősz színet,
és az éj súlya nyomja fejemet.

Lábomon kúszik fel lassan a hajnal,
mint a vér,

mikor még otthon éltem.

Hányszor meghaltam — te tudod.

Belefogytam. Mert nem akartam
életben maradni mindenáron.

Mert nem volt szövetség a szerelem.

Aludj jól!

Lélegzetedben alszom el.

Az árokba vert virág
méhembben felnövekszik.

Takard ki bőröd,
takard szívverésembe magad!

Fekszem a fűben
szemed alatt.

Otthon a szabadságban.

Túrhetetlen fényben
tágranyílt szemekkel
az út végén is túl
a hang határain,
szemed felé, a fény
forrása felé.

A sötétség mélyén,
ahol a fénybe hajlik.

A szerelem szakadékaiban.

Egy másik bolygón,
egy másik nevetésben.

Rács köztünk között
ezen a földön,
ahol hozzád találok.

EGY TÁRSADALOM – DIÓHÉJBAN

A mi „transzportunk“ (fogolyszállítmányunk) éjfél tájt érkezett a fogházba. Főnagyt Jánoson és rajtam kívül volt még négy-öt kommunista közöttünk, különböző börtönökből. A két kapu között volt a „fogadás“, minket és az úriféleket pofára felismertek, félreállítottak, kihoztak egy asztalt, odaült két smasszer, ezek jegyezték az adatokat, s ezalatt féltucat rabruhás smekker végezte a batyuvizsgálatot és a motozást. Gorombásokodtak, de — mindnyájunk örömére — semmit, kivéve a fémtárgyakat, el nem vettek. Akinél valami reszelő- vagy fűrészdarabot találtak, azt a fősmasszer összepofozta, apja-anyja testrészeire emlékeztette, és rögtön elvezettette, ha a smekkernek értékesebb tárgyat találtak, meghagyták nála, kisebb és közepes pénzeket szintén — tulajdonosaik arcát-nevét s hogy mit hol rejteget, megjegyezték maguknak: ez volt a fő feladatuk.

A vizsgálat befejeztével mindnyájunkat betelereltek egy cementpadlós terembe, ott kellett várunk reggelig a fürdetésre. Az emberek elfeküdtek a cementen, hamarosan mindenki elaludt. Ekkor a smekker munkához láttak. Egész éjjel jöttek-mentek nesztelenül az alvó testek között, avatott és gyakorlott kézzel húzták ki és tüntették el a szajrét a már ismert és megjegyzett zsebekből, batyukból. Volt, akinek egész batyuját kihúzták a feje alól, mire álmából felocsúdott, holmija eltűnt, s az orra előtt fenyegető öklöket látott: „Ne lármázz, bitang, felköltöd az embereket!“ Nagyon vigyáztak arra, hogy az emberek ne ébredjenek fel...

Én nem bírtam aludni, ébren tartott a hideg cement és a kíváncsiság. Alvást tettetve, félig behunyt szemmel figyeltem, füleltem. De a szemfüles fickók észrevették, hozzám léptek, fülembé súgták: „Az úr miért nem alszik?“ Majd: „Nyugodtan elalhat, semmije sem fog hiányozni.“ — „Köszönöm — mondtam —, nem félek.“ Többé nem zavartatták magukat. Önkéntelenül bizalmasukká lettem. Egyikük leguggolt hozzám, valami tárgyat mutatott, hogy mondjam meg, mi van ráírva. Teljesen frástudatlan volt. Egy másik idegen aprópénzt mutatott: mondjam meg, mennyit ér? Megmondtam: török rézpiaszter, semmit se kapni érte, akár vissza is teheti. „Olyan nincs — mondta —, ami el van véve, el van véve.“

János mélyen aludt. Csodálatos alvóképességű gyerek volt, amióta velem volt, minden reggel álmából kellett felrázni. Itt a reggel ordítózással kezdődött, erre se ébredt fel rázás nélkül.

— Fürdő! Levetközni! — ordították hárman is.

Ez volt a smekkerkomédia következő felvonása: a palikat meztelenre vetkőztetni, ruhájukat, lábbelijüket, holmijukat a tetvetlenítőbe küldeni, s csak mosdás-zuhanyozás után, a zuhanyozó kijáratánál visszaadni...

Részlet a szerző legújabb — harmadik — életregényéből (Sóvárgások könyve).

Egy (egyetlen) egyenruhás személyzeti ember biztosította itt a formák betartását, határt szabva a smeckeri kapzsiságnak, de figyelembe véve a smeckeri jogokat is, a benti kicsi állam íratlan törvényei szerint.

Ez volt az ára annak, hogy nappal szabadon járkálhattunk a két udvaron, pénzünkért a kintinban élelmet vásárolhattunk, még feketét is ihattunk, az egyenruhások távollétében vagy háta megett dohányozhattunk. Kintről élelmet kapni csak ritkán és a börtönszabályzat szerinti mennyiségben lehetett. [...] Kincstári élelmezés alig volt — savanyú löttyök puliszkával —, az előírt adagok java része még nyersen *áruba ment*, vagy az adminisztráció vezetői kapták házhoz szállítva.

A nagy pénztelen tömeg kegyetlenül éhezett. Érdeklükben harcot indítani képtelenség volt: maguk az éhezők, kifosztottak sem támogattak volna semmilyen ellenállást, ha ugyan nem fordultak volna éppen a harcolók ellen. Értelme se lett volna: itt mindenki, mint mi magunk is, átmenő volt, egy-két hét múlva innen a „palik“ távoztak, „rendes“ börtönbe kerültek, ahol a hivatásos bűnözők hatalma nagyon összeszorult, nem múlta felül a nemzetközi átlagot.

Doftana...

Nem volt tréfa...

Nemzetközi fogalmak szerint fegyház volt, eredetileg *visszaeső* bűnösök, profi bűnözők részére, de később ide kerültek a politikai foglyok, kommunisták is — mint *javíthatatlanok*. Itt csak két, egymástól is elszigetelt osztály volt: a smeckerek és a bolsevisták (kommunisták). A belső rezsim, rendszer itt csak abban különbözött a nemzetközi normától, amennyiben a királyi ország politikája is a többi országokétól: a liberális polgári ámitás itt a helyi hatalom kegyetlen, feudális önkényével párosult. Ismerjük ennek a „kettős könyvvitelnek“ a mechanizmusát — ennek ikerpárja és mintaképe volt a korabeli magyar királyi néptipró rendszer: a félliberális alkotmánynak már a miniszteri rendeletekben csak a másik, a reakciós fele érvényesül, ezeket pedig a titkos fenti sugalmazások, helyi és személyi érdekek, felfogások szerint alkalmazzák vagy nem alkalmazzák a helyi hatalmasságok, alispánok, földesurak, szolgabírák, csendőrparancsnokok, börtönigazgatók. Doftanának is kétféle léte volt: a törvényes és a tényleges. Mindkettő titkos: a törvények, rendeletek, szabályzatok a bürokraták irattáraiban és fiókjaiban rejtőztek, tényleges léte — a nagy, dupla kőfalak, vaskapuk és záruk megett bújott meg. Aki ott nem járt, nem *ült*, nem *élt* — az ország népe-zöme —, annak fogalma sem lehetett róla, egyedül a képzeletére volt utalva. [...]

1930-ban a Szovjet Vörös Segély KB-nak kiadásában (Izdatyelsztvo CK MOPR-a SZSZSZR), megjelenik majd Ovidij Reszeanu álnév alatt egy könyvecske Doftanáról: *Vas és Kő — Doftana*). Magam írtam ezt még Doftanában — a börtönömről — vagy ötször nagyobb terjedelemben, magyarul és románul. (Az *Ovidij Reszeanu* a román és német nyelven írt munkáimon használt álnevemből, *Ovid Receanuból* lesz...) Az orosz könyvecske, írásom egyötöde, *németből fordítva* (amint a címlapon olvasható), a fordító és a szerkesztők felkerekítő túlzásaival van teletűzdelve... Most visszacsinálok őket, elkülönítem a szövegből azt, amit mint magamét ismerek fel: ez az igazság.

Mindig rossz, káros dolognak tartottam a kapitalista rendszerben burjánzó borzalmak túlzó leírását: igazat adtam Marxnak és Engelsnek, akik Eugène Sue szenzációs nyomorregényeivel kapcsolatban a nyomorromantikát elítélték, mert — emlékezetből idézem —: a *valóságos* nyomort és borzalmakat nem leleplezik, ellenkezőleg, *leplezik*. Ennél is rosszabb, ha mi, a forradalmárok, kommunisták és szocialisták tesszük ezt: nemcsak leplezzük a valóságot, hanem — mert a túlzás, a valótlan hamar kiderül — rontjuk a magunk szava hitelét, kompromittáljuk az igazságot, amelyet hirdetünk. Hogy ez mégis győz: ez feltáró, igazmondó propagandánk segítségével, túlzásaink hatásának *ellenére* történik. Barbusse nem túlzott, Doftanáról szóló, *A hőhéro*k című könyvében, nem írt azokról a „szörnyű dolgokról”, amelyeket elképzelt, de nem látott; alulírott, az ő szerényke híve és követője, írásomban szintén kerültem, s itt is kerülök minden túlzást, „szépitést” és kerekítést... Az emlékezetemben sem bízhatok meg annyira, mint abban, amit akkor megírtam: veszem észre, hogy az emlékezet kihagyja vagy megszépíti a legsötétebb részleteket. Az *emlék csal*. *A Vas és Kőből* bátran idézem azt, ami tőlem származik:

„... A magas hegysorok között rejtőzik egy, különálló kisebb magaslat, alatta egy elhagyott kis vasútállomás, tetején — csupasz terméskőből emelt falak, a falak megett egy hallgatag, csupasz kőépület óriás: ez Doftana. Közelében nem legelnek állatok, a környékbeli emberek messziről elkerülik. Ha idegen közeledik, s őket kérdi, mi az, egy szóval felelnek: — Doftana. — Mindenkinék, az idegennek is tudnia kell, mit jelent ez a név. Aki tovább kérdezget — gyanús és veszélyes...”

„... Keskeny, meredek köves út vezet fel a csendes kis állomástól, a bokros hegyoldalra a szürke falakhoz, a nagy vaskapuhoz. Itt őrség áll; fegyveres örök állnak a hatszögű külső fal minden szögletén, a vártákon. Ha emberi alak jelenik meg lőtávolságon, az örök figyelmeztetés nélkül lönek. Itt az alkotmányon kívül álló, külön kivételes törvény érvényesül. Nagy állami értékek és titkok rejtőznek itt. Minden felesleges emberi szem itt magát az államot veszélyezteteti...” (A kis állomáshoz, amely — a teljes titoktartás végett — a környékbeli Telega falucska nevét viseli, rövid vasútvonal kanyarodik Cimpina petróleumvárostól fel ezekbe a lakatlan völgyekbe, a börtönig. Doftana foglyait, őreit és látogatóit szállítják itt; ezenkívül — vasútnak, állomásnak semmi dolga s keresnivalója nincs ezeken a helyeken.)

„... Hetenként egyszer, minden csütörtökön déltájban, kis, két kocsi-ból álló vonat érkezik a kis állomásra. Az elülső, fogolyszállító börtönkocsiból egy foglár, a koci parancsnoka száll ki, revolverrel a kezében. Aztán egy másik börtönőr káromkodva, öklözve lökdösi ki egymás után a foglyokat — rongyos rabruhás, kezén-lábán megvasalt, megláncolt, jó részben mezítlábás alakokat. Aztán a csapat az itt várakozó doftanai fegyveresek őrzete alatt elindul felfelé a köves úton; a láncok csörgése és az örök szidalmak verik fel a bokros hegyoldal csendjét. Valahol fele úton a zaj megduplázódik: szembejövő fogolycsapat tart lefelé az állomásra, ahol a fegyveres foglárak öklözik fel a vásra vert nehéz láncokat cipelő rabruhás alakokat a »dubába« — fekete foglyokocsiba...”

(Nem a mi időnkől való, a középkorra emlékeztető kép: gályarabok, rabszolgák terelése.)

„Hasonló kép, más napokon: különféle terheket vonszolnak fel-le, fegyveres őrök kíséretében, Doftana rabjai: patakvizet a szomjazó börtönlakóknak, levesfőzéshez a konyhának; tűzifát az iroda és személyzeti lakások fűtésére. Néha, nem is nagyon ritkán, két-három fogoly faragatlan deszkakoporsót hoz le a hegyről, mögöttük két fegyveres és egy lelkész. A hegy lábánál a pap lemarad, a többiek a koporsóval letérnek balra, egy másik hegyre hágnak fel — ott a börtön temetője... Igen, Doftanának saját temetőre van szüksége: a környékbeli falusi temetőkbe a hívők nem engedik be a gonosztevők hulláit. Tilos Doftana halottainak elszállítás, de nem is jön értük senki...“

Félig a képzeletem íratta velem ezeket még. Bár már bent „ülve“ írtam, az induló és érkező csapatokat nem figyelhettem meg: magam is a fogolycsapatban érkeztem ide, és indultam innen más börtönök felé három ízben is. Halottakat, temetést se láttam: éjjel, titokban távolították el őket. Közülünk való három embert nyomorított halálra Doftana, otlétem alatt csak egyet — János elvtársamat — (az ő tetemét a kinti elvtársak kicsempészték, Temesvárra vitték eltemetni); a második Max Goldstein, a Szenátus felrobbantója — jöttem előtt múlt ki éhségstrájkban, a hatvanegyedik napon; a harmadik távozásom után halt meg — parasztfelkelő volt, tüdőbaj vitte el.

„Itt pusztultak el a legjobb forradalmárok“ — írták bele könyvembe szerkesztőim egy kis túlzással, de ezt nem valami demagóg célzat, hanem a legjobb kettő-három pusztulásán érzett határtalan fájdalom és felháborodás szülte. Nemkülönben a magam szövegét, ugyanott: „Doftanáról beszélnek a munkágyűléseken, és a haragtól ökölbe szorulnak a kezek...“ És aláhúzottan:

„... Mindenki meggyőződött arról, hogy a doftanai fogság lassú emberölés, hogy Doftanában minden ítélet halálos ítéletté lesz.“

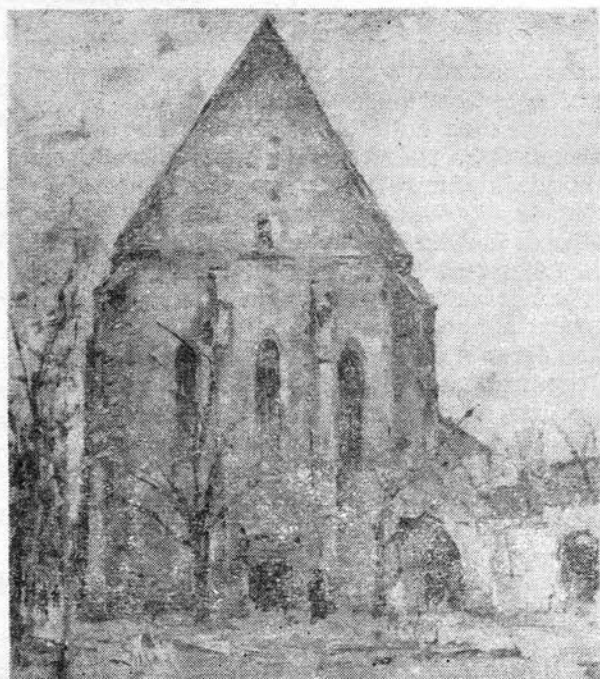
Széles tömegekben elterjedt, s a baloldali és polgári demokratikus sajtó is hangoztatta ezt: általánossá lett, hogy ezt a fegyházat a liberális alkotmány és törvények által tiltott halálbüntetés helyettesítésére hozták létre és tartották fenn. Ez se a népfantázia vagy a túlzó agitáció terméke: a fegyház egész története igazolja, hogy ez volt a kormányok *szándékában*, és hogy tervük nem vált valóra, csak a foglyok kétségbeesett ellenállásán, élethalálharcán múltott. A nyugati börtönök mintájára az 1907-es országos parasztlázadást követő években építették a felkelés életben maradt és életfogytiglani kényszerszolgálatára ítélt vezetői részére, hivatalosan: a visszaeső és *javíthatatlan* bűnözők elszigetelését szolgáló büntetőfegyház; de a szörnyűséges börtönt és a gyilkos bánásmódot a „kő és vas“ ház sötét celláiban a foglyok nem bírták ki, röviddel Doftana „használatba vétele“ után fellázadtak, és összetörték egész berendezését — zárszabályokat, ablakokat, vezetőkeket, fűtőkazánokat, műhelyeket, szerszámokat; a lázadás elfojtása után a foglyokat a használhatatlanná vált fegyházból a hagyományos kényszerszolgálat végrehajtó helyekre — a sóbányákba szállították. Közülük sokan, a legbátrabbak, a szállító börtönvagonokban (*dubákban*) folytatták az ellenállást: kitörtek fülkéikből, lefegyverezték fogláraikat, és elszéledtek. Aki ezeket közül elfogtak, az összetört Doftanába vitték vissza; büntetőbörtön büntetőcelláiba, a hírhedt „H“ (Hás) szekció hevenyén helyreállított, zárható, de ablaktalan, fűthetetlen, csupasz cementpadlójú, örökös sötét kínzókamráiba zárták és tartották —

„határidő nélkül“; gyorsításul a kamrákat esténként vízzel öntötték el, hogy a fogoly a cementre se fekhesse le: naponta egy híg leves és egy darab puliszka volt a táplálékuk; negyvenhárom ide került, nem politikai fogoly közül egy fél év elmúltával, amikor a büntetést beszüntették, tizenkilencen voltak életben, huszonnégyen a temetőbe kerültek.

A háború (első világháború) alatt Doftana nem működött: a meg szálló német hadsereg — Vilmos császár — tisztjeinek kurtább mód-szere volt minden ellenállással szemben — főbe lötték őket. A háború után az úri rendnek, királynak és királyságnak új ellenségei, a régieknél veszedelmesebb ellenfelei támadtak és szaporodtak fel: a kommunisták és a parasztfelkelők. Számukra tették zárhatóvá és kínzóképesé újra Doftanát. Igazgatónak egy Stănescu nevű kommuniszfaló kutyát tettek meg. Ez megfontolt terv szerint működött: egyes zárkával, éheztetéssel, „H“ — halál — szekcióval, ököllel, korbáccsal megtörni minden ellenállást, vagy provokálni az éhségsztrájkot. Az önpusztító éhségsztrájkok egész sora következett; más útjuk nem is volt a harcosoknak, az öngyilkosságot is vállalniuk kellett: enélkül is biztos pusztulás várt rájuk.

Ide került Max Goldstein baloldali gerillacsoportja, amelynek pokol-gépe a királyi szenátus elnöki asztala alatt robbant nyílt ülésen, és egy püspököt és több szenátort halálra sebesített; ide hozták a régi szocialista párt ismert baloldali vezetőjét, Gheorghe Bujort, aki később Szovjet-Oroszországba emigráltan vezette az otthoni földalatti szervezeteket; utána az új kommunista párt földalatti szervezőit... Stănescu nyíltan beszélt: — Pusztulnotok kell! — és könyörtelenül végezte hóhérmunkáját... A nemzetközi munkástiltakozás sietett az áldozatok védelmére, maga Barbusse jelent meg Doftana kapuja előtt: nem kapott bebocsátást. Aminthogy más „idegenek“ sem, polgári újságírók sem, párton kívüli emberbarátok sem, általában semmiféle „civil“ soha nem láthatta Doftanát belülről.

Harşia Teodor: Kolozsvári templom

GYÖRI KLÁRA KISZÁRADT AZ ÉN ÖRÖMEM ZÖLD FÁJA

A közel száz oldalas visszaemlékezésből — vagy hogyan is nevezhetném azt a sajátos önvallomást, amelyet a kiváló mesemondóasszony felkérésre ugyan, de láthatóan belső kényszerből fogalmazott meg — közreadom e részletet, abban a reményben, hogy érzékelhetővé válik általa az egész mű hangulata. Ízelítő kíván lenni az önéletrajz verbő epikájából, mely egyben kendőzetlen vallomás a nyers és rideg népi valóságról. S ezen belül az asszonyi kiszolgáltatottságról. Mivel ez az őszinte és mélyről jövő vallomás a széki mindennapok realitásába ágyazott, nemcsak Győri Klára egyéni sorsát példázza, hanem a múltbeli széki asszonyi sors szimbólumává nő. Arról az asszonyról szól, aki „csak verve jó”; aki még saját lakodalmán is csak „jövendő embere” után, és nem *mellette* lépked az utcán; akit a táncra nem lehet felkérni, hanem messziről kell odakiáltani neki „Hej, Szováti Sári! Hej, Botos Zsuzsi!”; akivel egy másik utcabeli legény csak úgy táncolhat, ha őt „felajánlják” neki az odavalósiak; akinek legfőbb erénye, hogy „az étel párájából is jóllakik”, akinek asszonnyá válását a széki lakodalmas — valójában „jajnota” — költőien így jellemez:

*Hullni kell a virágnak,
Esküdni kell a leánynak...*

De a vallomás nemcsak szociográfiai szempontból értékes, hanem írásműként is megállja a helyét. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy írója nem akármilyen széki asszony, hanem népi alkotó. Nemcsak abban az értelemben, hogy a hagyományos szűzsét sajátosan, szabadon, a maga lelkére szabva tolmácsolja, hanem abban is, hogy százhusz „igaz történetét” saját élményei, hozzátartozói s faluja mindennapjai ihlették. E műnek tehát már van „előzménye!”

Szerkezeti kimunkáltságában évezredek során kialakult közösségi szerkesztői technika érvényesül, amely az eleven szóbeliségben a közösség majd minden tagját ahhoz segíti, hogy bármit megszerkesztve, szűzsé-szerűen adjon elő. A szűzsé — miként erre Meletyinszkij rámutat — ősi esztétikai kategória. Miként a mesékben is megfigyelhető egy belső strukturáltság az epizódokban, amelyek tetszés szerint készen kiléphetnek egyes szerkezetekből, és beleépülhetnek másokba, biztosítva a népi epika sajátos variációs lehetőségeit. Kali néni írásaiban is külön-külön történeteket, epizódokat figyelhetünk meg, melyek mindegyike egy központi élménymagból csírázik ki. Ez epizódok aztán maguk is beleépülnek egy nagyobb struktúrába, ciklusba, amelyet az élete folyása szabott meg. Több ilyen ciklus figyelhető meg írásában, a *Lányság és szerelem*, *Asszonyi sors*, *Nehéz mindennapok* — ilyen címetek adhatunk azoknak a nagyobb fejezeteknek, amelyekre az egész mű tagolódik.

De Kali néni írásán nemcsak a közösségi mivesség jellemzői látszanak. Emlékeinek, élményeinek kiválasztásában nagyszerű írói intuíció érvényesül. A műben jól követhető lélektani elemzés figyelhető meg: a hetvenöt éves asszony azt vizsgálja, milyen döntő külső és belső tényezők járultak ahhoz, hogy élete összegezéséként ezt a mottót legyen kénytelen felírni visszaemlékezései fölé:

*Kiszáradt az én örömem zöld fája,
hetvenöt év fészket rakott redje.*

Az itt közreadott epizódok címűül a szövegből kiemelt kis részlet szolgál, mely tömören fejezi ki a történeté kerekített epizód eszméiségét, mondandóját. Az íráson semmit nem változtattam, úgy adom közre, ahogyan ő azt leírta, csupán a műben amúgy is meglévő természetes tagolást tettem nyilvánvalóbbá, hogy segítsem az olvasót felszusszanni e lávaszerű, de csak színleg egyenetlen áradásban. A kiválasztott részeket a *Lányság és szerelem* (I. rész), illetve *Nehéz mindennapok* ciklusból valók.

Nagy Olga

*Kiszáradt az én örömem zöld fája,
hetvenöt év fészket rakott reája...*

FILEP KLÁRA

Én, Filep Istvánné Győri Klára, 1899. június 4-én születtem Szék községben. Hatodik gyermekük voltam szüleimnek: négy fiú és két leány. Ép, egészséges család, közepes életmód, sem nem nagy-gazda, sem nagyon szegény. Mindünknek tömött termetünk, pozsgás-piros arcunk, magunkfajta népek közt csevegő szánk volt. De ha valami úri nép szólított meg (bótos, tanító, pap), nagy ügyelettel szóltam, nehogy hibázzak, nehogy butaságot galagolyjak össze, mert az ilyesmit már kiskoromba szégyelltem.

Egyhónapos pólyás voltam, nagy tűz-vész tört ki a községben. Édesanyám még gyengélkedő volt, nehéz szülés után. Édesapám Bonchidára volt országos vásárba, marhát eladni. A tűzvész közeledett házunk felé. Édesanyám féltibe elájult, s mások, amit mentettek, de mindenkinek előkerült a maga baja. Közel volt hozzánk a temető. Temető aljába egy nagy rét. Oda osztán nagy össze-visszaságba, sok mindenkinek sok min-dene csomóra, halomra hányva: hátha még maradt bár belőle valami... Engem

is és édesanyámat is oda lefektettek a földre, ott biza szédelőg disznó, juh, bor-jú, minden felügyelet nélkül...

Egyszer látják: egy nagy koca az or-rával mind hengerget valamit. Megnéz-ték, mi az? Hát egy pici pólyásbaba. Amely én voltam akkor. Valaki felkap, s beletett egy oda kihurcolt hordóba, s szaladtak tovább, menteni, mert már a tűz nagyon közeledett. Egyszer látják: az a nagy koca eldúti a hordót, s csak maga elejibe vesz, s csak hengerget... De biztosan megmentettek, mert még ma is megvagyok...

A házunk biza elégett. Édesapám Bonc-hidán eladta a két ökrét, s jött haza. Mikor kiért a hegytetőre, tisztán be le-hetett látni a községbe: látta, hogy ég a háza. Eszméletlenül esett össze, mert a ház is, de édesanyám is eszébe jutott, hogy vajon ki tudott-e menni, mert be-teg volt. Eszméletét veszíté, s mire ma-gához tért, a két ökröt árát kilopták a zsebéből. Na, osztán ez igazi csapás! A tűz százhatvan házat emésztett fel, min-den melléképületekkel együtt.

LÁNYSÁG, SZERELEM

Olcso lett a leány s az özvegy menyecske...

Kitört a nagy háború, mind elvitték háborúba tizenhét évtől ötvenig az em-bereket, hogy siralmas volt az élet. Min-denkinek volt valakije a gyilkos hábo-rúban. Volt úgy, hogy apa fiával együtt kellett menjen. Na, akkor már befelleg-zett a lányoknak is, semmi vidámság, semmi mulatság, csak a rózsaszín tábori lap volt a boldogságunk, amit a hoz-zánk tartozótól mindennap elvartunk. Ez a gyilkos háború kezdődött 1914 augusz-tusában s végződött 1919-ben. Így közbe rendre csetlett-botlott haza szomorún, vesztően, a sok kedves ifjú, sok férj, apa és sok kedves soha. S így ebben az időben nagyon olcsó lett a lány s az öz-vegy menyecske. Ha hazajött egy ügyes

legény, érdekből elvett egy ügyes me-nyecskét, kinek férje odaveszett az átkos háborúban, mert volt ház, ökrök, szekér s minden gazdasági felszerelés, s így az a fiatalember lehetett a maga gazdája s nem más napszámosa.

Lányságom ezért volt hiányos. Egész-séges, pozsgás arcomra, szívemre s vi-dámságomra ránehezült az átkos hábo-rú. Három kedves, jó bátyám a harc-téren éhezett, halálfélelemben. A ked-ves, vidám legények közül nagyon so-kan otthaltak. Ha nagy ritkán történt, hogy valamelyik legény hazajött sza-badságra, az engem keresett föl a leá-nyok közül legelőbb, nagyon sok ügyes menyecske meghalt 1918 őszén, de több-

nyire ilyen televér, hogy csoda volt. S így maradt sok ügyes leánynak özvegyember. S ha jöttek az ügyes legények haza? Azok lesték, hol maradt oda a férj, hogy vegyék el az özvegy menyecskét, mert ott volt ház, ökör, szekér, mivel

kezdje a gazdálkodást, nemcsak a nap-számot róni. Szóval érdek! Sok-sok ilyen érdekházasság volt Szíken. Most már nincs, most aki egészséges, akar dolgozni, az boldogul, csak aki öreg, beteg, annak nehéz.

Mikor legény ment szolgálóleányt hazahozni...

1918 októberjében utánam jött édesapám. Sok dolog volt az őszi betakarodással, de asszonyom nem akart engedni, mert nála is sok volt a dolog. Édesapám hazajött akkor Kolozsvárról, s szólt egy szép legénynek:

— Te fiam, nem mész be Kolozsvárra Kali után? Hozd haza!

Az örömmel jött s szólt:

— Na Kali, szedd, amid van, viszlek haza, apádékkal megbeszéltük. Ki vagy kírve, s megyünk hirdetni.

Volt, aki rossz gondolattal volt

Mikor én voltam leány s még azelőtt sokkal is, itt Szíken szokásban volt, hogy nyárudőbe a leány kint hált egyedül, vagy tornácha csinálva valami ágyféle, vagy bent az első házba, meg még a pajtahijába jó illatos szénába. S erre rákezdtek a mondókát:

Hol a leány?

A pajta híján.

Hát a legény?

Rajta szegény.

De biza oly szörnyű harcok, kínok történtek, hogy a leány, és én magam is, jobban kifáradtam a védekezésbe, mint a hosszú napi aratásba. S ezért a leány

nem küldheti el a legényt, mert hogy védekezik, azzal még nem üz olyan nagy truceot, a legény még remél. De ha elküldte a leány, vagy egyszerűen bemegegy szüleihez, hol szülei alusznak, a legény nagy bosszút forral ellene. S még ez sem elég: az összes fiúkat addig ingerli ellene, hogy szegény leányt nem táncoltatják, nem beszélnek vele. Így szegény marad a megrugdosott becsületjével. S ezért a lány biztatja. A sok csókok között telnek a gyötrő éjszakák, s ezért jó a szülő szoros fegyelme: szigorúan éber legyen leánya felett. Ezzel sok nehézségtől óvja meg.

Hagyj békét, a francba, az özvegyembernek...

Na most a spanyol elvonult, megmaradt sok helyen szomorú nyomán hol özvegy, hol árva. En is január—februárba helyrejttem. Előállt a kérő, nem egy, nem kettő, mi legyen, melyiknek mit mondjak? Egy reggel pucolom még a petróleumlámpát, a porcelán ernyője kisiklik kezemből, s eltörik. Na mi legyen? Szaladok boltba, megyek, nincs! El kellett menjek messzibb boltba, próbáljam ott meg. Mikor megyek a felszegi bolt előtt, sok-sok ember van tömörülve. Mikor közeledek, előmbre jön egy gazdaember s mondja:

— Kali, menj itt körbe be az udvaron, mert itt most dohányosztás van, s későre jutsz oda.

Frissen megfordulok, az udvar felől megyek be. Mondom, mi kellene. S mond-

ják: nincs. Ki onnan s megyek haza. Ez az ember, ki ott rámszólt: „menjek körbe”, mikor kijöttem, jó velem, lépést tartva lakása felé, s mondja:

— Hogy vagy, Kali? Van komoly udvarlód? Foglalt vagy?

Ez az özvegyember meglátott engem a bolt előtt, s úgy szólt meg. Felesége akkor halt meg spanyolban, s megkért engem: nem beszéllek vele? Nem lenne kedvem hozzámenni feleségül? S mutat a nagy magos házra. Ott, abba a nagy, magos házba lakik. Áldott jó Isten! Tán azonnal bementem volna.

„Na de szüeim mit mondanak?”

Elmegyek haza. Két kilométer távolság volt. Lámpaernyőt nem kaptam. Édesanyámnak mondom, hogy né milyen megszólítást kaptam. Édesanyám azt mondta:

— Hagyj békét, a francba, az özvegyembernek, nem neveltelek én özvegyember számára. Azért várt Vig András nagy bízva? Nap-nap után leste, hogy gyógyulj, erősödj! S más is van, válogass!

Alig szólnak pár szót, csattannak az ajtók, jön a küldönc, egy asszony, s mondja:

— Filep Pista küldött, elvinné Kalit, úgy megbecsülné. Igaz, van két kicsi lánya, ő minden nehézséget magára vállal.

Édesapám kint volt, semmit nem tud ezekről. Szénát raktak be csűrbe a kazalból, onnan etessék könnyebben a marhákat.

Azt mondja édesanyám a küldöncnek:

— Né te fiam! Ne is próbálkozzál a reabeszéléssel, mert bejön Mihály bátyád, az úgy összeszid! Ha ne lenne legény, még akkor se vállalnánk özvegyembert.

Elmegy a küldönc, jön a jó mesélő nagynéném, a fehérhajú Zsuzsi néném, az aki visszatartott a szép meséjével a haláltól.

Mondja édesanyám neki:

— Nézzen ide Zsuzsi néném! Kalinak izenget egy özvegyember.

— Semmi közünk vele! Amíg egy legény van a faluba, monddjad Kali lelkem:

*Aga-bogas magos kender,
Nem kell nekem özvegyember,
Mer az özvegy özvegy rózsza,
De a legény bazsarózsa.*

Ha bazsarózsa, ha nem bazsarózsa, én az özvegyembert nem ismertem, csak a házát. Az meg örülésig vonzott.

Azon este akart a legény a szüleimtől kikérni, csak jó még egy küldönc, izeni az ember: este jön, beszéljük meg az egybekelést. Én odasúgtam a küldöncnek, jöjjön csak!

Édesapámnak még nem mertünk szólni, édesanyám is csak ellenezte, de én nem bírtam lecsitítani magam.

A lakásunk úgy állt, az ablakokon tisztán látszott be a fő utcáról az egész szobába. Este lámpánál az volt a divat, senki nem tett függönyt. Úgy kellett alkalmazkodni, hogy bárki az utcáról ha betekintett, mindent látott. Sokszor megtörtént: kilesték a legények a vacsorát, megszármolták, hányat fal a leány. (Egy lányról elbeszéltek, negyvenhármát falt, s mégse tettek függönyt.)

Én azon kedd este elmentem a legényem elől az imaházba. Az pedig az ablakon keresztül látta, hogy nem vagyok bent a házba, s megértette, mit jelent. Nem ment be hozzánk, elment. De nem úgy az özvegyember! Az bement, leült, beszélgetett szüleimmel. Édesanyám font. Nem tudom, hogy ők ismerték-e. Édesapám nem is képzelte, mi úgymen ment ez oda hozzájuk. Én későre, tíz óra tájt mentem haza az imaházból. Ott találtam szüleimmel, beszélgettek. Én frissen beperdülök:

— Jó estét adjon Isten!

Fogadja az ember. Én reápillantok, de én soha nem láttam addig. Gondoltam: ez lesz az a szóbanforgó özvegy. Édesapám még semmit nem sejtett, nem mertünk neki szólni, féltünk, hogy atyásan összeszid. Kapom a guzsalyt, fonok én is szaporán. Egyszer veszi a sapkáját, s köszön:

— Jó éjszakát!

Édesapám is veszi a sapkáját. Én lecsapom a guzsalyt, s lépek utána. Lépdél édesapám is. Édesanyám hátul megrántja az ujjasát, s inti: üljön le. Az nagy bambán néz: hát mi ez, megbolondultatok? Édesanyám azt mondja halkan:

— Kalihoz jött.

— Hát a felesége...?
— Meghalt spanyolba.
— Na semmi közünk! Biztos vannak gyerekei is, zörgessen más ajtón!
Kint megálltunk egymás mellett, s kezdi:

— Kali drága! Vajon számíthatok rád?
Én biza biztattam:
— Igen, Pista báty, igen!

Nem tanál sem korotok, sem szokásokat...

Ezek előtt hallottam, mikor kéri ki a lányt, megkérdezik mások jelenlétiben: „Hát te szereted ezt a legényt?” A lány kell mondja: „Szeretem”. De ez olyan szegényvalami volt. Jaj, gondoltam: én ezt nem tudom mások jelenlétében ki-
szólni!

Na ez kedd este volt. Kint jó hidegbe egy órai beszélgetés után megölelt, megcsókolt, mint legény ahogy szokott, elköszönt s elment.

Bemegyek szüleimhez, azok jól lekapnak:

— Hogy tudtál annyit künn ülni vele? Mit tudtál vele beszélni?

Én nem szólok, csak szepegek.

— De tán nem jön többet?

— Az ugyan jön holnap este is!

— Tán nem bolondultál meg? Hát mit kezdenél vele? Nem tanál sem korotok, sem szokásokat! Meg hallom, két gyermeke van, s tizennégy-tizenöt éves kor-különbség! Na most egyik gyermeknek mossad a seggit... a másik árulkodik utána. Izenj fel neki, hogy ne jöjjön többet...

S nem bírtam kinyögni, hogy a ház vonz nagyon.

Reggel felkelünk. Elé sem hozható semmi, szüleim azt hitték, lecsillapultam az embertől. Könnyű lett volna, de a magos ház! Az előbbi tulajdonosok már ki voltak ekkor halva, az ember anyja kissé távol lakott. Ez is jó jel volt számomra. 1919 telén három testvérek szálltunk ki, két bátyám, kik csak a haretérről jöttek haza. Nagyon sokat szótt-font drága kedves édesanyám, s még otthon is maradtak hárman, nem lehetett nagyon sok kelen-gyét kapjunk. Így mind filtem, hogy egy-kancsa-picsa anyós elbeszél, leszól, s itt nem lakott vélünk anyósféle. S ezeket elgondoltam.

Na jött a szerda este, én nem szólhat-tam egész nap, mert féltam is ellent-szólni, s szégyelltem is. Eljött az özvegy-ember, de szüleim elég mostohán beszél-tek vele. S mikor kikísértem, kérde: szól-tam szüleimnek? Mondtam:

— Igen.

— Ne félj, mert úgy megbecsüllek, hogy még keresztül se lépek előtted soha! Olyan nagy bajba vagyok. Járok az er-dőre favágni, mikor jövök haza, zárt ajtó, hideg ház. Nem tudom: tüzet csináljak, a kismarhákat lássam el, vagy a gyer-mekeim keressen fel! Én úgy megsajnál-tam, rászántam magam kegyelem-házas-ságra...

— Akkor jöhetek holnap este kikérni? Mondom: — Igen, igen.

De nem tudtam, mire fejlődik holnap estig. Az este elment, csütörtök este jött, s mikor bejött hozzánk a házba, én már láttam, a belső zsebéből kidomborodik az üveg. Leül, kissé beszélgettünk, s egyszer csak kezdi:

— Mihály bá s Kati néni! Mük Kali-val elbeszéltük, hogy egymáséi legyünk. S azt mondta Kali, szolt keteknek is, s nem bánják.

Arra édesapám nagy fennszóval mondja:

— Én fiam ebből semmit nem tudok, ne hamarkodd el ezt a fontos dolgot. Figyelj, érdeklődj, me vannak rossz hí-rek is a lányról, s ne azután bánd meg.

De megszeppen az én özvegyemberem!

— Hát Kali azt mondta, el van értve, beleegyeznek. Hozzám jön feleségül.

De kiugrott belőlem a szégyenlősség. Jól a sarkamra álltam s mondtam:

— Én most is azt mondom!

Amint fontunk, én is, édesanyám is, én fontam rendesen, de édesanyámnak úgy megeredtek a könnyei, csak úgy pe-regtek le a keblén s végig a kötényén. Én csak a házat bálványoztam, attól ne-hogy elmaradjak.

Úgyhogy kedd este eljött mint ismer-etlen, szerda-csütörtök este a kikérés, vasárnap hirdettek ki mint házasulandó párt. S akkor szóvá is tette:

— Né Kali, ne váratoss sokáig, me ne-
kem nagyon nehéz.

Én sajnáltam a két gyereket, egyálta-lán mind nagyon szerettem. De apám a szokásos rendet mindenbe szerette betar-tani, itt is a háromszori kihirdetés teljen be, akkor szép díszesen, pártáson, vásár-nap templomban volt az esküvőm, 1919. március 2-án.

Mikor ment édesapám az anyakönyv-hez, még felszólított:

— Né Kali, még most e percbe vissza-léphetsz. De ha már be lesz adva a hir-detés, egy fél szavad nem lehet többé.

— Menjen csak édesapám, a jó Isten se-gítse!

Széki domboldal (Szabó Tamás felvétele)

Bezzeg nem szégyelltem, mint azelőtt gondoltam, hogy szégyellem kimondani: „Szeretem”. Amit oly nagyon szerettem, azt soha ki nem mondtam, hogy az az érzéketlen ház volt.

Na apám elment, ott várt rá az özvegyember, elintézték dolgukat, a bejelentést, s a vőlegényem jött a polgári estéken. Édesanyám biza sirt, egyre pergett a könnye. Hát, gondolom, ez így van.

Mondta nekem többször:

— Kali fiam, megüzenem, ne jöjjön többet.

— Jaj édesanyám, nehogy megizenje!

Eljött az este. Ha vagy egy kissé később, én már féltem, hogy üzent édesanyám. De ha már eljött, s tíz órán túl

ott beszélgetett, gondoltam: „az anyja keserves kínjába, mért nem megy már el?”

Na így telt három hét, s mentünk esküdni. A három hét alatt többször megtörtént, míg nem volt itt az ember, bátyáimtól üzentek be legények, menjek ki csak egy pár szóra. Mind kértek, hagyjam le az özvegyembert.

S az a szokás volt Szíken, hogy elszökik a menyasszony más legénnyel. Egy kissé zúg a pletyka, de beléunnak, s kerül új pletyka, s az lemarad. Édesapám észrevette ezeket a susogásokat, bátyáimat letiltotta, többé nekem semmi postát ne adjanak át, semmi üzenetet ne mondjanak meg.

Lesik, figyelik, hogy megy végbe az eskü mondása

Na most mondjam el az esküvést. Tele volt a templom a jó református hívekkel. Lesik, figyelik, hogy megy végbe az eskü mondása, hogy legyen a pletykázóknak mit pletykáljanak. En mikor mondtam a pap után a szavakat, közel is volt az úrasztal az asszonyok padjához, tisztán, érthetően mondtam. De biza én is tisztán,

érthetően hallhattam, mikor valamely asszony a padban mondta: „Hej, de szépen mondja, de milyen hamisan!”

Ezt a szeretetlenségre mondták. Hát akkor még nem voltak különös megjegyzéseim.

Meglett az eskü. Templomból kijövet, Felszeg felé kellett lépdeljünk, úgy hegy-

re fel vezetett utunk. Nagyon-nagyon sok nézőnk volt. Mikor megyünk a főbíró kapujánál, ott is sok férfiak voltak ösztetömörülve. (A főbíró olyan szabad-szájú, gyönyörűszál ember volt.) Köszönni a násznagyok szoktak nálunk, a két násznagyot közös szóval kísérőnek mondják. S köszönnék a kőrök a főbíró úrnak. S azok sok szerencsét kívánva, visszaköszönnék, s a főbíró hallhatóan mondta:

— Aj, ezeket tudnék adni az első felesért.

A többi ember jó harsányan kacagott réá. Nem tudom, jobban elpirosodtam-e, mint rendesen, mert a két arcom rózsája mindig piros volt, nagyon sokan még szemembe is mondták: „Kali, te ki vagy festve!” (Ha tudtam volna, valami szép fehérrel még megpróbáltam volna.)

Na így végimentünk a felszegi fő utcán, s elértünk az imádott házhoz. Első volt, csókoljam meg anyósomat, e szavakat mondva:

— Engedje az Isten, legyen keenek jó menyé!

Az anyós is megöleli a menyasszonyt, s mondja:

— Engedje az Isten, legyen jó anyósod!

S ekkor bevezetnek az első házba, s leültetnek. Egész körbe asztalok megterítve. Ahogy leültetnek, korban egy négy évbe járó kicsi leányt mellém, azt mondják:

— Ez mostantól a tiéd lesz.

Megcsókolom, s mondom ott a többség előtt:

Most jött a legnehezebb, hogy vetközzek...

Na most mi legyen? Most jött a legnehezebb, hogy vetközzek, s jaj, jaj, még másféle is, s szégyenlés. Mi legyen? Hát a vőlegényt lehet megverte a sok isten-áldja az üvegéből, én kimegyek a pitvarba, ott a sötétbe levetkőzöm, szépen a karomra szedem ruháim, s most ingbe, pendelybe várnám, jöjjön ki utánam. Nem jön. Én fázom, hideg volt künt levetkőzve. Nagy szűgyellve benyitok, hát ott bóbiskol, gyökönt az ágy szélén. Na örvendek én, hátha elmúlik a harc. Elötöm a lámpát, s valahogy lassan elku-corgálok, s el is alszom. Örvendek, hogy alszik, mindjárt kipillan a szemem: „na keljek én hamar, mert olyan minden, mint egy csatatér, ott a sok mosatlan; gyűjtsak tüzet; tegyek mosogatóvizet. Szedjek itt rendbe, mert csak én rám vár itt minden dolog...”

Csúszok, mint egy félős macska, ne vegyen észre. Supp! Leesek. De nagyon tüdőm, hallgatok. Akarok felállni, nem tu-

— Adja a jó Isten, lehessek jó anyád! S ő unszolás után felpislog. Fejemen a ruzsmalint pártá, berakva apró aranyfüsttel. S kérdi:

— Nem adod azt a szépet nekem?

S akkor még mondják:

— Na Zsuzsi! Mit kell mondani?

S úgy mondja:

— Adja az Isten, legyenek jó leánya ked-nek!

Megint kéri a pártát, adjam neki. Mondom:

— Holnap a tiéd lesz.

Mondja:

— Igaziból, örökre?

— Igen.

Na ott asztalok terítve, asszonyok sürgönek-forognak, a vőlegény kell induljon az új anyós, após után, vagyis a menyasszony szülei után. Mikor odaér, bemegy, akkor szólja először: „Apám s anyám”. Így köszön be:

— Jó estét, apám s anyám!

A belső zsebiből elővesz fél liter pálinkát, ő is e szókkal:

— Engedje az Isten, hogy legyünk jók egymáshoz satöbbi.

Ott a menyasszony vendégei készen kell várják, pálinka- és süteményfogyasztással töltik az időt, de mikor megérkezik a vőlegény, szedelőznek, s mennek a lakodalmas házhoz, mert ott először a menyasszony vendégeit ültetik be első helyekre. S akkor vezetik a kőrök a vőlegény vendégeit, mindenütt az öregebbeket előbb.

dok. Akarok lépni, nem tudok. Fogózkodva a bútorokhoz, térdem... Nem tudok. Áldott jó Isten! Megijedek szörnyen: mi lesz velem? Hát milyen szépen sikerült a lefekvésem, milyen szép csendbe volt az a kis alvás, s én ettől is megnyomorodtam. Mi lesz velem, ha nem tudom kivonni magam a nagy feladattól?!

Sírva csúszkálók, félek, ne ébredjen meg. Na oszt félóra elteltével kezdek láb-ra állni, de sántikálva, de félek, hogy jó valaki, s mit mond, vagy mit gondol.

Lehet, hogy oly nyomorékon kucorogtam, megszibadt mindenem.

Na neki én a dolognak! Már javában mosogatok, mikor az új ember megébred:

— Há mia, mért köttél fel? Gyere, feküdj vissza.

— Há hogy? Itt mindjárt jönnek, kiknek van itt edényük, azt rendbe kell tenni.

Na felül, köhög, prüsszög, foly a taknya-nyála, amint köhög, rotyog...

Aldott jó Isten!

Mi hét testvérek voltunk (de mondjam, hat, mert legnagyobbik iskolás korába egy nagy járványba belehalt), na maradtunk négy fiú, két leány. De én soha nem hallottam egyiket sem így illetlenkedni, nemhogy az alsó ruháink itt rongyos, ott rongyos, kilátszik egyiknek-másiknak a micsodája. Az nem soha! Én férjhezmentem, nagyobb, mint óvodás kislány.

Jaj, reámszakadt az ég...

Na most térjek vissza. Hétfő reggel ő még aludt, s én mosogattam. Vártam, hogy megtekintem, milyen szép gazdas alsóruha lesz rajta. Nem tudom, mért jött ez a hülye vágy, semmi szerelmi, vagy már a szeretet is a hetedik határba illant attól a szörnyű köhögés és kísértőtől. Már azért úgy fél szemmel rápillantok: hát azon olyan gatyá, olyan ronda, de szürke, komisz gatyá. Atyám Istenem, mit tegyek? Én emellé nem közelítek, jaj, ne érjen hozzám, félek, brantot kapok tőle! Na akkor vesz elé olyan harisnyát, hogy gatyá, harisnya, mindkettő; átlátszó ujjast, olyant, hogy a nagy foltok úgy repültek le, mintha valami fekete varjak repkedtek volna körülötte. S megiszonyodva, kétségbeesve, félve mondom neki: tegye le azt a komédia gúnyját, fogja be viselni, ami a tegnapi rajta volt, s újnak veszünk mást. Azt mondja:

— Azt nem vehetem fel, mert haza kell adjam, semmi nem az enyém.

Jaj, reámszakadt az ég egy darab Istennel! Jaj, kívántam meghalni! A hat főtt tojás a tálalson volt feltéve, de volt maradva vacsorától húsleves, töltött káposzta. Én úgy akartam, abból együnk szépen beosztva. A húsleves hamar megromlik, s kár. A többiek még állnak. Azt mondja: ő eszik főtt tojást. Mondom neki: hagyjuk a gyerekeknek. Ő nem! Azon mosdatlan hamar megtakarítja a hat főtt tojást, úgy, ahogy volt, só nélkül, meg egészen egyszer nyomta be a szájába s nyelte le. Egymás után hatszor ment be a hat tojás. Jaj, de visszaadtam volna mindent! De mit? A házat... — akarom mondani, de azzal mi közem? Belemen-tem, s ilyen gyönyörű televíziót láttam. Nem kapcsolhattam ki, hogy ne lássom. Na most mit csináljak? Eljő az este, kell feküdni le, menjek a hóhér gatyá s ennyiből hóhérember mellé! Jó, mert volt egy kis pálinka, biztattam, hogy igyék, s úgy üvegből ittunk. De pohár rosszabb lett

csurdén nem láttam. (A szolgálásomban vagy nem volt gyerek, vagy más helyembe öt leánygyerek volt.)

S nem bírtam az urammal sem egyáltalán úgy összeleledni soha, hogy megnézzük egymást, mert durva volt, elereszkedett volt, sem dolgában, sem beszédjében nem volt soha örömöm, szerencsém, hogy nem volt soha gyermekem, mert rendes, normális gyermek itt nem jött volna létre, csak félszeg vagy nyomorék.

Volna, mert meglátta volna, hogy én nem iszom. Ő nyelte atyásan. Irítottam a részegtől is. A mi családjában soha sem apám, sem bátyáim soha, de soha be nem léptek kocsmába. Volt otthon jó házi szilvapálinka, édesapámnak volt pálinkafőző üstje, pálinka volt, de részeg nem!

Na bágyadozik az én vőlegényem, mert még vőlegényem, mert még nem tértünk át a súlyán. Lefekszik, tépáz engem. De elévettem a gyermek kisköntösét s mutatam: né itt meg kell varrjam. Galagoly. Jaj, de nekem elől tűz, hátul víz! Melyik-be füljak belé? Csak szól: menjek már feküdni. Mit csináljak? Muszáj! Lefekszek. Ölel. Mintha vaskapcsok szorítanának. Én beszélek össze-vissza, s magamban kérem a jó Istent: Istenem, altasd el! Elmondok harminc miatyánkot: „Csak szabadíts meg a gonosztól!”

Na azért — nem azért —, elaludt. De inkább gondolom, a pálinkától, de én oly hűségesen elmondtam az ujjaimon végigszámolva harminc miatyánkot... De aludni nem tudtam a szörnyű látásoktól: „Jaj, hát ezek a falak ezt rejtegették nekem!”

Nyolcéves koromtól vágytam bár közeli lenni, hát ezt tárta elém! Jaj, nincs mentség! Apámnak nem szólhattam, meg volt mondva; s mit apám kiszólt, azon másítani nem lehetett, pardon nem ismert.

Az emberem aludt, de egyszer felébredt, hiába ígertem a jóistennek a harminc imát. Most már kezd szorongatni, ölelni... Jaj, mitévő legyek? Még ez volt az első próba. Még mondott valamilyen enyhe szót:

— Hát nézd, ez így kell legyen, mások is így tesznek.

Mondom:

— Egye meg a fene, aki ezt kitalálta.

— Ne szidd, mert az az Isten volt.

Szerencse, hogy csak ketten voltunk, a gyerek aludt.

Győri Klára (középen), széki háza előtt. Jobb szélén Kallós Zoltán

(Nagyon sok helyen haton is aludtak abba a szobába, após, anyós, nagylán, nagylegény. Na ne félj, világ! Én inkább meghaltam volna, mint mások jelenlétében engedjek.)

Na még igazán először nemhogy melegedjek, én úgy reszkettem, úgy fáztam. Mindegy: ő volt az erős. Szörnyű nagy kínban voltam én is, de ő is. Nem lehetett, s nem lehetett!

Eletemben senki után úgy nem vágyódtam...

Történt, hogy a negyvenes évek közepén hoztak ide Szikre Désről egy gépészt; a mellettünk levő malmot kellett rendbeszedje. Ez egy igaz szívű, tiszta lelkű, jószágos ember volt, s hogy a szomszédságban volt a malom, a tulajdonos itt nálunk vett szállást a gépésznek. Szállást adtam, de kosztot nem. Kedves ember volt a gépész, az mindenkin segített szeliden, mi csak tőle telt, s úgy tudta viselni magát, hogy még gyanú se fért hozzá. Még most is csodálom, hogy az én vad emberem is be kellett ismerje nagy finomságát, úgyannyira, hogy nem szenvedtem meg ezért a férfit. Valami két hónap hiányzott az egy évből, hogy nálunk volt; egy szobába laktunk, egy szobába aludtunk, s mikor a malomba nem volt dolga, itt velünk beszélgetett, olvasott. A koszt részét is odahozták nálunk, ott költötte el, s nem hogy féltékeny lett volna az emberem, hanem amikor egy kissé jobb főzést intézhettem, az emberem súgta: kínáld meg a gépész úrt. Én

nem, mert szégyelltem, ő városi, s ez igen gyenge lesz neki; ezért szidott meg sokszor. Én mondtam, kínálja ő, s így nagyon ritkán történt a megkínálása annak a finom, jó embernek. S az a sok jósa, helyessége úgy belelopózott a szívembe, hogy majd megzavarodtam érte. De biza zavarodhattam, mert ő a kis körmével se tudott róla. Egyszer úgy volt, hogy megcserélik a gépész szállását, na akkor voltam én nagy bajba. Ott sírtam, ahol csak az Isten látta. Hogy bár ne is lássam, ne is halljam, mert nagyon szép, helyes beszédje volt. Az volt az óhajom, maradna itt, hadd lássam szüntelen, azzal is beérné az én beteg szívem.

Nem volt idő, csak akkoriba lépett a harminc évbe. Na most én mit tegyek? Egy szobában aludtunk, az uramnak nem engedtem volna, ha megölt volna, akkor sem, hogy valami neszt észrevegyen. Nem bírtam volna ki a szégyent. Pedig hát tudtuk mindnyájan, hogy ez a rongy élet úgy megy, de az emberemnek még

így volt jobb, mert hogy baj ne legyen, én hívtam ki az istállóba, s önként, na gyere s igazítsd magad gyorsan, s éjjel meg ne moccanj. Még ha fordulni kellett, még akkor is nagyon lassan, mert zörgött-zizegett az ágyba a szalma, s nehogy undort, sem semmi érzést ne idézzünk elő a másik ágyban fekvő férfinak. S mintha még az én emberem sem lett volna olyan gonosz, boldog volt, mert azt hitte, vágyódom utána, s azért tépem ki az istállóba, hogy ott végezze el a maga baját. De nekem soha, egy esetben sem ért egy fakrajcárt. Ezért nem helyeslem, hogy a nemi életet közösülésnek nevezik, mert én nem közösültem, nem volt közös az érzés. Mert én, mikor vettem észre, hogy nem kerülhetem ki, kell engedjek, kemény ökölbe szorult a kezem, s boldog lettem volna, ha olyankor bár kétszer-háromszor a pofájába vághattam volna!

Hej, de nem így a gépésszel, azt hittem, megzavarodok! Úgy vágyódtam utána, de ezt elrejtettem, s nem tudom, megtudta-e valaha vagy soha. Egyszer el kellett menjen az uram hosszabb útra az ökörszekérrel, úgyhogy éjjelre is odavolt. Reszkettem az örömtől, na most háha sikerül a boldogságnak közelébe jutni. Az emberem iderendelte éjszakára egy hatéves unokáját, gondolom, semmi baj, a gyermek elalszik, s én mennyországot éreztem magam körül. Este volt örölnivaló, a malomból kissé későn jött haza, még jobb, me jól elalszik a leányka. Én lefeküdtem, jó meleget csináltam. Hazajön a gépész tíz órakor, szép csendben vetkőzik, lefekszik. Szép holdvilágos éj van, a szobánk is négy nagy ablakkal világos. Lefeküdt, de tudta, hogy az emberem nincs itthon. Én nyugtalan vagyok, világért nem tudnék aludni, figyelem s hallom, mélyebben szuszog, alszik. Hej, de aggódom. Nem voltam csúnya, negyven, negyvenegy éves, egészséges, piros arcom volt. Még várok és remélek; szép fehér pendelyt vettem magamra, s közben a gyerek szó-

lít, hogy kell pisilni. Na én feltűnő zajjal leveszem, s beszélek hozzá: „Nem vagy drága szomjas?“ „De igen“. Én lobogva megyek a szép holdvilágos szobába a kancsót elvenni, csak úgy repül utánam a szép fehér pendely. Ott közel az úr ágya, de semmi jel sincs, mintha senki nem volna ott. Úgy addig, hogy le kellett feküdjem, de alvás nincs. Hát mi legyen? Én — ha ott reped szét a szívem —, akkor sem szólok, pedig életemben soha senki után nem vágytam annyira, mint most ez után a férfi után. De én soha, de soha meg nem szőlítottam férfit, ily alkalom nem volt. Ej, gondolom, ha már nem is vagyok kedvére való szép, dehát ő is csak egy gépész s nem király. Tudtam, már régtől nem volt özszebűjva nővel, háha, háha... Csend van, egyszer zizeg a szalmaszál, le az ágyból, kezdem én a takarómat hajtogatni, vegye észre, hogy nem alszom s szólhasson. Halom, veszi fel a cipőjét, hallom, megy az ajtóhoz, megy ki. Na, én még remélek, s gondolom, hogy lenne jobb: kissé kéresem magam, vagy öleljem gyorsan magamhoz? Hát uram fiam, jön be, s megy szép csendesen az ágyához, le a cipőt s lefeküdt.

Jaj, de nagy bánat volt a szívemen, de nem szóltam volna egy országért egy szót sem. Féltem, rendreutasít, s ezt már igazán nem bírtam volna ki. Így virradtunk ki szép testvéren, de csálva éreztem magam. Az utcabeli fehérnepek s mások mind azt hitték szentül, én a gépésszel egy vagyok. Az emberemet is megszólították többen: te, há hogy bírod a sógor-ságot? — Te, há te előbb vagy ő? S egyszer ment, fogadjon ügyvédet, s pert akart kezdeni, de ez az úr addig beszélt hozzá, hogy elhagyta. Na, másnap, hogy hazajött az emberem, kérdi tőlem, na hát hogy telt? Mondom: kérde ked meg kicsi Sárítól, nem bánom, ha a mai nap elküldi kend. S úgy is volt. Szerettem, de már reményem se lehetett, Isten vele.

Föld és írás

Már megint a szülőföld? A nosztalgia? Az érzékenyülés?

Még mindig a köldöknézés?

Változatlan provincializmus?

Finnyáskodó Nagy Szellemekkel szemben ezúttal Létay Lajossal tartok, aki az Utunk Évkönyv 74 beköszöntőjében így magyarázza a szerkesztőség vállalkozását: „A szülőföldről beszélni s őhozzá beszélni nem egyszeri szerelmi vallomás. S különösképp nem a mi tájainkon, ahol idők során föld és írás annyira, oly sorsszerűen összefonódott.” E mostani súlypontalakítás ellen legfeljebb az szólhatna, hogy az Utunk már 1967-ben, illetve 1968-ban kijátszotta ezt a kártyát, hiszen első évkönyvét a „Szülőföld” pályázat anyagának újraközlésére építette. Hat év múltán tehát a régi ötletet vették elő — mondhatnánk, ha szülőföldet ötletté lehetne lefokozni s kijátszott kártyaként elintézni. Am ez nemcsak nálunk volna szentségtörés, nálunk, ahol föld és írás valóban oly sorsszerűen összefonódott; mindenhol az, ahol művészet élt és él, Homérosztól, Tolsztojon át, Faulknerig. „Minden egészséges emlérendszer kezdetben arra épül, hogy az életnek vannak ízei, melyekről azt hiszem, hogy egyetlen hely, egyetlen táj, egyetlen város ízei.” (Lászlóffy Aladár) És minden egészséges emlérendszer tudomásul veszi, hogy elődeinknek is közük volt Európához, hogyne lenne hát akkor nekünk, ma; sőt, nemcsak Európához — akár Afrikához is, ahogy Vári Attila, a Szabédit adó Sáromberke szülöttje szellemesen vezeti le élettrajzi adataiból a feloldhatatlan elkötelezettséget: „Bőröm fehér, vallásomat tekintve protestáns vagyok, érzelmeimben néger, és ezért szégyenkezek mindig, amikor észak-írországi protestánsok katolikusgyilkolásáról vagy fehérek által szervezett négerüldözésről hallok.”

Azt hiszem, a köldöknézés vádjá eleve elesik.

Marad persze az összehasonlítás lehetősége, hogy ugyanaz a téma milyen szinten jelentkezik 1974-ben, amikor irodalmunk nagykorúsodásáról vitatkozunk (nem feledve természetesen, hogy „nagykorú” volt már Petőfi, Ady, József Attila idejében, s nyilván nem Kuncz Aladárhoz, Gaál Gáborhoz, Tamásihoz viszonyítva lett hirtelen nagykorú a hetvenes évek hazai magyar literatúrája). Az 1968-ashoz viszonyított nagyobb terjedelem nyilván nem döntő érv, s még az sem, hogy most többségükben első közlések kerülnek az évkönyv olvasói elé (ez legfeljebb a szerkesztői operativitást dicséri). Nem is a névsor bővülése érdekes; sokkal inkább az alkalmiság levetkezése (számítsunk le néhány kivételt). Mert igaz ugyan, hogy az Utunk Évkönyv 74-ben olvasható írói vallomások nagy része ugyancsak szerkesztői felkérésre készült, legtöbb-

jükön azonban kialakult íróegyeniségek művészi jegyeit példázhatnánk: lényegében azt, ami az Utunk „nagykorúsodási ankétját” is időszzerűvé tette; azt, ami országhatárokon belül és kívül felfigyeltetett irodalmunkra; azt, ami meghozta a többszázres példányszámokat s a nem protokolláris fordításokat, magyar nyelvterületen kívüli sikereket. Sorra vehetnénk az évkönyv szerzőit, kimutatva, hogy az itt közölt vallomások milyen szétválaszthatatlanul kötődnek elmúlt évekbeli könyvsikereikhez — vagy már az új művek hírnökei. (Kacsó Sándortól, Szabó Gyulától megjelenés előtt álló könyvekből kapunk mutatványt.) Némelyik évkönyv-írás a szerzők legjobb formáját mutatja, alkalmi jellegében is befejezett, meggyőző műalkotás, mint például a Denevér az ajtófélfán (Páskándi) vagy a Nagyvárad (Bajor) — nem szólva természetesen a versekről.

Ünnepeljünk tehát?

Józanul vegyük számba a valóságot. És örvendjünk, hogy az Utunk-évkönyv minden új esztendő első heteinek megszokott olvasmányává lett, amely már hozzátartozik irodalmi életünkhöz, szerencsés esetben irodalmunkhoz is. És a szülőföldhöz.

Kántor Lajos

Egy régi találkozás emléke

Kosztolányi Dezsőt, akinek pár versét még az első világháború végén ültettem át románra, ha jól emlékszem, 1934 nyarán ismertem meg Emil Isac vendégszerető házában. Mondanom sem kell, hogy a magyar szellemiség e kiváló szószólójának, az akkor már európai hírű lírikusnak és műfordítónak váratlan megismerése, valamint az ő megragadó közvetlensége, már az első percekben a legmélyebb impressziót gyakorolta rám.

Elöljáróban, Emil Isac a dolgozószobájában uralkodó költői rendetlenségre mutatva, amely nélkül, mint hangsúlyozta, már nem is érezné jól magát, majd Adyval, a csucsai halhatatlan bárdal való szoros baráti kapcsolatainak elégikus megidézése után, a könyvek sorsára terelődött a szó, s az Üllői úti fák nagy éneke az mondotta neki:

— Tudja, kedves barátom, habár hirtelen nem jut eszembe, kinek is a mondása az a bizonyos *Habent sua fata libelli* (de várjunk csak, talán éppen a Terentianus Maurusé) — nem vitás, hogy minden könyv kétszer születik meg: először, amikor megírják, másodszor pedig akkor, amikor elolvassák. Hogy aztán milyen körülmények vagy tényezők határozzák meg a rossz vagy a jó könyvek keletkezését és sorsát, erről az igen-igen bonyolult problémáról sokat lehetne vitatkozni. De talán még többet arról, hogy számtalan olvasó, akinek szemléletmódja homlokegyenest ellenkezik a legtöbb kritikus meggyőződésével, gyakran a rossz könyvek mellett tör lándzsát, a jókat viszont felelőtlen könnyelműséggel egyszerűen értéktelennek tekinti. Hát igen, az állandóan változó világ ellenére, mindig is így volt ez: „Kinek a pap...” — vagy a skolasztikusok mondása szerint: „*De gustibus...*” Mindenesetre, szerintem a remekművek sorsa rendszerint a papíron dől el, mégpedig tenger-

nyi véletlen parancsára. És ha valaki mégis azzal az eltökélt szándékkal ragadja kezébe a tollat, hogy élete főalkotását úgy írja meg, hogy az örökértékű maradjon, akkor annak tolla, felelősségtudatának súlyától, menthetetlenül megbénul.

— Mit is tudnék felelni a sziporkázó megállapításokra — jegyezte meg derűsen Isac. — Korai megöregedésem bár nem tette még komoly próbára szellemi képességeimet, őszintén szólva, ebben a könnyen lángoló korszakban a könyvekkel valahogy úgy vagyok — és ezzel valószínűleg mások is így vannak —, hogy egy idő óta annyira telítve érzem magam a sok, nehéz gondolkodásra kényszerítő irodalmi alkotástól, hogy már tudatosan mellőzöm azokat. Eszerint inkább a könnyű, szórakoztató, vagy ha tetszik, a megrázó és lenyűgöző könyvek azok, amelyek után annyira sóvárgok. El sem hiszi, a múlt héten például, amikor Bukarestben jártam, újabb verseskötetem kiadása ügyében — nem említek nevet — egyik nagynevű prózáíró barátom asztalán egy eléggé viharvert Conan Doyle-detektívregény ékeskedett. Persze, ha rögvest nem ismertem volna magamra, minden további nélkül megkérdeztem volna tőle, mi jót is olvas mostanában. Így azonban jobbnak láttam, ha nem teszek neki említést a véletlenül megpillantott remekműről.

Sajnos, az igen érdekesnek indult eszmecserét egy deresedő, pirospozsgás, székellyföldi plébános szerény kopogtatása szakította félbe, aki egy színdarab eljárásával kapcsolatos engedély érdekében kereste föl Emil Isac költőt, az erdélyi színházak akkori főfelügyelőjét...

Octavian Sireagu

Harşia Teodor palettája

Évtizedek óta figyelem, mint dolgozik, hogyan látja és rendezi át vásznain és kartonjain a természetet; mit hangsúlyoz, és mi az, amit csupán pianisszimóban szólaltat meg a látottakból. Barátsággá melegedett ismeretségünk idestova egyidős a kolozsvári művészeti főiskolával, amely épp mostanság töltötte be huszonötödik évét. Engem Szolnay Mester beszélt rá a beiratkozásra, Harşiát meg tán Kovács Zoltán, az intézet első rektora vette rá, hogy végre hivatalosan, főiskolai végzettséggel is megalapozza mesterségét. Ha jól emlékszem, épp egymás mellett ültünk a felvételin, egyforma izgalommal láttunk hozzá a Hermész-fej lerajzolásához, s együtt örvendeztünk annak is, hogy kiállítói „előéletünkre“ való tekintettel egyenesen a nyegedévre vettek fel bennünket.

Nos, Harşia, ki legidősebb és legtapasztaltabb volt közöttünk, már a felvételin kitűnt egyéni felfogásával, még abba a rideg gipszfej-tanulmányba is belevitt valami sajátosságosan puha festőiséget. És éppen ez az egyéni útkeresés, ez az eredetiségért való szívós küzdelem volt az, amivel végül is egy formájában teljesen egységes és egyéni világot teremtett magának. Mindezt nem valamiféle trükkös sikerhajhászás, ügyeskedő igazodás révén érte el, hanem annak a tiszta lelkű embernek az őszinteségével, aki egyszerűen beszél, és igazat mond a világról.

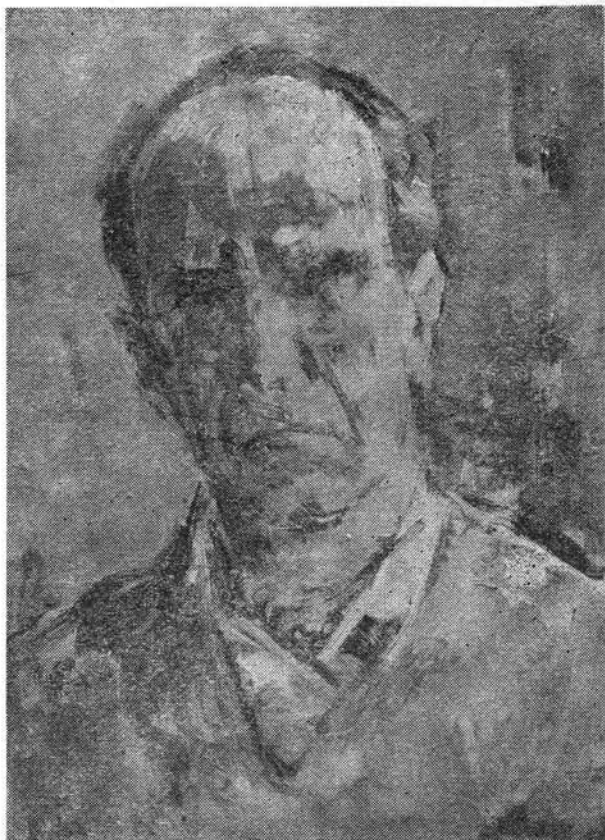
Önmagához hiven, egyfajta klasszikus festői kultúrához s a legbecsebb hazai hagyományokhoz tartva magát, oldja meg feladatait, veleszületett ráérző képességgel és atmoszférateremtő erővel hozza létre képeit. Művészete színes tükör és meleg költői vallomás is egyben a természetszerető ember elámulásairól. Nincsenek „bukfencet vető” gesztusai, nem ölt nyelvet a közönségre, tiszteletben tartja a műbarátok igényeit. A pikatúrát olyan érzelmi és szellemi megnyilatkozásnak tekintti, amely a színek segítségével, az ábrázolás lehetőségével nemesbítő emóciót kelt a nézőben, jó ízlést és emberséget plántál az emberek lelkébe. Harjiát márcsak ezért is becsülik a képzőművészet kedvelői, mert észrevételeit, élményeit, emlékeit közel érzik a magukéihoz; magát a festőt szinte intimusuknak tekintik.

Harjia nem ölti magára a kiváltságosak pózait és kosztümjeit. Nem visel sem bohócsapkát, sem díszpolgári talárt, nem blöfföl — hagyja, hogy beszéljenek a képei. Azok pedig — mint új kiállításának anyaga is tanúsítja — tömören és hitelesen közvetítik a városi és falusi utcák színes kavargását, erdők-mezők csendjét, a szobabelsők és csendéletek meleg családiasságát. A festő meghatódik, ha az öreg házak udvarán vagy belsejében az elmúlt idők kopott tárgyaival találkozik. Érzelemgazdagon idézi fel a vízpartok bütykös fűzéseit, a hepehupás kalotaszegi vagy Régen környéki tájak, rozsdabarna dombok és lombok őszi hangulatát, a hófedte erdők sivárságát és némaságát. Tájait igen gyakran emberi és állati figurák teszik mozgalmassá. Egyiken gyerekkocsit toló női alak látható, egy másikon állataival küszködő parasztember figurája bukkan fel a dombok hajlatán. A mezőről hazatérő katrincás menyecskéket, a tornácban szunyikáló öreg nénit, a mezütlábas gyereket, a bokrokra ágaskodó kecskéket, az egyszerű cserépköcsögöt, a virágsokrot, a roskadt viskót, a Farkas utcai templom monumentális épületét vagy a taligás kisember drámai alakját éppen olyan zamatos festőiséggel villantja fel, akár a Hója-erdei majális vidám tömegjelenetét.

Azok közé a festők közé tartozik, akiknek semmi spekuláció sem lapang a palettája mögött. Semmi sem idegenebb tőle, mint a sznob hiúság becsvágya, vicsorgó önzése. Látván, hogy mennyire elhallgatják, pár évvel ezelőtt rábeszéltem egyik műkritikusunkat, hogy írjon róla, s hacsak lehet, reprodukáltasson is valamit a munkáiból; de semmi sem lett az egészből, mert Harjia elhárította. „Öregem — legyintett szerényen a javaslatomra —, én már nem vágyom effélére... Nekem már csak az jelent örömet, ha jól megy a munka, ha sikerül valamit tipp-topp megcsinálni.”

Nos, Harjia Teodor ezt a maga öröme munkálkodó „tipp-topp” alkotói magatartást legjobban kedvelt első mesterétől, a szintén nagyon szerény s a művészettel szemben szintén oly nemes alázatú Bogdan Catultól tanulta. A hűséges tanítvány sohasem felejtette az egykori kolozsvári Belle Arte tanárának az intését, mely szerint a művész felelősséggel tartozik népének, s ezért semmiféle engedményt sem tehet a művészi őszinteség rovására. Amit csinál, nem lehet független a társadalmi közérzettől, a tárlatlatogatók igényeitől, mint ahogy a művészeti hagyományok tanulságairól sem lehet lemondani.

Ma már tudjuk, hogy a húszas évek második felében létesült kolozsvári, majd temesvári Belle Arte műtermeiből számos olyan művész indult pályájára, aki azóta képzőművészeti életünk élvonalába emelkedett, sőt egynéhányuk művei immár európai szinten is hozzájárulnak az ország művészeti presztízsének növekedéséhez. Némelyikük mint pedagógus is jól bevált: egy-

Harşia Teodor: Önarckép

kori tanáraik oldalán főiskolák katedráin is megállták a helyüket. A kolozsvári főiskola megalakulásakor, Bogdan Catul mesterrel együtt, a volt tanítvány, Harşia Teodor is a rangos új intézmény adjunktusa lett. Noha világéletében roppant halk szavú volt, teljesen képtelen amolyan sodró erejű előadásokra vagy hízelgéstől füstölgő felszólalásokra, a rektor mégis kinevezette, mert ismerte képeit, festői látásmódját, és tudta, hogy ez a művész kevés szóval is el tudja mondani a legfontosabb tudnivalókat, s van is mit előszednie tarsolyából.

A kiállítás anyagát nézegetve, s képzeletben a régebbi tárlatok vásznait is visszapergetve, ma már könnyűszerrel megállapítható, hogy sok vívódás-önmarcangolás árán Harşia Teodor végül is egy sajátosságosan új és festőiségben nem is keskeny barázdát hasított magának művészetünkben. Immár egységbe hangolódva, élénk tárul egy finom lírájú életmű, melynek minden darabjára rá lehet mondani: ez Harşia-kép! Önmagában ez persze nem minden, de magas minőség esetén — nagyon is nagy dolog. És csak most, a hatvanadik születésnap táján veszi észre a szemlélő, hogy milyen mesteri kézzel kirakott egyenes út mozaikköveit vizsgálgatja, mennyire egyértelmű életmű szálait bogozgatja. Egy olyan művész beérett (de még közelről sem betakarított) termését méri fel, aki szerénységénél fogva talán bele is pirulna

egy jelentősebb elismerésbe. Meddig várjanak hát az ilyen „élhetetlenebb“, az ilyen halkszavú művészek?! Hisz a talajelőkészítők nem szabadalmaztatják felfedezéseiket vagy „átültetési“ műveleteiket; tapasztalataikat csendesen, szinte észrevétlen emelik át egyik képből a másikba, hogy végül is, mint egymásba kapaszkodó láncszemek, megtartó és továbbfejlesztő energiává váljanak a kor művészetének kialakításához.

*

Jóformán még ki sem pihente a kiállított anyag összegyűjtésének, a válogatásnak-önsűrítésnek, rámászásnak és szállításnak fáradalmait, máris új témák, új tájak iránt érdeklődik. Évek óta látogatja a sztánai meg a Kolozsvár környéki erdőket, dombokat. Kisbácsban még műtermet is bérelt magának egy csendes kis falusi házacskában. No, az tiszta paradicsom volt a számára.

— Olyan csendes volt — magyarázta a minap —, hogy még a mestergerendában tanyázó szű rágcsálása is hallatszott.

— Na, ha jót akarsz nekem — mondta nyomatékosan —, irka-firka helyett keress nekem egy olyanforma tanyát valamelyik kalotaszegi faluban.

Balázs Péter

Új negyedszázad küszöbén

Hiába öltöttem magamra a szakállát simogató, pápaszeme mögül szigorúan pislogó kritikus bácsi álarcát. Hiába vettem kézbe fölényeskedő és gyanakvó pózzal a 25 éves fennállását ünneplő kolozsvári Allami Magyar Opera díszkönyvét. Hiába határoztam el, hogy tudományos objektivitással fogom a kérdést kezelni. Hiába, a kolozsvári Allami Magyar Opera iránt sem én, sem zenész nemzedéktársaim, sem közönségünk nem lehet objektív, nem ítéelkezhünk felette rideg szenvteleniséggel. Ez az intézmény immár hozzátartozik egy egész nemzetiség zeneszerető rétegeinek az életéhez, nélküle nem alakulhattunk volna úgy, ahogy alakultunk. Így szól a tárgyilagos krónika: „Az Allami Magyar Opera 1951-ben megkezdte [...] nagyobb turnéit Aradra, Nagyváradra és Szatmárra“, és a kritikus már nem az adatot látja, hanem az azóta átépült aradi színház kakasülőjén szorongó kamaszt, aki akkor, ott ismerkedett a Bánk bán szép zenéjével. (Istenem, de nehéz is volt azokban az években operajegyhez jutni!...) Vagy: Antonin Ciolan tevékenységéről olvasok, és fel-elevenedik előttem a legnemesebb német zenei hagyományokat meghonosító és járadhatalanul ápoló, ragyogó képességű karmester, a semmiféle megkülönböztetést nem ismerő, világszínvonalú zenekari pedagógus egész nemzedékünkre döntő hatású egyénisége. Milyen jó is lenne Rimszkij-Korszakov Aranykakasát, a modern zenének ezt a ritkán hallott prelúdiumát, ezt a mármajdnem-Sztravinszkij-zenét újra hallani! Olvasok a Bolygó hollandiról, a Falstaffról, a Nürnbergi mesterdalnokokról. Milyen színvonalú előadások voltak? Ki mondhatná meg? Számunkra ezek az előadások voltak az első (és sokszor az egyetlen) találkozás az illető operával, annak élő, színpadi valójá-

ban. Zenei horizontunk együtt tágult az opera ténykedésével. (Legalábbis egy ideig.) Ismét egy adat, és felelevenedik az első benyomás, amelyet Szinberger Sándor oly eleven rendezői-muzsikusi fantáziája keltett bennem; újabb adat, és ismét érzem azt a friss fuvallatot, amellyel Hary Béla temperamentumos karmesteri jelentkezése immár másfél évtizede megérintett; még egy adat, és már hallani vélem a debütáló Szilágyi Ferenc nem mindennapi színezetű tenorját. Ime, a Turandot, a Fidelio élménye, ime Rónai Antal alakja, ki a mindentudó bölcsek fölényével irányította előadásait, ime Lukács Mária mozgásművészetének végtelen kecsessége, ime egy Trenka Éva, egy László Éva, egy Sass László, egy Ottrok Ferenc, egy Vida Viktor s mások önfeláldozó munkája, amellyel hosszú éveken át estéről estére szinte vállukon hordozták az intézmény feladatainak legnehezét. És így tovább, minden bekezdés felidéz egy-egy elidegeníthetetlen emléket, a maga teljes érzékletességében. Valahogy így vagyunk mi a Magyar Operával...

S aztán jönnek a hatvanas évek. Ahogy telnek, úgy halványulnak fokozatosan az újjongó-nosztalgikus érzések, elül az operaház első igazgatósága elindította egészséges népopera-szemlélet fuvallata. Vajon miért? Talán azért, mert az ember a fiatalságára szívesebben emlékszik, mint érettebb korára? Lehet. De nem biztos. Lehet, hogy azért, mert ennek az intézménynek is volt hőskora, amelyből egy idő után kiöregedett. De biztató jel: a hatvanas évek végén egymás után tűnnek fel az új nevek, az a szakavatott, képzett énekes- és muzsikuskárda, amely arra hivatott, hogy a második hőskort megteremtse. Persze, ez repertoár kérdése is. Az első évekről olvasva még szinte jólesik a „komoly” művek közt hallani-látni a klasszikus, örökérvényű Cigánybárót. S élvezzük a Denevért is. Aztán egy idő után különös társaság lepi el a mezőnyt: jönnek a királynők, hercegnők, cigányszerelmek és primások, mágnaók, drótostótok, leányvásárok. Teret hódítanak. Már az ünnepi díszkönyvben is feltűnik térhódításuk, pedig ez igen keveset mond a szóban forgó szakasz mindenheti plakátjának összetételéről. A könyvben elfér a 7 (hét!) előadást megért Mesterdalnokok a (száz vagy többszáz előadásos) zenei giccs mellett. Nyilván azért, mert az előadásszámokról a könyv szemérmesen hallgat. De az olvasó érzi, emlékeiből idézi fel a sorok között meghúzódó, egyre bántóbb aránytalanságokat, és egyre keserűbb szájját nem enyhíti a címek által felidézett dallamvilág édeskészsége. Ünnepe ide, ünnepe oda, a kiadványnak is reagálnia kell erre a jelenségre. Meg is teszi: „Különösen a zenekritikusok részéről gyakran hangzott el bírálat az operettnek az operaszínpadon való jelenléte ellen.” (42.) Vajon a jelenléte ellen? Vagy inkább a túltengése, elburjánzása, elsőkélyesedése ellen? „Társadalmi szükséglet” lenne a nyárspolgári ízlés bizonyos évektől egyre fokozódó kiszolgálása? Aligha! Az érvül felhozott János vitéz, vagy My Fair Lady ellen azt hiszem senkinek sem lehet kifogása, még egy Mosoly országát is elfogadhatunk, végső soron bármit a 25 év repertoárjából, a lényeg nem ez. A lényeg a repertoár aránya, a súlypontja! Végső soron ne felejtsük (s jó, hogy az ünnepi könyv emlékeztet rá), hogy ebben a városban bizonyos hagyományok élnek, itt még a Rossini életében játszották egy-egy legújabb operáját; itt csendült fel az első magyar opera, ennek a városnak az énekesei Milánóban léptek fel ötvenegy évvel ezelőtt! Ennek az intézménynek elődje 1860-ban nyolc operával a tarsolyában indult turnézni Bukarestbe, bemutatva az alig néhány éve komponált Rigolettót, Trubadurt, a zenei világ újdonságait. Hol vannak az újdonságok a mai repertoárban, s hol van egyáltalán Rossini, akinek egy-egy operája nagy-

szerű hangbeli feladatok elé állítaná jóképességű énekeseinket? És hol van Mozart, az opera Shakespeare-je, aki nélkül tulajdonképpen elképzelhetetlen egy operaszínpad? Aránytalanul ritkán jelentkezik a repertoárban a romániai magyar zene, amelynek terjesztése a lehető legszorosabban függ össze az intézmény feladatkörével. Merjük remélni, hogy az idei műsortervbe felvett Hary Béla-táncjáték, a Sárga rózsza olyan kiindulópont lesz, amelytől kezdve évadonként legalább egy hazai magyar zeneszerző új színpadi alkotását ismerhetjük majd meg. De ha jól utánanéznénk a múlt század és a jelen század első felének erdélyi operairodalmi hagyatékában, egész biztos találnánk felújításra méltó alkotásokat. „A művészeti titkár egyben az intézmény dramaturgja” — olvassuk a 43. lapon. Nos, rajta! Ez egy szép dramaturg-feladat.

Nem először vetődnek fel a kolozsvári Allami Magyar Opera nagy problémái. De úgy érezzük, bizonyos megoldatlan dolgokat addig kell ismételtetni, amíg megoldódnak. Különösen időszerű a megoldások sürgetése most, az ünnepi évforduló utáni mérlegkészítés idején; most, amikor az intézmény felfrissített művészi gárdája és vezetősége nagy lendülettel, sok jóindulattal, biztató nyilatkozatokkal és biztató előjelekkel látott munkához. Higgyük, hogy a második negyedszázad mindjárt első éveiben magával hozza a második hőskort is!

Simon Dezső

Vilidár István: Kalotaszeg

Az etnológus hivatása és kételyei

„Africanus sum“

ROGER BASTIDE

„A manicheusok, akik a cselekvés mezején össze-összezőrdülnek, jobban megértik egymást, mint a filozófust, mivel cinkosságban élnek: mindegyik feltételezi a másik létjogosultságát. A filozófus idegen ebben a testvéri versengésben, s még ha sohasem követett el visszaélést, hűségérzete akkor is azt sugallja, hogy árulóvá válhat.“ (Merleau-Ponty: *Éloge de la Philosophie*.)

Az etnológus könnyen magára ismer e filozófusportréban. Az etnológia története, akárcsak a filozófiáé, tulajdonképpen az etnológiai kutatás érvényességére vonatkozó kérdések végtelen sora. Az etnológus — mivel egyik lábával önnön kultúráján áll, és a másikat azon veti meg, amelyet éppen tanulmányoz — mintha csak botorkálásra volna ítélve. Éppen e botorkálás — Merleau-Ponty szerint — a filozófus erénye, de ugyanakkor keresztye is, amelyet hordani kényszerül.

Az etnológusnak — akinek munkája természetéből fakadó tevékenysége a különböző kultúrák és civilizációk egybevetése — minden beolvasztási törekvéssel szemben örködnie kell a maga független nézőpontja és tanúkodási joga felett. De ha a látásmódja végeredményben zavaros volna is, ez vajon azt jelenti-e, hogy hamis tanúságtételre, kétes értékű harcra van ítélve? És megfordítva: mi a helyzet akkor, ha a valóság és a hitelesség csupán partizánakcióval közelíthető meg, amely bármely tudomány problémaértékét egzisztencialista módon alapozza meg? Ha nem tudunk dűlőre jutni a féligazságok útvesztőjében, kénytelenek vagyunk nyíltan és naivan feltenni a kérdést: milyen tudományos, politikai és erkölcsi jogokat és kötelességeket von maga után az etnológusnak az a törekvése, hogy felfedje a saját kultúrájától oly eltérő kultúrák egyedi jeleit, és milyen mértékegységgel méri az eltérés sajátosságait? Ez az igyekezet, elméletileg, csakugyan rosszhiszemű — mint a nyugati világ hatalomvágyának jele —, vagy valóban jogos-e?

Belső megfigyelés és korlátai

Röviden elemezni szeretném e kérdést, főként Roger Bastide *Les Religions africaines au Brésil* (Afrikai vallások Brazíliában) című művére hivatkozva, amely szerintem ebben a vonatkozásban nagyon is tanulságos, mivel olyan kérdésekkel is foglalkozik, mint a nyilvánvalóan nehéz próbára tevő történelmi körülmények — gyarmati sor, rabszolgaság, gyökértelenség — viszonyai közti ellenállás, túlélés, kul-

turális alkotás. E mű választ ad egy egész etnológusnemzedék kérdéseire, amely a gyarmatrendszer összeomlása közepette formálódott, és mindmáig nem készítette el annak mérlegét.

Tény az, hogy az utóbbi húsz esztendőben egyre több etnológus fedte fel a „primitív“, vagyis a gyarmati sorba taszított társadalmak elmaradottságát és azt, amivel a nyugati civilizáció e társadalmaknak adós maradt. Mások — néha ugyanazok, csak megváltozott körülmények között — igyekeztek együttműködni a fiatal afrikai vagy ázsiai nemzetek kormányaival. Mindkét esetben hajlamosak vagyunk olyan következtetésre jutni, hogy az etnológus a belső megfigyelés régi módszertanát az elkötelezettség és cselekvés módszertanával váltotta fel. Mindkét állásfoglalásnak megvan a maga értéke és logikája; sőt, fel kell figyelünk arra is, hogy olyan eltérő szinteket képviselnek, amelyek a mai etnológiáról alkotott fogalmunkat vitathatóvá teszik. Noha egyes etnológusok egyensúlyba hozták ezt a kétféle viszonyulást, mind elméleti, mind gyakorlati szempontból rendkívül káros volna összetéveszteni őket.

Mi a belső megfigyelés? B. Malinovski volt az első etnológus, aki tudatosan alkalmazta, mégpedig olyan történelmi körülmények között, amelyek eleve gúzsba kötöttek mindennemű cselekvést (Malinovski 1914-ben a hadüzenet idején osztrák alattvalóként tartózkodott Ausztráliában). Figyelembe véve az etnológus munkakörülményeit: huzamosabb ideig kell a terepen tartózkodnia, nélkülözések közepette, el van szigetelve a világtól — Malinovski elkerülhetetlennek tartja a belső megfigyeléshez való alkalmazkodást. Az etnológus — mondja nem kevés humorral Malinovski —, aki megszokott világából hirtelen idegen kultúrkörnyezetbe vetődik, bizonyos idő elteltével, miután kifáradt a szemlélődésben és fejtegetésben, pihenésre, saját kultúrájához tartozó egyén társaságára vágyik:

„Mivel elszigeteltségünk kizárja e vágyunk teljesülését, az egyedüllét érzetének leküzdésére menjünk sétálni, és amikor egy-két óra múltán visszatérünk, mi sem lesz természetesebb annál, hogy keresni fogjuk a bennszülöttek, mindennemű baráti lény társaságát (*Les Argonautes du Pacifique recidental*).

Más szavakkal: miután kívülről — tudományos érdeklődéstől hajtva — behatóltunk valamely társadalomba, másodszor is megközelíthetjük, de ezúttal belülről, vagyis valamely társadalmi csoporthoz tartozó egyén társas lény mivoltából kiindulva. Röviden tehát: úgy, mint hozzátartozó, és nem mint idegen.

Az így kialakult megfigyelési viszony önmagában, alapjaiban kétértelmű; nyilvánvalóvá teszi magának az etnológiai kutatásnak a kétértelműségét. Durva kifejezéssel élve: mindenütt azonos és mindenütt más. S ez azért van így, mert valamennyi társadalom alapvető mechanizmusai lényegében olyannyira egyszerűek és általánosak, hogy az etnológus be tud illeszkedni ezekbe a társadalmakba, barátokra tehet szert, és mikor távozik, otthagy magából valamit, talán énjének legnagyobb részét.

Olvassuk csak A. Métraux, Cl. Lévi-Strauss, R. Bastide, R. Jaulin vagy pedig P. Clastres műveit; egyforma nosztalgia árad belőlük, mégpedig olyan nosztalgia, amely iránt nem maradhatunk közömbösek. Lám, ez az etnológia egyik hozzájárulása a század humanizmusához: az emberi összetartás érzetét kézzelfoghatóvá teszi, az eddigi elvont fogalom helyett.

Ugyanakkor azonban, a sajátjától eltérő közösségbe való sikeres beilleszkedés nehéz kísérlete során az etnológusnak megadatik, hogy élvezettel izelje az akadályok elhárításainak különleges zamatát. Ezeknek az akadályoknak az eredete nem más, mint formák és jelek, értékek és érdekek, emberek és lakóhelyek, vagyis mindannak sajátos összeegyeztetése, ami egy csoport kultúrstílusát meghatározza. Az

etnológus kétszeresen is indokoltnak érzi, hogy a „jellemvonások sajátosságos összeegyeztetésével“ (A. Lervi-Gourhan) elért eredményeit visszaszármaztassa, azaz kifejezze: először is elméleti érdeklődésében, hiszen ez az etnológus szerepe napjainkban, de gyakorta azért is, mert kifejlődik benne a tanulmányozott csoporttal szembeni ragaszkodás, ami arra készíti, hogy tanúvallomást tegyen mellette, felajánlja jószolgálatait.

Ebben a vonatkozásban csöppet sem közömbös az a megállapítás, hogy számos etnológus, midőn ki akarja emelni az általa tanulmányozott környezet sajátos vonásait, úgy beszél róla, hogy „nálam...“. Tény, hogy csupán egy huzamosabb ideig tartó részvételből fakadó bensőséges viszony nyújt lehetőséget valamely kultúra legrejtettebb és leglényegesebb vonásainak feltárására és megfigyelésére. E bensőséges viszony elérése olyan előzetes feltétel, mely nélkül mindenki megmarad saját kultúrájának béklyóiban, és az etnológus nem tud célkitűzéseinek végére járni.

Persze ez a viszony, önmagában, nem pótolhatja a tanulmányozott struktúrák megfigyeltetését. Csupán annyiban fontos, hogy megnyitja az utat a cselekvés számára, megkönnyíti a másikkal való közeledést, de szó sincs arról, hogy tálcán szolgálja fel mindent a maga teljességében. Ennyit nyújt csupán, ettől kezdve mindent vagy csaknem mindent el kell végezni.

Olyanszerű kijelentést, amilyent Roger Bastide tesz az *Afrikai vallások Brazíliában* című könyvének elején, mint az „Africanus sum“, nem szabad így értelmezni: elég kinyitnom a számat, és szavaimban megnyilvánul az afrikaiság (olyan előjog ez, amellyel nem annyira az afrikai ember, mint inkább az etnológus él). Ilyen kijelentésnek az értelme egyszerűen az, hogy szólhatok az afrikaiakhoz, és meghallgathatom őket, csaknem éppen úgy, ahogyan ők egymás között teszik: azonos bizalommal, egyforma tapasztalattal, kölcsönös megbecsüléssel; ugyanazokkal a nyelvi eszközökkel és taglejtéssel, egyszóval ugyanabban a kulturális vonatkozási rendszerben.

A belső megfigyelés „hatásfokát“ tovább srófolni, vagyis olyasmit követelni tőle, amire már nem képes, az a kultúrák valódi egymásbahatolását veszélyezteti. Az egyedi sajátosság, a népi jellegzetesség nem más, mint az idő és tér egy adott pontján történő kikristályosodásnál is általánosabb jellegű determinizmusok bizonyos, de nem megjelölhetetlen találkozása, amely ezzel egyébként még nem is merül ki. Természetesen ezt nem lehet kitalálni, nem lehet kikövetkeztetni; mindent látni kell, a „terepet“ kell megszólaltatni, hogy mindent elmondjon magáról, amit csak mondhat; a valóságnak megfelelően kell értékelni, miként bogozódnak össze a „hic“ és „nunc“ szálai.

„Az etnológus célja megismerni az őslakó nézőpontját, az élethez való viszonyulását; felfogni azt a sajátos szemléletet, amelyet a maga világáról alkotott“ — vallja Malinovski (*Les Argonautes*). A belső megfigyelés módszertani értéke tehát abban rejlik, hogy pontosan kijelöli a determinizmusok csomópontjait. Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy a kijelölt csomópont minden egyes szálát külön-külön nyomon kell követni, e csomópontot össze kell vetni másokkal. S ezt a műveletet az etnológus nem tudja elvégezni, ha megreked saját énjénél. Már Parmenidész és a szofisták óta tudjuk, hogy valamennyi foglalatosság, amely az igazságot tűzi ki céljául, eleve értelmetlen és dimenziótlan, ha alkotóelemeit nem azonos szempontból nézzük.

Ezzel ahelyett, hogy szándékunknak megfelelően e kultúrák eredetiségéről ten-
nénk vallomást, a kommunikáció lehetetlenségének kényelmes mítoszába burkoló-
zunk, és nem vesszük észre: hogyan, minek a közvetítésével realizálja egy közösség
oly sajátos módon homo sapiensre jellemző adottságait.

A fehér béke

A fentiek alapján tehát az etnológus feladata — miután felvetette a különböző kultúrák egymásbahatolásának a kérdését —, hogy túllépje azt. Vajon minden esetben megvalósítható ez a törekvés? Vajon nem adódnak olyan helyzetek, amikor az etnológusban kételyek támadnak felfogásának, kategóriáinak, módszerének helyességét illetően? Éppen ezt a kérdést taglalja Robert Jaulin könyve, a *Fehér béke* (1970).

Ez a könyv fordulópontot jelent a francia etnológiai gondolkodás történetében. Az út, amelyen R. Jaulin halad, nem egyszerű. Első könyvében, *Sara halálában* (1967) egy sarai (Csád) iniciatívus csoport belső megfigyelésének kísérletét írja le. 1964 óta, amikor a rotilon indiánokkal találkozott (Columbia és Venezuela határvonalán), egyre élesebben veti fel az asszimilációs, az „indiánvédelmi” politika érdekeinek és végül az egész fehér civilizáció szellemének és rendeltetésének kérdését a többi kultúregységgel szemben.

Nem telik el hónap anélkül, hogy a világsajtó ne hívná fel a figyelmet a dél-amerikai indiánok tragédiájára. A *Le Monde* 1973. április 1-i száma például kivonatot közöl egy riportból, mely leírja, hogy a guyaki indiánokat hogyan vadásszák, fogdossák össze, adják el rabszolgáknak vagy kényszerítik rezervációkba. (Az ember-vadászok főnöke Jesús Manuel Pereira, egy volt katonai szakaszvezető, akit a paraguayi belügyminisztérium a rezerváció igazgatójának nevezett ki.)

Az amazonasi törzsek helyzetének vázolásában a szerző szinte teljesen átéli azok helyzetét. Ezeket a társadalmakat nem integrálta a fehér civilizáció úgy, mint annak idején Afrikában és Ázsiában; egész egyszerűen tudomásul sem vette őket. R. Jaulin könyve éppen e „tagadás” mérlegét vonja meg: a fizikai megsemmisítéstől a csoportok kulturális identitásának el nem ismeréséig. Jaulin azoknak a tanulmányaiban is kimutatja ezt a magatartást, akik atyáskodó és sajnálkozó hangon veszik védelmükbe a lemészárolt indiánokat, mivel ez a védelem végeredményben e kultúráknak éppen azt a jogát vonja kétségbe, hogy a világról egységes szemléletet adjanak, olyat, mely éppannyira megfeleljen e kultúrák tagjainak, mint nekünk a saját kultúránk nyújtotta világszemlélet. A könyv azonban tovább megy ennél. Az etnológia módszertani kérdéseit bocsátja — a legtudományosabb módon — újból vitára. Mindjárt a monografikus módszer bírálatával kezdi: „A monográfia a dadogó beszédmódjához hasonlít; a társadalom leírása szaggatott, mint a részeg ember csuklásokkal széttagolt mondatfoszlányai. Sőt: a dadogásnál is rosszabb: a monográfia elrejtja a dolgokat jelentésük elől.”

Jaulinnek persze igaza van, hogy elítéli a keretes monográfiát, és nem téved abban sem, hogy ilyen monográfiák még a jövőben is napvilágot látnak majd. Szerencsére azonban már régóta írnak olyan monográfiákat is, amelyekben a leírason túl a szintézisre, a tények fejlődési irányának meghatározására, tehát a „jellemző összefüggések” feltárására való törekvés is megnyilvánul (például Malinovski, Nadel).

Ugyanezen a csapáson haladva Jaulin annak a vizsgálatát is célul tűzi ki, amit úgy nevez, hogy „a tényhalmaznak olyan egységes tárgykörrendszerbe való átcsoportosítása, melyet az etnológus végez el, s amely a különböző társadalmakra — azok gazdasági, rokonsági, vallási tényeire — utal”. A szemelvények elvont jellege óvatosságra int, de nem is ez a jaulini kritika lényege. Arról van szó, hogy a gazdasági etnológiának, a rokonsági és politikai jelenségek elméletének nagy felfutása nem ezeknek a szabályoktól eltérő tényhalmazoknak, hanem elsősorban a precíz és mélyenszántó monográfiai tanulmányoknak köszönhető. Persze az általános jellegű tények egyáltalán nem fölöslegesek; második megközelítésben alkalmasnak mutat-

koznak nagy vonalakban felmérni valamely feltevés helyességét, újabb monográfiai tanulmányokban vagy beható ankétokban.

Jaulin mindennemű kritikáját az a kétségbeesés hozza közös nevezőre, hogy a fehér civilizációt — szerinte — „az egyén terjeszkedési törekvése és mások tagadása” jellemzi. Ez a kijelentés magyarázatra szorul.

Természetesen nem lehet elvárni minden etnológiai vállalkozástól, hogy tárgyalagos legyen, csupán azért, mert precíz és lenyűgöző apparátusra támaszkodik. Ebből a szempontból annak a néhány oldalnak, melyet Jaulin egy bari-ház mitikus szimbolizmusának szentel, nagyobb meggyőző ereje van, mint számos komoly kézikönyvnek. A maga objektív valóságában bemutatni a Másikat, még a fehér civilizáció valamelyik képviselője részéről is lehetséges tehát; ezt Jaulin minden bizonnyal nem vonná kétségbe, a kérdés magva azonban a tudomány és a kultúra viszonyának korlátolt determinista felfogásában áll, amely a kutató magatartásában mutatkozik meg.

A kultúrák egymásba hatolása és az egyenlőtlen fejlődés

Ami Robert Jaulin magatartásának ismeretelméleti vonatkozásait illeti, induljunk ki abból, hogy az etnológus terepmunkája tulajdonképpen nem nyújt lehetőséget a kényelmes elmélkedés számára. L. Lévy-Bruhl *Jegyzetfüzeteiből*, M. Leiris vagy C. Lévi-Strauss esszéin át egészen Condaminas *Különleges és mindennapi* című művéig az etnológusok önkritikája hagyománnyá, csaknem szabállyá vált. Gyakran jobban örülnénk, ha az önbírálatban több szerénység mutatkozna. Magyarán: amit ez az önkritika újból és újból kérdéssé tesz, az többnyire az etnológus kulturális lehorgonyozottsága és a szelektív vakság kockázata. Az etnológus distanciája önmagához nagy vonalakban már megtörtént. Ha összetévesztjük az etnológus társadalmi státusát azzal a tudományos munkával, amelyet ennek keretében végez, akkor ez bizonyos fokú felelőtlenséghez, a tudományos munka jellegének teljes félreismeréséhez vezet. Jóllehet az egyik dolog nem teljesen független a másiktól, mégis más-más törvényszerűségeknek van egyik is, másik is alávetve. Az egyik a társadalmi-gazdasági determinizmusok rendszerére vonatkozik, a másik az ideológiai mozgalmakra: főleg az egzakt tudományok terén elért eredményekre, melyeknek modelljeit mind nagyobb mértékben hasznosítják a társadalomtudományok. És vonatkozik nem utolsósorban azokra a filozófiákra, amelyek sajátos nyelvezetükkel együtt bizonyos történelmi és tudományos mozgalmak vetületei. Ezek a mozgalmak nemcsak az emberek érdekszféráit, hanem világnézetüket, értékrendszerüket is mozgásba hozzák. A tudomány e viszonylagos önállóságának feladása — figyelembe véve azokat a közvetlen történelmi körülményeket, amelyek keretében létrejött — azt jelentené, hogy nem tudjuk felfogni: a tudomány lényeges összetevő elemei közé tartozik-e az önkritika képessége is, melynek során az etnológia önmaga tagadásával építi ki saját alapjait. Ha a bari-indiánok gondolkodásában megjelenik a Másik megismerésének lehetősége, a mások előtt való kitárulkozás — mint Jaulin állítja —, ehhez képest mi újat jelent az, hogy a nyugati filozófia két évezred óta az önmeghaladás gondolatát ápolja?

Jean Monod hiába hadakozik a hegeli és marxista dialektika ellen. Bírálatában voltaképpen összetéveszti Kant transzcendentális szubjektívizmusát Hegel totalizáló dinamikájával. Anélkül persze, hogy szemet hunynánk a dialektika fogatékosságai felett, maradéktalanul el kell ismernünk érdemeit: kettős elméleti sötétségből ragadta ki az egyetemes történelmet, figyelmeztetett az emberen inneni

események vakjátékára, és felhagyott a kifürkészhetetlen isteni gondviselésre való hivatkozással. Hegel érthetővé teszi, ésszerűséggel ruházza fel a történelmet, még akkor is, ha értelmezése többé-kevésbé megtévesztő metafizikus keretben történik, kerülő úton jut el az elvont értelemig. Ami Marxot illeti, ő ismét bevonja a történelembe az élő öntudatot, a társadalmi csoportok akarátát és érdekeit s ezekben a valóságos cselekvést a maga fehér foltjaival, áttekinthetetlenségével, hiányaival és „barkácsoló” jellegével. Mindezek az emberi fejlődés általános elméletének szűkszerű alapjai, s termékenyebb kutatási távlatokat biztosítanak, mint azok, amelyeket Monod ajánl. Monod ahhoz, hogy a spanyol–portugál tanulmányútjának jelentését megszővegezze, furcsa és elnagyolt újhegelianus stílusban hivatkozik „az önmagunkkal szembeni negatív viszonyra, amely minden kalandot már a kezdet kezdetén igazol”.

Ha a nyugati gondolkodás visszautasítaná a dialektikát, ez azt jelentené, hogy lemond legkiválóbb önkritikai módszeréről, elmetszi saját történelmi gyökereit, és ezáltal megmerevedésre ítéli önmagát. Mivel a dialektikus módszer fejlődése teljesen összefügg a nagy társadalmi átalakulásokkal (a történelmi helyzet és a filozófusok gondolkozása közti összefüggés persze nem merev), akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a hatást, amit a francia forradalom Hegel gondolkodására vagy a munkásmozgalom az ifjú Marx eszméi fejlődésére gyakorolt. A kultúrák, osztályok, társadalmi rendszerek szembesítése a társadalomtudományokban napjainkban is elmentmondásos folyamat. Ez a szembesítés — amely természetesen nem ragadható ki sem az ismeretelméleti, filozófiai, sem a politikai összefüggésekből — lehetőséget nyújt arra, hogy a szociológusok, történészek, etnológusok tökéletesítsék fogalmi eszközeiket.

A nyugati civilizáció nem alkot egységes tömböt, és tudósai, akik nem mások, mint a civilizáció tagjai, maguk is egy civilizáció fejlődésének sodrában élnek, noha rendelkeznek bizonyos autonómiával. Ennek a civilizációnak az irányítása a többi kultúra tagadásán alapul, de nem holmi elkerülhetetlen ördögi sugallat eredménye. Nem szabad összetévesztenünk az okot az okozattal, egy kialakult helyzet ideológiai racionalizálását azzal a gazdasági szerkezettel, mely a kizsákmányolást előidézte. Nem elhanyagolható tény, hogy a nyugati civilizáció négy évszázad óta folytatja világhódító útját, elsepervén a neki behódoló társadalmakat. De ugyanaz elmondható, *mutatis mutandis* az inka, kínai vagy arab civilizációkról is. Ebben az esetben már nem valami civilizáció lényegéről, hanem a politikai hódítás és a kulturális egységesítés mechanizmusairól van szó.

Attól kezdve, hogy a történelmi jelenségek előtérbe kerülnek, már nem elegendő azt leszögezni, hogy a kultúrák egymásbahatolnak, és a továbbiakban a kultúrák dialógusát s a kölcsönös tiszteletbentartás követelményeit hangsúlyozni. Fel kell becslülni, milyen mértékű ez az egymásbahatolás, és meg kell állapítani, melyek egy emberi közösség fejlődésének feltételei, s mivel magyarázható, hogy míg a középső kőkorszakig e fejlődés pszichofiziológiai üteme nagyjából egységes, ettől kezdődően egyes ágak gyorsabban fejlődnek, mint a többiek.

Nos, mindezt nem lehet holmi önkényes választásból fakadó véletlen művének tekinteni, amely — mondjuk — az ausztráliaiakat rokonsági törzsi társadalomhoz, bennünket pedig a technikához vezetett el. Valójában egyetlen társadalom sem állt a választás kettős alternatívája előtt, hanem mindegyik a benne rejlő lehetőségeket fejlesztette ki. A fehér civilizáció például Eurázsianak azon a részén fejlődött ki, ahol az ökológiai tényezők lehetővé tették bizonyos növény- és állatfajták megjelenését, meghonosítását, illetve megszelídítését.

Ez a „lovagias” történelemszemlélet nem kielégítő. A technikai civilizáció gyorsasági versenye nem vonhatja el a figyelmet a távol-keleti, amerikai, afrikai civilizációk történelmi „megrekedéséről”. A történelmet a maga teljes drámai dimenziójában kell bemutatni, miáltal szembetűnnek az eddig gazdátlanul lappangó nagy determinizmusok.

Ha a kultúrák egymásbahatolásának folyamata ma is létezik, akkor ez a folyamat elidegenedéssel jár együtt. Az igazi megoldás, amelyet az etnológiának tudományosan kell megalapoznia, nem csupán a kultúrák dialógusa, hanem azoknak az egyenlőtlen feltételeknek a folyamatos felszámolása, amelyek eddig eltorzították ezt a dialógust. Az etnológusnak belső megfigyelésen alapuló tanúvallomása a különböző kultúrák sajátosságairól nem állapodhat meg az egymásbahatolás regisztrálásának szintjén, meg kell haladnia a pusztá ténymegállapítást, el kell jutnia a társadalmak egyenlőtlen fejlődésének általános elméletéhez. A nyugati civilizációt, ha nem akarunk elméleti hibát elkövetni vagy politikai veszélybe sodródni, nem szabad összetévesztenünk az uralkodó osztályok ideológiájával, vagy azoknak a hódítási korszakoknak az ideológiájával, amelyek ezeket az osztályokat létrehozták. Nem szabad egyértelműen negatív előjelet tulajdonítanunk azoknak a technikai és tudományos találmányoknak sem, amelyeket ez a civilizáció a világ többi részének leigázásához használt fel. De ki tudja, hátha mégis. A lejtő ugyanis — az írás, a gondolat, a tudomány lejtője — csúszós, nagyon is csúszós.

Az elmondottakkal szemben legalább két ellenérvet lehet felhozni. Először is: Bastide műveiből az derül ki, hogy azoknak a kultúráknak, amelyekkel a történelem a legmostohábban bánt, még mindig van lehetőségük arra, hogy magukra találjanak. Ez az *Afrikai vallások Brazíliában* című könyvének legfőbb tanulsága. Azok a kultúrák, amelyekről azt hinnénk, hogy pusztulásra vannak ítélve, a legnehezebb körülmények között is tovább élnek, terjednek, sőt váratlan módon csodálatjók is magukat. Természetesen ezt a jelenséget a népesedési mutatók alakulása is támogatja, valamint a csoportok sajátos gazdasági integrálódása. Nemcsak a csoportok nagy létszáma tűnik itt jelentősnek, hanem az is, hogy e csoportok nélkülözhetetlenek voltak annak a gazdasági rendszernek, amelybe beilleszkedtek. Egészen más az amazonasi indiánok helyzete. Ezek szétszórva, alig néhány száz főt számláló kis csoportokban élnek, a fehér társadalomtól eltérő szerkezetű gazdasági közösséget alkotnak, s így bizonyos fokig „akadályozzák” annak fejlődését. (Gondoljunk csak arra, hogy milyen problémákhoz vezetett az Amazonas vidékét keresztülszelő út megnyitása és az ezzel járó területrendezés.) E közösségek ezért egészen más perspektívák előtt állnak. Nem aközött kell választaniuk, hogy kulturálisan beilleszkednek-e, vagy hagyják magukat lemészárolni. Az ő alternatívájuk az, hogy egyszerűen „elfogynak-e” vagy valamilyen módon fennmaradnak. Valljuk be, hogy ez utóbbi eset sem tűnik egyértelműen biztatónak. Mégis, a kulturális újjáéledés (ha egyáltalán van ilyesmi) fennmaradás nélkül elképzelhetetlen. Jaulinnek és követőinek művei ebből a szempontból pozitív szerepet játszanak. Pozitív szerepük csak nőne, hogyha a civilizációk egymásba hatolásának és elidegenedésének árnyaltabb elméletével alapoznánk meg.

A másik ellenérvet saját társadalmunkban kell keresnünk. Ha igaz az, hogy a fehér civilizáció nem azonos az uralkodó osztályokkal, akkor számítanunk kell arra, hogy e civilizáció meddő és mindent elsöprő homogeneitása mögül, az ipari társadalom személytelen álarca mögül előtűnjön az élő csoportok sokfélesége és sajátossága. Ez a folyamat természetesen már megkezdődött, erre utal a különböző tájegységek kulturális-identifikációs mozgalma, ami nem elhanyagolható tényező. Ha szűkebb értelemben fogjuk fel az etnológiát, azt tapasztaljuk, hogy a mai etno-

lógia feladata a kulturális megújulás jeleinek feltárása nemcsak vidéki mikro-összefüggésekben, hanem a szigetszerű városi kerületekben is. Az etnológia feladata továbbá, hogy a technokrata adminisztráció mesterséges jelenségei mögött felfedje az élő és többé-kevésbé együvé tartozó társadalmi egységeket, amelyekben az emberek — jól-rosszul — életük összegabalyított szálaít szövik. Mindezek a társadalmi szervezési formák a nagy városi egységekben is a kulturális hagyományokra vagy újításokra, az anyagi érdekekre vagy értékekre, vagy minderre együttesen hivatkozva a szemünk előtt újhodnak meg.

Ebből szükségszerűen következik az a módszertani távolság, amely nélkül a társadalmi tények nem válhatnak a tudomány tárgyává. Magától értetődik, hogy ez a distancia, amely a mi társadalmunkhoz kötődik, a miénk és miránk hat — önkéntes, mesterkelt és ideiglenes jellegű. Miért ne feltételeznénk, hogy a többi társadalom esetében is hasonló a helyzet, még ha ennek az elhatárolódásnak vannak is akadályai? A belső megfigyelés e két magatartás metszetén helyezkedik el: lehetővé teszi egyiket is, másikat is: a távolságot, amely nélkül nincs megfigyelés, összehasonlítás és sokkhatás, valamint a rokonszenvet, amely nélkül elvesz a kutató munkájának minden zamata, a tanulmányozott csoport ethosza iránti érzéke.

„A tárgyilagosság és tudomány iránti hűségünk meggátol bennünket abban — írja Monod —, hogy a tanulmányozott társadalmak egyedeivel ne mint a megismerés tárgyával kerüljünk kapcsolatba: a megismerés alanyának és tárgyának az »egymásba hatolása«, tehát a tudományos hűségre korlátozódik, mely annak az elhatárolásnak a következménye, hogy »objektíven«, vagyis »mint holmi dolgokat« tanulmányozzuk ezeket a társadalmakat.“ Az idézett állítással egyetérteni azt jelentené, hogy összezavarunk két dolgot. Az etnológus politikai és erkölcsi látásmódját, mely bizonyos fókig közeledhet a tanulmányozott csoportéhoz — a tudományos látásmóddal, amely nem ismer el kivételeket és félmegoldásokat. Abból kiindulva, hogy a gyarmati helyzet ingoványában megfeneklett etnológia eldologiasította a primitív népeket, nem szabad azt a következtetést levonni, hogy mindennemű distancia eldologiasodáshoz vezet. Ebből nincs más kiút, mint az etnológiát a különböző kultúrák etnológusainak vitaterevé tenni, mivel ebben a dialógusban ki-ki a maga kultúrájának a követője. Az etnológia az egyetlen tudomány, mely arra a kérdésre, hogy hogyan alakítsa és bontakoztassa ki önmagát egy bizonyos embercsoport — érdemleges választ tud adni, s ezzel azt a reményt sugallja, hogy gátat lehet vetni az etnocidium kísérleteinek.

Georges Ravis-Giordani

Jakabovits Márta: Tömeg

V. Gordon Childe és László Ferenc levelezése

A múlt század utolsó évtizedeiben Erdélyben és Moldvában szinte egyidőben kibontakozó régészeti kutatások egy magas fejlettségű újabbkőkori műveltség emlékeit hozták napvilágra az Olt és a Maros felső folyásától keletre eső hatalmas területen. A szép festett edényeiről nevezetes kultúrát nálunk Cucuteni-műveltség néven tartja számon a tudomány.

E kultúra erősi csoportjának feltárása elsősorban László Ferenc (1873—1925), a volt Székely Nemzeti Múzeum igazgató-örének régészeti kutatásaihoz fűződik. Századunk első negyedében e műveltség csaknem 30 lelőhelyét kutatta fel, s az erősi, oltszemi, sepsiszentgyörgyi, rétyi és illyefalvi településen kisebb-nagyobb ásatásokat is végzett. Az európai őstörténeti kutatásban mindenekelőtt az erősi Tyiszkhegyen végzett rendszeres ásatásait tartják számon. Felfedezéseit példásan publikálta: tömör, pontos leírásokkal, megfontolt következtetésekkal, bőséges illusztrációkkal, részletes francia nyelvű kivonatokkal. Kutatásai így hamarosan Európa-szerte ismertté váltak.

László Ferenc feltárásai nyomán a sepsiszentgyörgyi múzeum már az első világháború előtt földrészünk egyik leggazdagabb újabbkőkori gyűjteményét mondhatta magáénak. A hazai régészeken kívül (Kovács István, Márton Lajos, Pósta Béla, Roska Márton) külföldi szakemberek is (Walter Bremer, Gustav Kossinna, Jaroslav Palliardi, Hubert Schmidt) meglátogatják az ásatásokat, vagy tanulmányozzák a leleteket a múzeumban.

Az 1907-ben megkezdett ásatásokat László Ferenc 1913-ig folytathatta. Ugyanabban az évben a gyűjteményt átköltöztették a múzeum új, Kós Károly tervezte épületébe. A leletek restaurálása és tudományos feldolgozása az új, sokkal kedvezőbb körülmények között gyors ütemben haladhatott.

A világháború kitörése azonban hosszú időre megszakította László ásatásait s általában a múzeum tudományos tevékenységét. 1916-ban a múzeum épületét katonai járványkórházzá alakítják, majd a gyűjteményekkel együtt lefoglalva tartják egészen 1920 tavaszáig. A háborút követő nehéz években a tudományos pályája csúcsára érkezett, kutatómunkáját rajongásig szerető László számára reménytelennek látszott nemcsak ásatásainak folytatása, hanem — megfelelő közlési lehetőségek híján — a korábbi feltárások eredményeinek további közreadása is. Vasile Párvan önzetlen támogatása folytán, közvetlenül váratlan halála előtt László Ferenc még újrakezdhetette erősi ásatásait, de a Párvan alapította *Dacia* című régészeti kiadvány I. kötete már nemcsak utolsó tanulmányát közölte, hanem a róla írott nekrológot is.

Ebből az időből — élete utolsó két esztendejéből — származik a V. Gordon Childe-dal folytatott levelezése (1923—1925).

Az ausztráliai származású V. Gordon Childe (1892—1957) az őskor történetének bizonyára legkiemelkedőbb kutatója századunkban. Miután 1916-ban Oxfordban doktori fokozatot szerzett, a húszas évek elejétől véglegesen a régészetnek kötelezte el magát. Tanulmányutakat tesz Közép- és Délkelet-Európában, s megjelennek első tanulmányai. Ekkor lát hozzá első nagyszabású munkájához, a *The Dawn of European Civilisation* (London, 1925) megírásához, mely egy csapásra a világ ősrégészeinek élvonalába emeli. Ezt csakhamar követi újabb műve, *The Aryans. A Study of Indo-European Origins* (London, 1926), melynek nyomán a következő esztendőben, alig 35 esztendő korában, elfoglalhatta az edinburgh-i egyetem ősrégészeti tanszékét.

A László Ferencsel folytatott levelezést Childe kezdeményezi: különlenyomatokat és kiegészítő adatokat kér a háromszéki neolitikus telepek leleteiről. Ebben az időben Childe maga is főleg az újabbkőkor kutatásával, a Balkán és Közép- és Kelet-Európa festett agyagművességének kapcsolataival foglalkozik.

Az angol régész érdeklődése László munkássága iránt annál is érthetőbb, mivel — maga Childe vallomása szerint — az ő „eredményei a legjelentősebbek abból, amit a festett agyagművesség egész köréből ismerünk“, mert, Hubert Schmidttől eltekintve, László Ferenc volt „az egyedüli ember, aki módszeresen és tudományosan ásvott ki egy telepet“. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy míg Hubert Schmidt elsősorban rétegtani megfigyeléseivel és a Cucuteni jellegű festett agyagművesség stílusztikai fejlődésének vizsgálatával tűnt ki, addig László, anélkül hogy elhanyagolta volna ezeket a területeket, helyszíni megfigyelései és a leletanyag alapján mindenekelőtt az újkőkori ember *életmódjának* a felidézésére törekedett. László Ferencnek a régészeti kutatások céljáról alkotott korszerű felfogása igen közel állhatott ahhoz a *történeti szemlélethez*, amelyet főképpen Childe tudatosított az ősrégészet tudományában.

Childe előbb a schipenitzai anyag (lásd az 5—6. jegyzetet) feldolgozása során, majd az európai őstörténetről írott első összefoglaló munkája írásakor fordult Lászlóhoz adatokért. László Ferenc rajzokkal, fényképekkel, irodalmi utalásokkal kísért válaszai számunkra is értékesek, mivel számos, máig is közöletlen adatot tartalmaznak. Különösen érdekes László 1924. július 15/21-i levele, melyben — egyebek között — rétegek szerint felsorolja az összes erődsi réz- és aranyleleteket s a háromszéki telepeken előkerült agyagbélyegzőket.

Műve első kiadásának előszavában Childe László Ferencnek is megköszönte segítségét, s könyvében *Oltenian Culture* cím alatt külön fejezetet szentelt a festett agyagművesség Olt menti, háromszéki leleteinek.

László Ferenc és Gordon Childe levelezése elméleti jelentőségű kérdéseket is felvet: az erődsi kultúra kapcsolatai más műveltségekkel (lengyel és morvaországi festett agyagművesség); Közép- és Kelet-Európa neolitikumának viszonyulása az Égei-tenger térségének relatív és abszolút kronológiájához. E kérdések felvetése kapcsán az elsők közt kísérlük meg kijelölni az erődsi kultúra helyét egyrészt a Cucuteni-műveltség egészében, másrészt Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa neolitikumának tágabb összefüggéseiben.

Childe-dal folytatott levélváltása, dolgozataik rendszeres kölcsönös megküldése a hosszú évekig tartó elszigeteltség után a nemzetközi tudományos élettel való kapcsolatok újrafelvételét jelentette László számára. Maga utal erre egyik levelében: „Örömmel olvastam és tanulmányoztam a Schipenitzről közzétett nagyértékű tanulmányát, melyet szíves volt nekem megküldeni. Örömet növelte az a körülmény, hogy évek óta nem juthattam hozzá a külföldi archeológiai vizsgálódások

újabb eredményeihez. Kérem e tárgykörre vonatkozó publikációk további szíves megküldését is."

László Ferenc felismerte az angol régész tanulmányainak jelentőségét a hazai neolitikum s általában Európa keleti tájainak ősrégészete szempontjából. Erre rá is mutatott azokban a recenziókban, amelyekben Childe két tanulmányát méltatta a *Convorbiri Literare* hasábjain (lásd az 1., 6., 28. jegyzetet). E recenziókkal — tudomásunk szerint — elsőként hívta fel a romániai szakkörök figyelmét Childe munkásságára. A recenziók közreadása egyben László Ferenc s a román tudományos és művelődési élet közötti kapcsolatokat is elmélyítette. Erdemes idéznünk a *Convorbiri Literare* szerkesztőségének ajánlását a recenziók közlése alkalmából: „Dr. László Ferenc úr, a sepsiszentgyörgyi székely múzeum igazgatója és az oly érdekes erődsi kutatások szerzője, melyekről a C.L. jan.—febr.-i számában esett szó, az alábbi két recenziót küldte számunkra, amelyet majd újabb cikkei fognak követni.” Sajnos, László Ferenc korai halála megakadályozta a további együttműködést.

Mint említettük, a háborús évek következtében az erődsi ásatások 1913-ban félbeszakadtak. Gordon Childe 1924. szeptember 20-án a Székely Nemzeti Múzeum igazgatóságához írott levelében érdeklődött az erődsi ásatások iránt, melyeket „olyan hozzáértéssel és állhatatossággal vezetett Dr. László”. Közli, hogy a cambridge-i egyetem Régészeti és Etnológiai Múzeuma kész 60 font sterlinggel hozzájárulni az erődsi ásatások újrafelvételéhez, ha a sepsiszentgyörgyi múzeum hajlandó arra, hogy a leleteket, mindenekelőtt az edényeket, szobrocskákat és pecsételőket egyenlően osszák el a két múzeum között. Ez a legkevésbé sem károsítaná meg a sepsiszentgyörgyi múzeum gyűjteményeit — írja Childe —, mivel tapasztalata szerint a festett kerámiás településeken bőségesen kerülnek elő hasonmás-példányok, s a cambridge-i múzeumnak különben is jellemző tárgyakra, és nem kivételes leletekre van szüksége.

Csutak Vilmos, a múzeum igazgatója 1924. október 21-én válaszol Childe-nak. László Ferencsel egyetértésben közli, hogy a javasolt feltételeket elfogadják, de az ásatásokat már csak 1925 nyarán lehet megkezdeni. Addig megteszik a szükséges lépéseket az ásatási engedély megszerzése végett. A múzeumnak azonban — írja Csutak — nem áll módjában engedélyt szereznie a leletek kiviteléhez. Ezt a cambridge-i egyetemnek diplomáciai úton kellene kieszközölnie.

Csutak Vilmos válasza nagy késéssel érkezhett Childe-hoz, mert az angol régész 1924. november 21-én — félve, hogy előző levele nem jutott el a címzetthez — megismételte a cambridge-i múzeum ajánlatát. Hangsúlyozza, hogy „magától értetődően csak Dr. László folytathatja az ásatásokat”.

A cambridge-i múzeummal 1925-re tervezett együttműködésre nem került sor, mert Vasile Pârvan, az Akadémia főtitkára, a bukaresti Nemzeti Régiségmúzeum igazgatója hathatós közbenjárására a kultuszminisztérium 50 000 lejt utalt ki az erődsi ásatások céljaira. Így kerülhetett sor, 12 évi megszakítás után, a tyiszkhegyi őstelep feltárásának folytatására. Az ásatást maga Pârvan is meglátogatta, s később meleg szavakkal emlékezett vissza benyomásaira: „Sohasem fogjuk elfelejteni utolsó találkozásunkat ezzel a fáradhatatlan kutatóval, legjelentősebb felfedezéseinek színhelyén, Erődsön, 1925 augusztusában, alig néhány héttel váratlan halála előtt. Nagyon boldogan, hogy folytathatja a Nagy Háború oly szomorú évei miatt hosszú időre félbeszakadt ásatásait, László tudománya iránti szeretetétől átszellemülten magyarázta el nekünk nemcsak legújabb felfedezéseit, hanem az erődsi ásatások egész történetét, rendkívül értékes helyrajzi és régeltani részletekkel, amelyeket csak az ásatás színhelyén lehet igazán megérteni.” (Dacia I. 1924/1927. 368.)

A cambridge-i múzeummal közösen végzendő ásatást 1926-ra halasztották, ám erre már nem kerülhetett sor. Röviddel az erődsi ásatások befejezése után, 1925.

szepember 16-án, alig 52 éves korában László Ferenc Kolozsvárott váratlanul elhunyt. Gordon Childe-nak már csak e szomorú esemény után, 1926 elején adatott meg, hogy tanulmányozhassa László Ferenc háromszéki leleteit a sepsiszentgyörgyi múzeumban.

László Ferenc korai halála megakadályozta tudományos művének kiteljesítését, az erődi őstelep teljes feltárását, ásatásai gazdag anyagának feldolgozását és közreadását, a Childe-dal folytatott levelezésében is említett, készülő munkáinak befejezését. Hogy mit is vesztett a hazai és az európai őstörténet László Ferenc korai elvesztésével, azt olyan tudósok fejezték ki a legnagyobb megbecsülés hangján, mint Vasile Pârvan (*Dacia* I. 368.) és V. Gordon Childe (*Man* XXV. 1925. 179. No. 110.). De ez a veszteség számunkra is élő: az az űr, amelyet László Ferenc hagyott maga után, máig is érződik a Cucuteni-műveltség erdélyi ágának kutatásában.*

László Attila

* Az alább közreadandó leveleket, egy kivételével, a Sepsiszentgyörgyi Megyei Múzeum irattára őrzi (lelt. sz.: 12 251.). Ugyanitt található Gordon Childe-nak Csutak Vilmoshoz írott két levele (angol nyelven, német kivonattal), valamint Csutak Vilmos válaszában fogalmaztványa, amelyeket bevezetőnkben említettünk. A levelek közlésre való átengedéséért Dr. Székely Zoltán igazgatónak tartozunk köszönettel. A 7. számú levél a László család birtokában van. A német és angol nyelvű leveleket saját fordításunkban közöljük.

1. V. Gordon Childe német nyelvű kéziratos levele László Ferencnek

London, 1923. X. 24.

Igen tisztelt Kolléga Úr

Bátorkodom ezennel megküldeni Önnek a Thesszália és Közép-, illetve Kelet-Európa között a festett agyagművesség idejében fennálló kapcsolatokról szóló dolgozatom különlenyomatát.¹ Reméltem, hogy magam utazhatom Sepsiszentgyörgyre, de sajnos, ez nem sikerült.

Koziowski professzor², akit Lwówban ismertem meg, közölte velem, hogy Ön Erősdön megaron típusú házakat talált. Sajnos, az Ön ezekre vonatkozó közleménye (a Dolgozatokban³) itt nem található meg. Már olvastam az Ön korábbi tanulmányát az Archeologiai Értesítőben⁴, s így annál kíváncsiabb vagyok, hogy megismerhessem az Ön utóbbi ásatásainak eredményeit.

Jelenleg egy nagyobb tanulmányt írok a festett agyagművességről, s különösen a schipenitz⁵ edényekről, amelyeket Bécsben tanulmányoztam. A dolgozatnak a Journal of Royal Anthropological Institute következő füzeteiben kell megjelennie⁶.

Ehhez nagy szükségem van az Ön Erősdről írott munkájára. Ha volna még egy példánya, szívesen küldenék cserébe bármilyen angol vagy francia könyvet, amelyre Önnek szüksége van. Természetesen a Királyi Antropológiai Intézet is kész volna csereviszonyba lépni Kolozsvárral.

Hallom, hogy Ön Erősdön egy rézcsákányt is talált. Szeretném megkérdezni, hogy magyarországi típusú [rajz⁷] volt-e. Ujabbban Kréta szigetén találtak hasonló csákányokat — a legkorábbi már a korai minoszi II/a időszakhoz tartozik, vagyis Kr.e. 2400 előtti.

Igen hálás volnék, ha kívánságomnak eleget tehetne, s kérem szépen, küldje el nekem dolgozatának egy különlenyomatát.

Zárom soraim, kiváló tisztelettel

V. Gordon Childe

László Ferenc Úrnak
Székely Múzeum
Sepsiszentgyörgy
Erdély

Sajnálatosképpen magyarul nem tudok írni (s olvasni is csak nehezen). Gondolom, a német nyelvet könnyebbnek találja, mint a franciát.

2. V. Gordon Childe angol nyelvű kézírásos levele László Ferencnek.

London, 1924. VI. 30.

Kedves Dr. László. Nemsokára közléseszek egy könyvet az európai újab-
b-kori műveltségekről¹⁸. Nagyban emelné értékét, ha volna néhány kiegészítő
adatom az Ön felbecsülhetetlen értékű erósi eredményeiről, a még kiadatla-
nokról is. Különösen tudni szeretném, melyik rétegben találta Ön a pecsételő-
ket vagy pintaderákat [rajz⁹] stb., amelyek a krétai pecsételőkre emlékeztetnek.
Talált Ön kőbuzogány-fejeket [rajz¹⁰] vagy [rajz¹¹], vagy olyan kőszobrocská-
kat, mint amilyeneket Tordoson¹² leltek? Vagy Spondylus-kagylóból készült
karkötőket (mint Bulgáriában, Vinčán¹³, Obesenyőn¹⁴, Wormsban stb.)? S Ön
most is úgy véli, hogy fém — réz — csak a legfelső rétegben jelentkezik?
Furcsa, hogy Ön nem talált aranyat. Thesszáliában, a sesklói akropoliszon
Tsountas¹⁵ talált egy kis arany [függőt] [rajz¹⁶], az erósidiekhez nagyon ha-
sonló edényekkel. A balták nyelvükhöz ott is szarvasagancs ágba vannak erő-
sítve [rajz¹⁷] vagy [rajz¹⁸]. Az utóbbit Ön ábrázolta Erősdről. Remélem, meg-
kapta Schipenitzről szóló dolgozatomat¹⁹, és tetszett Önnek. Azt hiszem, hogy
Erősdöt mielőbb össze kell hasonlítani Cucuteni²⁰ I-gyel [...].

Kiváló tisztelettel készséges híve

V. Gordon Childe

3. László Ferenc V. Gordon Childe-nak.

Magyar nyelvű gépiratos másolat.

Sepsiszentgyörgy, 1924. VII. 15.

Angol nyelvű fordításának dátuma: 1924. VII. 21.

Igen tisztelt Uram!

Folyó évi június 30-iki nagybecsű levelére válaszolva erósi ásatásaim
eredményeiből az alábbi adatokat van szerencsém közölni:

- A) Agyagbélyegzőt (pintaderász) Erősdön összesen 5 db-ot találtam, s min-
denik a legalsó VII. rétegből való. Oltszemen 5 db-ot, Rétyen 1 dbt. talál-
tam (Dolgozatok 1911. 78-ik kép, továbbá mellékelte rajzon 1—2—3. sz.).
- B) Kőbuzogány fejét vagy olyan kőalakokat, mint Tordoson, sem Erősdön,
sem más Olt menti telepen nem találtam.
- C) Kagylóléhből készült karkötő szintén nem került elő, de a Dolgozatok 1911.
folyamában a 6. képen közölt ékszerleletben ívben hajló 35 db kagylóléj-
lemez volt, melyek két vége át van lyukasztva, hosszuk 3—6 cm, szélessé-
gük 1 cm. Valószínűleg egy összefűzött vagy felvarrt mellű részai.
- D) A vörösrézről készült tárgyak száma az 1911—12—13-iki ásatások rendjén
kibővült, s azoknak teljes jegyzékét az alábbiakban közlöm, jelezve a réte-
get, melyben találtam.
 - 1. 4 cm hosszú lapított huzal. Lelt. sz.: 3674. VII. réteg.
 - 2. Ívben meghajlított hengeres huzal 2 db. Lelt. sz.: 3458. VI. réteg.
 - 3. 9,5 cm hosszú és 6 mm vastag ár. Lelt. sz.: 388. VII. réteg (4. rajz).
 - 4. Ár. Lelt. sz.: 487. IV. r. (Dolgozatok. 1911. 92. kép).
 - 5. Késpenge (?). Lelt. sz.: 488. IV. réteg (Dolgozatok. 1911. 92. kép).
 - 6. Az ékszerleletben a IV. rétegből a négyféle nagyságú gyöngyökön kívül
(Dolgozatok. 1911. 92. kép) 6 db spirális (Dolgozatok. 1911. 93., 94. kép) és
1 db hengeralakra összehajtott lemezke. Lelt. sz.: 2388.

7. 1 mm vastag hengeres huzalból készült 2,8 cm átmérőjű karika. Lelt. sz.: 389. II. réteg (5. rajz).
8. Csonkakúp felületű lemez két töredéke. Külső felületén concentricus, átmérője 13,5 cm. Lelt. sz.: 22 181. II. r. (6. rajz).
9. Fűzfalevél alakú lemez (tör?) hossza 190, szélessége 38, vastagsága 3 mm. Lelt. sz.: 126. II. réteg (7. rajz).
10. 2 db spirális 7,5 és 8 cm átm., kanyarulatok száma 7,75 és 8. Lelt. sz.: 3548—3549. I. réteg.
11. Csákány, melynek rajzát múltkor közöltem. Lelt. sz.: 2689. I. réteg.

Mindezekből kitetszik, hogy a vörösréz tárgyak száma alulról fölfelé haladva növekszik, viszont nem hiányzik a legalsó rétegből sem.

E) Még az 1910. évi ásatás rendjén az említett ékszerleletben a IV. rétegben találtam 1 db 3 mm széles lemezből alakított 8 mm átmérőjű aranyteker-
cset, melyen a csavarulatok száma 5, mindkét vége kihegyezett, súlya 2,75 gr. Lelt. sz.: 2371. Publikálása a telep biztonsága szempontjából az ásatás befejezése előtt nem látszott célszerűnek (8. rajz).

Az 1911. évi ásatás rendjén a VII. rétegben még egy aranytárgy került elő, ez egy karika, mely 66 mm hosszú, két végén kissé kihegyezett $1\frac{1}{2}$ mm vastagságú hengeres huzalból készült; súlya . . . gr. (9. rajz). Lelt. sz.: 3713.

F) Az átlukasztott szarvasagancs ágak közül csupán egy oltszemi példánynak alsó végében volt bele erősítve egy 3 oldalú kihegyezett kő-ék (Dolgozatok. 1911. 91. kép, 3. pont). Ezen a képen a IV. számú szarvasagancs-tőnek éle a nyél-lyukra derékszög alatt áll, s így alakja a kapa formával egyezik (10. rajz). Lásd még „Zeitschrift für Ethn[ologie] 1911. p. 593. Tabl. 10.“

Az erösi példányok egyik oldalukon a nyél-lyukkal párhuzamosan ékalakúan le vannak faragva és le vannak simítva.

A berlini múzeumban lévő cucuteni-i anyagot, úgyszintén a Bécsben lévő schipenitzi anyagot még 1913-ban a helyszínen tanulmányoztam. Róluk készült rajzaimnak és jegyzeteimnek az összehasonlító tanulmányozáskor sok hasznát fogom venni. Legyen kegyes megírni, hogy Hubert Schmidt²¹ a cucuteni-i anyag részletes feldolgozását közzétette-e? Sajnos, hogy az oroszországi dimini-i anyagot csupán az irodalomból ismerem.

Örömmel olvastam és tanulmányoztam a Schipenitzről közzétett nagyértékű tanulmányát, melyet szíves volt nekem megküldeni. Örömemet növelte az a körülmény, hogy évek óta nem juthattam hozzá a külföldi archeológiai vizsgálódások újabb eredményeihez. Kérem e tárgykörre vonatkozó publikációk további szíves megküldését is. Még az erösi ásatás néhány egyéb problémájáról is szeretnék Öntől felvilágosítást kapni, de ezt egy következő alkalomra hagyom.

Mély tiszteletem kifejezése mellett maradtam

Kész szolgálja:

4. V. Gordon Childe angol nyelvű kézírásos levele László Ferencnek.

London, 1924. VIII. 6.

Kedves Dr. László

Nagyon kedves Öntől, hogy olyan kimerítően és olyan hamar válaszolt az én sok kérdésemre. Rengeteget kérdeztem, mégis félek teljes képet adni könyvemben az Ön munkásságáról, mivel az kevésbé ismert ebben az országban (Dolgozatok lévén elég ritka). Mindazonáltal, az Ön eredményei a legjelentősebbek abból, amit a festett agyagművesség egész köréből ismerünk, mivel — H. Schmidttől eltekintve — Ön az egyedüli ember, aki módszeresen és tudományosan ásvott ki egy telepet.

Az aranylelet csinos. Kapcsolódik Tsountas kis Sesklo-i arany függőjéhez, amely az Ön erösi edényeihez hasonló kerámiával (Dimini-stílus) együtt került elő. Nem hinném, hogy veszélyeztetem a telepet, ha könyvemben megemlítem azt [ti. az aranyleletet], de ha Ön úgy akarja, hogy ne tegyem meg, akkor elhallgatom. Különös, hogy a pecsételők csak a legalsó rétegben fordul-

nak elő. Ugy tűnik, hogy Erősd I. csak elkezdődött nagyjából abban az időben, mint a lengyel²² és a hasonló morvaországi agyagművesség, mivel Palliardi²³ talált egy „pintaderát” Boskovstynban²⁴ (W.P.Z. 1), festett edényeivel együtt. De, amint arra a Dimini Culture-ban²⁵ rámutattam, a morva—lengyel festői stílus Thesszália III.-nak, míg az erődsi stílus a II.-nek felel meg.

Nem; sajnós Hubert Schmidt még nem közölte Cucuteni-t vagy Monte-orut. Azt mondta nekem, hogy nem sikerült kiadót találnia.²⁶ Szeretném tudni, melyik idősebb, Cucuteni I. vagy Erősd. Az On idoluma azt mutatja, hogy a két település részben egyidejű.

Sok köszönettel, tiszteletteljes híve

V. Gordon Childe

5. László Ferenc V. Gordon Childe-nak.

Magyar és angol nyelvű kézírásos fogalmazvány. Dátum nélkül.

Igen tisztelt Uram!

Felhasználom a kedvező alkalmat, hogy legutóbbi megtisztelő soraira válaszoljak. Legelőbb is szívesen értesítem, hogy mindazt az anyagot, amit eddig Önnel közöltem, tehát az aranytárgyakat is, tetszése szerint szabadon felhasználhatja.

Nekem megküldött két értekezését magyarra lefordítottam s a Bukarestben megjelenő Convorbiri Lit[erare] folyóiratban közelebbről ismertetni fogom.²⁷

Párvan bukaresti egyetemi tanár közölte velem, hogy a háromszéki telepekkel egyenlő földrajzi szélesség alatt, de a Kárpátokon kívül, Focşani mellett, egy festett kerámiás telepet talált, amelyen az ásatásokat legközelebb megkezdi.

A magam részéről is nagyon köszönöm az erődsi ásatások újból való megkezdése érdekében tett szíves közbenjárását.²⁸

Készséges híve

6. V. Gordon Childe angol nyelvű kézírásos levele László Ferencnek.

London, 1924. december 1.

Tisztelt Dr. László.

Nagyon köszönöm levelét, melyben szíves beleegyezését adja, hogy illusztrációit reprodukálhassam, s hogy utalhassak az Ön kiadatlan leleteire.

Rövidesen elküldöm Önnek egy görögországi aranyedényről írott kis cikkem különlenyomatát, mely most van sajtó alatt. Örvendek, hogy tehettem valamit azért, hogy az Ön számára lehetővé váljék nagy jelentőségű munkájának folytatása, s hogy Ön kész annak folytatására, és megengedi, hogy néhány másodpéldányt országunkba hozzunk.

Öszinte híve

V. Gordon Childe

7. László Ferenc V. Gordon Childe-nak.

Angol nyelvű kézírásos másolat.

Sepsiszentgyörgy, 1925. május 1.

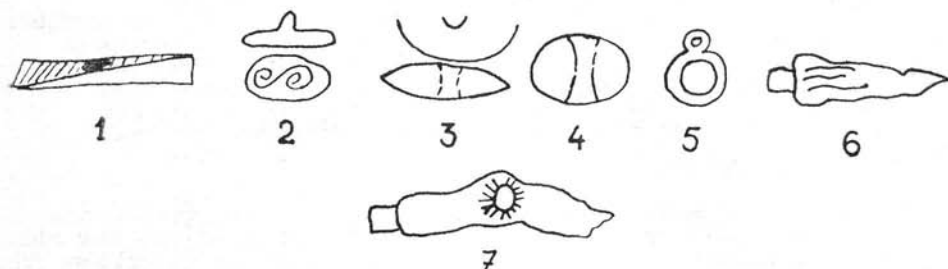
Tisztelt Uram,

Még januárban köszönettel kézhez vettem közleményét a korai helládikus aranyedényről. Az elmúlt hetekben én is elküldtem Önnek a Convorbiri Lit[erare] novemberi számát, amelyben ismertettem az Ön Diminiről és Schipenitzről írott dolgozatait²⁹. Ugyanakkor elküldtem Önnek a Székely Népből megjelent cikkemet az újabbkőkori festett agyagművességről.

Nagy érdeklődéssel várom Európa neolitikus kultúráiról írott művének³⁰ megjelenését, melynek nagy hasznát venném munkámban, melynek a közeljövőben kell megjelennie Tübingenben a „Veröffentlichung des Urgeschichtlichen Forschungsinstituts“ sorozatban³¹, abban a formában, mint legutóbb Dr. Hans Reinerth³² munkája: *Die Chronologie der jüngeren Steinzeit*.

Elkészítettem az L 1 lakóház rekonstruált modelljét³³. Még mielőtt közölném, küldök róla Önnek két fényképet. Ennek a lakóháznak a leírása megtalálható a *Dolgozatok* 1914. évi kötetében, 325–336. lap és 79. ábra.

Készséges híve

V. Gordon Childe vázlatos rajzai László Ferenchez intézett leveleiből: 1. kettős, ellentétes élű rézcákány (1. levél); 2. spirális díszű agyagpecsételő; 3–4. nyéllyukas kőbuzogány-fej; 5. karika alakú aranyfüggő; 6–7. szarvasagancsba erősített kőbalta (2. levél).

JEGYZETEK A LEVELEKHEZ

¹ V. Gordon Childe: *The East-European Relations of the Dimini Culture*. Journal of Hellenic Studies, 1922. 252–275.

² Leon Kozłowski (1892–1944) lengyel régész, a lwówi egyetem tanára.

³ László Ferenc: *Ásatások az erősi őstelepen. I. közlemény. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* (röviden: *Dolgozatok*). 1914. 279–417. Ugyanitt jelent meg László egyik korábbi tanulmánya: *Három-szék vármegyei premykenaei jellegű telepek* (1911. 175–259.).

⁴ László Ferenc: *Festett edények az erősi és oltszemi telepekről*. Archeologiai Értesítő, 1912. 57–66. Lásd még: *Az erősi ásatások*. Ugyanott, 1914. 151–153.

⁵ Schipenitz: újkőkori festett kerámiás telepéről híres falu a Prut balpartján.

⁶ V. Gordon Childe: *Schipenitz: a Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bucovina*. Journal of the Royal Anthropological Institute, 1923. 263–288.

⁷ Mellékelt ábrákon: 1. sz.

⁸ V. Gordon Childe: *The Dawn of European Civilisation*. Első kiadása: London, 1925.

⁹ Mellékelt ábrákon: 2. sz.

¹⁰ Uo. 3. sz.

¹¹ Uo. 4. sz.

¹² Torma Zsófia kutatásai révén nevezetessé vált újabbkőkori település a Maros balpartján, Szászváros közelében.

¹³ Az azonos nevű kultúra lelőhelye a Duna jobbpartján, Belgrád közelében.

¹⁴ Bánsági helység.

¹⁵ Görög régész, a thesszáliai (Görögország) neolitikum két, egymást követő festett kerámiás műveltségének névadó településén (Sesklo és Dimini) végzett ásatásokat a század elején.

¹⁶ Mellékelt ábrákon: 5. sz.

¹⁷ Uo. 6. sz.

¹⁸ Uo. 7. sz.

¹⁹ Lásd a 6. jegyzetet.

²⁰ Az azonos nevű neolitikus kultúra lelőhelye Moldvában, Iași-tól ÉNy-ra. Hubert Schmidt (1864—1933) berlini tudós itteni ásatásai (1909—1910) alapján a Cucuteni-műveltség fejlődésében három szakaszt állapított meg.

²¹ Lásd a 20. jegyzetet.

²² Tolna megyei (Magyarország) község; határában az azonos nevű korai rézkori műveltség temetőjét tárták fel.

²³ Jaroslav Palliardi (1861—1922) neves autodidakta régész, a morvaországi festett agyagművesség kutatója.

²⁴ Helyesen: Boskovštejn. Jelentős neolitikus település DNy-Morvaországban (Csehszlovákia).

²⁵ Lásd az 1. jegyzetet.

²⁶ A cucuteni-i település monográfiája csak évek múlva jelenhetett meg (Hubert Schmidt: *Cucuteni in der oberen Moldau*. Berlin—Leipzig, 1932). Sărata Monteoru (Buzău megye) 1917—1918-ban végzett ásatásokat Hubert Schmidt.

²⁷ Childe-nak az 1. és 6. jegyzetben említett tanulmányairól van szó. A recenziókat lásd: *Convorbiri Literare*, 1924. 874—876.; 876—877.

²⁸ Lásd a levelezéshez írott bevezetőnk.

²⁹ Lásd a 28. jegyzetet.

³⁰ Lásd a 8. jegyzetet.

³¹ László Ferenc itt az erődsi telep készülő monográfiájára utal (*Die neolitische Station von Erőds*), melyet már nem sikerült befejeznie.

³² Hans Reinerth (sz. 1900) német régész, Gustav Kossinna utóda a berlini egyetem őstörténeti tanszékén.

³³ Az erődsi neolitikus lakóház modellje ma is látható a Sepsiszentgyörgyi Múzeum kiállításán.

*

A László Ferencről rajzolt kép kiegészítése végett — László Attila bevezetője mellé — szükségesnek tartjuk ideiktatni a nemrég elhunyt László Dezsőnek *Önéletrajzfele* írásából (1938-ban készült) egy részletet. A régész, a tudós arcéle e sorok alapján kiegészül az ember, az apa, a tanár bemutatásával.

Ha ezt a szót hallok — ember —, önkéntelenül édesapámra gondolok. A sepsiszentgyörgyi Mikó-kollégium tanára volt és a Székely-múzeum igazgató-őre volt. Hét gyermeket nevelt föl szerény tanári fizetéséből úgy, hogy sohasem küzdött adósságokkal... Legnagyobb testvérem 15 éves és a legkisebb egyéves volt, amikor édesanyám meghalt. A család legsúlyosabb esztendői a világháború idejére estek. Két dolgot kellett ebben a családban megtanulnunk: a szorgalmas munkát és az egymásért való lemondást, az egymásért való szolgálatot. Még híre-pora sem volt a mai munkatábornak, de a mi házuk valóban és igazán munkatábor volt — a szó jó értelmében. Nyolcéves korom óta egyre nagyobb arányokban vettem részt a házimunkában. Köz pályámat a gyomlálással kezdtem, s az egyszerű kerti munkákon át emelkedtem a hetekig tartó kapálás, aratás, cséplés, favágás magasabb állásaiig. Sohasem felejttem el: hetedik gimnazista voltam, ebéd után egy óra hosszat fűrészeltem a másnapra szükséges fát, akkor elmentem az egyik priváttanítványomhoz, onnan a tánciskolába, tánciskola után megvásároltam a másnapra szükséges húst, ez utóbbi foglalkozást harmadikos koromtól nyolcadikos koromig folytattam, este lett, mire hazaértem, akkor elintéztem a kosztos gyermek privátóráját, és vacsora után tanultam magamnak. Ennek a légkörnek köszönhetem, hogy megtanultam dolgozni, és fanatikusan hittem van abban, hogy egyesegyedül az emberi munka az a lehetőség, amellyel befolyhatunk sorsunk intézésébe. Amíg munkánk van, addig életünk van. A munkán keresztül kezünkben tartjuk az életet...

Ma sokszor elcsodálkozom azon, hogy miképpen is tudtuk mi átélni a háborús esztendőket? Ennek titka abban volt, hogy édesapám feltétlen tekintéllyel és nagy bölcsességgel tudta kormányozni ennek a kis munkaközösségnek az életét. Angol és német folyóiratok állapították meg róla, hogy kedvenc szakmájában, az archeológiában úttörő munkát végzett. Alig volt esztendő, hogy angol vagy német egyetemi tanárok, múzeumi emberek meg ne fordultak volna nálunk. Tudománya nem szakította el az élettől, sőt a tudomány csiszoló kövei között kiélezett elméjével pompás gyakorlati eredményeket ért el. Amikor a háború alatt nehéz volt búzát beszerezni, az egész város és környék csodájára kapás búzát vettett egy fél hold haszonbérelt földbe. A trágyázatlan, elhanyagolt földbe félvéka búzát tetettünk, olyan gyér sorokba, mintha törökbúza-föld lett volna. Már így, a vetéssel is megtakarítottunk majdnem egy hektó szemet. A gyér sorokban kikelt búzát kis kapákkal házilag megkapáltuk. Aratás előtt mindenki csodájára járt a földnek. A kapálástól a búzatövek úgy megbokrosodtak, hogy a vetés sűrűbbnek látszott, mint a többi búzatáblákon. Volt olyan búzaszem, amelyből harminc-negyven szál és kalász hajtott ki. Csépléskor a félvéka búzából hét métermázsza búzát nyertünk. Persze, most már nem mosolyogtak a gazdák a „tanár úron“, aki „könyvből tanulja“ a mezőgazdaságot.

A falut és a falu iránti felelősséget sem az új mozgalmakból ismertem meg. Még nem adták ki a jelszót, hogy mentsük meg a falut, amikor édesapám néhány tanítóval már minden télen rendszeresen látogatta a szomszédos falvakat, hogy ott népszerű előadásokat tartson növényművelési, állatvédelmi és egészségügyi kérdésekről. A múzeum néprajzi anyagának java részét ő maga gyűjtötte össze. Szekérrel vagy urasági kocsival járta a háromszéki és udvarhelyszéki falvakat, felmászott a padlásokra, lement a pincékbe, felforgatta a kamarák lim-lomját. Mindenik útvjáról szekérderek számra hozta haza kallódó népi értékeinket. Olyan büszke voltam arra, hogy házunk előtt 1744-ből való galambbúgos székelykapu állott, és én ezen a kapun mehettam ki a városba. Szemem előtt építette fel Kós Károly a múzeum hatalmas épületét, a legszebb modern házat, amit valaha és valahol is láttam, pedig azóta Európa egypár országát összekóboroltam. Ma azok közé tartozom, akik a népművészettel akarják a magyar művészetet megújítani. Gyermekkoromban olyan szívesen levettam a polcra a *Magyar Iparművészet* egy-egy évfolyamát, és abban mindig a Kós és Toroczkai-Wigand Ede rajzait kerestem. Nem tudtam még miért, de nagyon szerettem azokat. Most tudom, hogy miért szerettem őket, a magyar építőművészet első úttörőit.

Az igazi demokrácia értelmét gyermeckorom óta gyakorlatilag ismerem. Abban a családban, ahol felnőttem, az egyetlen mérték a közösségért végzett munka volt. Az édesapám vezetése alatt álló kis társadalomban a munkát és a munkást minden esetben megbecsültük. Édesapám igazi demokrata ember volt, aki hivatásán keresztül a legtermészetesebb módon jutott a néppel kapcsolatba, anélkül hogy demokráciát hirdetett volna. Asztalunknál gyakran ebédeltek falusi székelyek, akikkel a kollégium vagy a múzeum révén került édesapám kapcsolatba. Sohasem felejttem el, amikor két székely gazda, aki az erdőn vásárolt tűzifánkat fuvarozta haza az erdőről, ott aludt nálunk a szalonban. Ez olyan magától értetődő volt nekünk, hogy csak később vettem észre, hogy ez sok ember előtt bizony nem lett volna magától értetődő. Édesapám mint tanár könyörtelen ellensége volt minden urizálásnak, két dolgot üldözött a diáknál: a frizurát és a gyűrűt. Csak most kezdem megérteni, hogy ennek a puritán szellemnek milyen nagy gyakorlati jelentősége lenne, ha általánossá tudnánk tenni a közéletben.

A cselekvés lírája

„—————“
(Idézet Csoóri Sándor: Párbeszéd, sötétben.)

Az utóbbi időben két jelentős tanulmánykötetet olvastam: az egyik J. Lipsius könyve Hegesiasról, a másik Bretter György munkája*.

1. Hegesias, a filozófus, mielőtt útra kelt volna, egybegyűjtötte tanítványait, és a következő, értelmetlennek tűnő szavakat mondta: „A tett bizonyoságként hat, és nincs szüksége kérdésre. Van, aki a tettekre mégis szavakkal válaszol. Válasza pedig a kérdés erejével hat. A válaszként feltett kérdésre senki sem vár feleletet. És e furcsa párbeszéd jelzi a végtelent, ami az értelem és a cselekedet között van.“ Ezzel elbúcsúzott, és elindult a perzsiai Sacarum Festumra. (A Hegesiasra vonatkozó részeket lásd: J. Lipsius: *Antiquarius Parvus*. Antwerpen, 1569. — Lipsius alaposan ismerte a római irodalmat, de görögül nem sokat tudott, amint Ruhnken is írja: „Lipsius perfectus litteris Latinis, Graecarum mediocriter peritus“, ezért könyvében nagyon sok időrendi és tárgyi tévedés van, ami manapság már köztudott, tehát szükségtelennek tartom kijavítani. Ilyen például, hogy Hegesias sohasem járt Perzsiában, és nem Kyrosz, hanem Ptolemaeus Lagi idejében élt.) Erről az ünnepségről Strabon a következőket írja: „A Saciusok Scythák voltak, és a Caspiumi tenger körül laktak: ezek sokszor be-ütöttek PerSiába, végre Bactrianát és Armeniának nagy részét elfoglalták. Midőn egykor egy nagy innepet tartottak: a PerSiai király rajtok ütött, 's egéSzen meg-verte őket... a SaciuSokon való győzedelemnek emlékezetére a' Sacaea innepet rendelték.“ Hegesias beszédét a tanítványai bizonyára értették, mi természetesen értelmetlennek tartjuk, annyira korhoz kötött; mégis megállapíthatunk egy bizonyos kettősséget, a modern párbeszéd abszurd elemét. A továbbiakban Lipsius még hihetlenebb történetet mesél el: Hegesias megérkezik a perzsa ünnepségre, ahol éppen Amamus istennek áldoznak. A magas várfallal körülkerített dombon — a dombot is a rabszolgák hordták össze —, a templomban pogány győzelmi áldozatot mutattak be. Amamus isten kegyelmének eléréseért elővezetik azt a rabszolgát is, akit majd feláldoznak. Az örök győzelem ünnepére a rabszolgával újra eljátszatják a történeteket: hódító király lesz, trónra ültetik, ehét, ihat, sőt a király ágyasaival is hálhat. Néhány nap múlva megkorbácsolják, és felakasztják.

2. Hegesias a tömeg miatt nem férhetett közelebb az áldozathoz, barázdált öreg arcát égette a nap, és fáradtan nézte az áhítatos embereket, akik újra átéltek a félelmet. Amint a sápadt, sovány alak felvanszorgott, és megállt a szék előtt, csend lett, a tömegben valaki felkiáltott, és leborultak a földre. Hegesias állva maradt,

* Bretter György: Párbeszéd a jelennel. Kritérion Könyvkiadó. Bukarest, 1973.

és nézte, hogy félnek az áldozattól. „Emberek vagyunk — gondolta Hegesias —, és mi mástól félnénk jobban, mint az embertől. Amíg csak a füst szállt az égre, félelmük nem volt emberi, még reménykedtek, vártak, azt hitték, szorongásuk értelmetlen, aztán egyszerre itt van a bizonyosság, itt áll soványan, sápadtan, parancsolhat nekik, megütheti, leköpheti őket, és nem tehetnek semmit, megtorolhatja mindazt, amit vele tettek. Szerencsére mindenki tudta, hogy nem tart sokáig — csak néhány nap az egész. De ezt ő is tudja, és valószínű, még kegyetlenebb lesz.“ „A félelem teljesen értelmetlen“ — szolt közbe az egyik tanítvány, amint Hegesias otthon elmesélte az ünnepet.

„A félelem az, de az ő félelmük nem“ — válaszolta Hegesias, és sejtette, hogy már a tanítványai sem értik meg. „De nem a félelemről akartam beszélni — folytatta Hegesias —, hanem arról, hogy beszéltem azzal az emberrel. Három napig evett, ivott és fetrengett. A negyedik napon végre meghallgatott.“ (Sajnos, a szerzőnek itt egy hosszú fejtegetése olvasható a Stercoranistákról és a szent Elementumokról, aminek nyilvánvalóan semmi köze nem lehet Hegesiashoz, hiszen a vita a középkori hitviták anyagát tartalmazza. Majd visszatérek erre is, de előbb lássuk, mi az, ami Hegesias beszédéből valószínűnek tűnik. „Es akkor azt mondtam neki: — A boldogság a gyönyörben áll, igaz? — azt mondta: — Igaz. — Az érzi a gyönyörben, igaz? — azt mondta: — Igaz... Ezután megkértem, mesélje el az életét. Azt mondta, hogy a Hadjáratkor született, ebből kiszámítottam, hogy harmincéves lehet, szüleit megölték, ő rabszolgaként nőtt fel. — De most boldog vagy, igaz? — kérdeztem. — Igen... — Tehát harminc évig szenvedtél, hogy egy pillanatra érezhesd a boldogságot!? — Rám nézett, nem értett. — Azt se tudtad, hogy boldog leszel, ugye? — Nem, honnan sejthettem volna...?! — Az érzi az öröme — folytatta tanítványainak Hegesias —, amint látjátok, sokkal ritkábbak, mint a szenvedés, a fájdalom, és a legtöbb esetben elérhetetlenek. Amíg az örömet nagyon ritkán, igen nehezen és rövid időre érhetjük el, addig a szenvedést lehetetlen elkerülni... Aztán megkérdeztem, tudja-e, hogy felakasztják? — Azt mondta: — Igen... — Megkorbácsolják, megcsúfolják? — Igen... — Tehát az öröm nem lehet állandó! — Láttam, megint nem érti, mire gondolok. Ekkor megkérdeztem tőle a legegyszerűbbet, amit embertől kérdezhetünk: — Most hogy érzi magát? — Azt mondta: — Fáradt. Nagyon fáradt. — Tudom — mondtam —, a gyönyör, amíg szokatlan, újdonság, addig élvezetet okoz, de csakhamar közömbössé, unottá, sőt kellemetlenné válik; így bármennyire is törjük magunkat, csak kevés élvezetre, de annál több fájdalomra teszünk szert, mert hiszen maguk az öröme is az ellenkezőre változnak, s a lelki öröme sokkal gyengébbek, semhogy a szenvedéseket ellensúlyozzák. Éppoly kevésbé képesek erre a születés, gazdagság, egészség stb., melyek inkább csak azok előtt értékesek, akik nincsenek azoknak birtokában. — Rám nézett. Láttam, nem értett meg. Elköszöntem, és hazajöttem.“

3. Amint tudjuk, Ptolemaeus betiltotta Hegesias előadásait, de ez már Lipsiust nem érdekelte, ő sokkal fontosabbnak tartotta, hogy a középkori hitvitákról is kifejtse a véleményét, biztosítsa a világot, hogy ő elismeri a teológiát, de látja az elmentmondásait is, s nem azért ír Hegesiasról, mintha egyetértene a filozófiájával, hanem kizárólag mint ember érdekl. Ezért a híres Stercoranista vitát is Hegesias-szal mondatja el, ami érdekes, akkoriban talán merész is volt, de manapság eléggé furcsán hat. Akkor, amikor a legerősebb volt az Inkvizíció, amikor még az emberek gondolatát is ellenőrizhették (s nem volt nehéz), abban az időben egy Origines nevezetű teológus egy jelentéktelennek tűnő ellentmondásra bukkant: „Mi lesz az Úr VatSorájában való Elementumokkal a gyomorban?“ Azok, akik azt válaszolták, hogy „az árnyékSzékbe megyen“, azok voltak a Stercoranisták, akik pedig azt felelték,

hogy „halálunk után az égbe száll” — azok voltak az igazhitűek. Volt egy harmadik vélemény is, Paschasius azt mondja: „Szükségtelen dolog ezzel a kérdéssel magunkat fárasztani.” (Lásd még: *Broughton-lexikon* III. 1793.) Mind a három vélemény nagyon fontos volt, és egyikbe sem kötött bele nyíltan az Inkvizíció. Talán a legfurcsább és abban az időben a legveszélyesebb a harmadik vélemény volt, mert az első feltételezi, hogy racionálisan megoldható, a második, hogy hittel megválaszolható a teológiai gyakorlat ellentmondása, a harmadik mind a rációt, mind a hitet értelmetlennek tartja. Viszont értelmezési lehetősége a konkrét indítékok hiányában nagyon tág, ezért az adott korban mégiscsak ez tűnt a legveszélytelenebb véleménynek, ezért mondatja Lipsius Hegesiasszal: „A veszély műfaja nem a filozófia, hanem a butaság. Az ész sohasem a veszélyre törekszik, mégis alig tudja elkerülni. Ezért a gondolat és a beszéd között ott a forma kérdőjele, a formáé, ami nem a léttel, hanem az étellel egyenlő, a perzsa rabszolga boldogságával. Ha e formában elérhette volna a gondolatot, talán boldog lett volna, de boldogsága akkor sem változtatna a tényen: továbbra is áldozat marad. Ezért akartam megkérdezni tőle, vajon tudja-e, hogy áldozat? De láttam, nem értett engem.”

Amint látjuk, Lipsius meghamisította Hegesiast, és talán ez írásának az ereje. Ebben különbözik a tudóstól, aki képtelen elszakadni a tényektől, de mégis hasonlít rá, mert minden tényt elfogad, és mindennel vitatkozik. Ha a diszkurzív intellektus felörlődik a monológban, objektivitásra törekszik. „Nem az egészket kell megragadni, hanem a részeket — mondja Lipsius. — Én mindig elcsodálkozom azon, ha valaki az egészet minősíti. Akkor, amikor az egészet nem ragadhatom meg, kötelességem az elemeket megvizsgálni; de mi történik akkor, ha az elemeket sem vizsgálhatom, akkor behelyettesítem olyan ellentétes elemekkel, amit vizsgálhatok.” A valóságra törekvés ezek szerint behelyettesítési folyamattá válik, amikor mindig a legközelebb álló ellentétével helyettesítjük be a fogalmakat. Egy időben és térben kívül álló, racionálisan gondolkodó ember számára ez értelmetlennek tűnik, hisz ezek szerint sohasem juthat el a fogalomhoz, a behelyettesítés milyenségéhez. De ha feltételezünk egy olyan helyzetet, amikor már a behelyettesítés lehetőségét is tagadnia kell a szerzőnek, amint azt Lipsius teszi, és inkább vállalja a hamisítást az önálló gondolat elfogadható formájáért, akkor örömmel vesszük észre, hogy az intellektus nem örlődött fel, habár jól tudja, hogy az elemi fogalmak megragadása nélkül minden megállapítása idő és tér függvénye, és mint ilyen más idő, más tér, más gondolat számára érthetetlen is lehet, de embersége nem omlik össze ettől az ellentmondástól. Tudatosan éli ezt az ellentmondást, és tágítja az intellektus határait anélkül, hogy összeomolna: hisz tudja, hogy ezt az ellentmondást helyzete tartalmazza. Van, amikor a monológ párbeszédese formában sem lehet objektív, csak azt a törekvést jelöli, hogy az intellektus feltételez egy olyan helyzetet, amikor megszabadulhat monológ-lététől, jöllehet tudja, hogy ténylegesen nem szabadult meg tőle. Ezért Lipsius könyve rendkívül jelentős, korát jóval túlélte, és sok megállapítása manapság már közhellyé vált, de kevesen tudják, hogy az alábbi is tőle származik: Hegesias, miután visszatért a Sacaeáról, megjegyezte: „ha az értelmetlen belülről nem elemezhető, és kívülről nem élhető át, mit tehet a filozófus?” Lipsius ezt a kérdést szónoki kérdés-ként kezeli, könyvében viszont két gyakorlati megoldásban is felfedezhetjük a választ: 1. szellemi inkarnáció, az egészre vonatkozó megállapításait a mítológiára bízva, ezáltal helyzet, elmélet és hangulat ismét egységbe kerül; 2. a részelemeket általános érvényű igazságokként fogja fel, és önmagukon belül bizonyítja az ellentmondást. Az első módszer hátránya, hogy sohasem juthat el a fogalmi konkrétumhoz; a másodiké, hogy az alaphelyzetet el kell fogadnia mint premisszát, s nem juthat el az általánoshoz.

4. Érdekes, hogy néhány száz év múlva egészen más tartalommal és megváltozott körülmények között ismét megjelenik a filozófiai konstrukcióra törekvő vágy, és jöllehet nyelviileg messze fölötté áll Lipsius szikár stílusának, mégis Bretter György könyvében a párbeszéd-igény nagyon hasonló Lipsius formális párbeszédeire. Maga a „diszkurzív” szó is vitát sugall, de mindez egy intellektuson belül zajlik le, s ezért a címben szereplő „jelenlét” társhatározót zavarónak találom, egyszerű időhatározóként értelmezem. A jelenben, az „adott birodalmában” keresi azt a formát, ami a diszkurzív intellektusnak legjobban megfelel, s ez nem a párbeszéd, hanem a monológ. Novellisztikus részleteivel Lipsius juttatja eszünkbe, aki részletesen leírja Hegesiasz perzsi utját, bár tudjuk, sohasem járt ott: „Aki parancsnak engedelmeskedik, nem lehet kívülálló, és mindenki parancsnak engedelmeskedik, Silenus is. Csak csapda a kívülállás mítosza, ismét csak csapda: a mítoszra mítosszal való válasz csapdája. Illúzió; fizetni kell érte. A látvány tehetetlen befogadásával, az egyedülléttel, a fáradtsággal, amit az alkalmazkodás árca okoz: mert színlelni kell a kívülállóknak, ő csak saját magának áll kívül, de mások számára mindig ott lesz, ahol van, mindig parancsnak engedelmeskedő, parancsot követő.” A szöveg cselekmény, hangulat, helyzetteremtés ellenére sem válik novellává, konkrét arcot kereső fogalom szemléltető, értekező prózája marad. Habár Hérakleitosz testét szétmarcangolják az ebek, mégis boldog; tudja, igaza volt; Silenus átéli a tanácstalanságot, mégis reménykedik; Apollón bukásában is biztatást lát a szerző, s így a fogalmi premisszákból megszületik a cselekvés lírája: „mámorukban csak önmagukat fosztják ki, a *ma* az övék, amit jelenlétnek csak tettekkel tehetnek. Talán, ki tudja, minden az övék lehet, de csak a jelenben élhetnek.” Talán ez az egyik lényeges következtetés, amit Lipsius sehogy sem értett volna meg: a lírikus cselekvést. Nem teremti meg a cselekvés mítoszáét, de a szükségét sugallja. A líra viszont a lehetetlennel ellensúlyozza. E kettő váltakozásában mégis a cselekvés hat erősebben. Ezért Bretter György elméletét a cselekvés igényére vezethetjük vissza. A kötet többi cikke erre az igényre mint megvalósítható lehetőségre támaszkodik, mindenütt ott érezzük kimondatlan alaptételként. A vágy és lehetőség most már nem a lírán keresztül azonosul, hanem a konkrét elméleti ellentmondások feloldásán. Továbbra is megmarad a szemléltető jelleg, de megszűnik az önálló cselekmény, és a helyzet-, hangulatteremtő stílus helyett a konvencionális filozófiai terminológia váltakozik az aforisztikus megfogalmazással. „Hegel elméleti nagyságát — olvassuk — talán éppen abban mérhetjük le a legközvetlenebb módon, hogy a teljes magyarázat elvének felfedésével, minden lehetséges, avagy csak neki tulajdonított elfogultság ellenére sem zárta le az utat Marx felé.” Tehát van olyan elmélet is, amelyik lezárja a továbbgondolás útját. De ha ilyent feltételezünk, akkor a történelem tanulság rá, hogy az sohasem térte el a párbeszédet. Párbeszéd nélkül minek az érv, ha párbeszéd lehet, akkor úgyis fölöslegessé válik ez az érv. Ez pedig hasonló Lipsius könyvében a Stercoranista vitához, és Paschasius véleménye tűnik a legelfogadhatóbbnak.

5. A lírikus cselekvés alapja a hit, amiben egyesül a tagadás rációja és a líra irracionálisága: „Már azt is tudjuk, hogy a rációban csak hinni kell, a humanizmust viszont megvalósítani.” Nyelviileg egy egyszerű kijelentésen alapszik, ami magában foglalja az „annak ellenére is” megállapítást és egy lírai következtetést: „cselekszom”. Ha a cselekvés premisszáit keresnénk, ilyen fogalmakra bukkanánk, mint: erkölcs, egyéni és társadalmi szférák összhangja, humanizmus, amelyek mind az eszmény fogalomkörébe tartoznak, és egyetlen racionális indokuk a hiány. A hiány megszűntetése nem önmagában, hanem a pozitív minőség hiányaként lesz a cselekvés célja. Így a cselekvés logikus magyarázatot nyert, és teljesen elveszítené lírai

hatását, ha nem lenne mellette a logikusan nem magyarázható helyzet, amit az „annak ellenére is” jelképez. Viszont e pusztá kijelentés fordított hatást ér el: a helyzet tűnik logikusnak, és a cselekvés értelmetlennek. Így a lírikus cselekvés is első pillanatra értelmetlennek tűnik. „De az élet rációja a küzdés, az emberi lét-feltételekért folytatott küzdelem, rációnk ez, nem valami rajtunk kívül álló értelemnek engedelmeskedünk, hanem a létünkéből fakadó rációnak, s ez a parancs azt diktálja: vereségeink ellenére, sőt éppen, mert vereséget szenvedtünk, küzdünk a humánusért.” E cselekvés másik fő tulajdonsága, hogy nem kérdőjelezi meg a küzdés lehetőségét, ezért néha ilyen furcsa következtetésre jut: „Ha a nyelv nem szól, akkor nincs mit mondjon.” Vagy: „A jövő pedig — eszmény. Az eszmény és reális viszonyában nincs szó két egyenrangú tag viszonyáról; döntő jelentősége a reálisnak van. A reálisból kell kiindulni, a reálist kell elismerni, hiszen ebben vívjuk harcainkat, és e harcban közelíthetünk az eszményi felé.”

Bretter György írásainak jelentősége tehát nem valami új eszmény megfogalmazása, hanem az eszmény és a „reálisban meglevő örök” szembesítése. Mivel az eszmény az átlag, a helyzet átlag alatti, ezért elmélete csak annyiban örök, amennyiben ezen az eszményen túlmutat, vagy amint azt a mitológiai írásaiban, a realitást végtelenül átélhető variációként ábrázolja, különben önmagában hordozza a helyzet és eszmény túlhaladását. „A humanizmus harc az elidegenedés ellen” — írja, és ebben is benne van az eszmény és a lehetőség azonosítása; a cselekvést úgy szemléli, mint illuzórikusan szabad „harcot” anélkül, hogy a feloldhatatlanság lírája jelen lenne. Ezekben a kijelentésekben a cselekvés elveszíti a lírát, realitásától megfosztott illúzióvá válik. A pusztá cselekvés elmélete szerint, sajnos, értelmetlenné válik századunk irodalma. Bár a szerző éppen az ellenkezőjére törekszik, amint azt a cselekvés lírájában láttuk, az ilyen mellékesnek tűnő megjegyzéseivel lehetetlenné válna az asszociatív irodalmi elemzés. Ezzel az elmélettel rendkívül egyszerűen — és hiányosan — lehetne magyarázni nemcsak Günter Grass-t, de még a Grimm-meséket is: „Hát igen: egy elmeegógyintézet lakója vagyok — írja Grass —, és ápolóm állandóan figyel, szinte le sem veszi rólam a szemét; ugyanis van az ajtón egy kémlelőlyuk, ápolóm szeme meg az a fajta barna, amelyik nem tud átlátni rajtam, a kékszeműn...” vagy egy Grimm-mese: „Hét esztendeig jártam a nyomodban, voltam a Napnál, voltam a Holdnál, voltam a négy szélnél, kérdezősködtem utánad... mégis el akarsz felejteni?” A pusztá cselekvés és a lírai cselekvés Bretter Györgynél ugyanazon a gondolatrendszeren belül jelentkeznek, de írásaiban mind stilisztikailag, mind szerkezetileg jól elkülönül. Kritikai elemzéseiben a pusztá cselekvés nyíltságával fordul a jelen felé, de a lírai cselekvés szemléletével közelíti meg például Madáchot. Ezt a két szemléletet próbálja egyesíteni a kötetzáró cikkben: „Ideiglenes manifestum a líra provincializmusa ellen.” Egyesítés helyett egymásmellettséget találunk, de a két jól elkülönülő végletben a szerző legjelentősebb tulajdonságát figyelhetjük meg, amivel szinte egyedül áll irodalmunkban, élénk intellektussal mutat rá a kikövetkeztetett valóságra. Az egyik póluson a valóság és a pusztá cselekvés: „a költészet igazsága az, hogy benne a világ saját igazságátalanságát újra átéli, tudomásul veszi azért, hogy lerombolhassa, harcolhasson ellene”, a másikon a lírai cselekvés valósága: „Az átlibbenés játéka és a döntés felelőssége, a jelentől való szabadulás és a jelenbe való visszalépés, a ráolvasás és a boszorkányság megátkozása, a jelenlét izgága öröme és az elmúlás fájdalma, az ittlét fájdalma és az elmúlás izgalma — ez a költészet szabadsága.” Ha a költészet ilyen szabad, akkor az esszé a szabadság műfaja, nem köti semmi, csak a nyelv, a föld s a kimondhatatlan gondolat. Ennyi Bretter György hatalma: írásainak ránk és Rá nehezedő súlya.

Agoston Vilmos

EÖTVÖS JÓZSEF: *A falu jegyzője.* — Milyen körülményeknek kell találkoznunk, hogy a Habsburg-elnymást a legszervilesebb módon kiszolgáló főnemes fia, aki tízéves koráig alig hall magyar szót, a magyar realista társadalmi regény megteremtőjévé, a reformkor kiemelkedő alakjává váljék? Egy házitánító — Pruzsinszky József, a Martinyovics-féle szervezkedés börtönbüntetéssel sújtott résztvevője, aztán Kazinczy irodalmi, Kölcsey emberi hatása, a pozsonyi országgyűlés, elme-tágitó utazások keresztül-kasul Európán — erősebb hatásúaknak bizonyultak családi hagyományánál, osztályérdek-nél. Eötvös az első, aki magyarul így fogalmazta meg regényírói credóját: „...nem rendkívüli, de való dolgokat akartam elmondani.” *A falu jegyzője* kiadásával a *Tanulók Könyvtára* sorozata egyik legértékesebb, nélkülözhetetlen kötetét helyezte az olvasók minden korosztályának asztalára. Mózes Huba rendkívül alaposan adatolt, elegáns bevezető tanulmánya, valamint a pontos és részletes függelékanyag messzemenően eligazítja az olvasót a regény, az író, a kor ismeretéhez szükséges tudnivalókban. (Dacia, 1973.)

PINTÉR LAJOS: *Az aradi tizenhárom vértanú.* — „1849. október 6-a kora reggelén a bécsi udvar teljhatalmú megbízottjának, a hírhedt Haynau tábornagnak a bérencei kivégezték az aradi vár falai alatt a forradalmi magyar hadsereg 13 vitéz tábornokát” — vezeti be a szerző történelmi ismertető könyvét, mindjárt az elején rámutatva, hogy a 13 aradi vértanú „bűne” abban állott, hogy mint hivatásos tisztek fel mertek sorakozni a zsarnokság ellen küzdők táborába, ádáz csatákban vezették a szabadságharc ügyéért küzdő csapatokat. Rö-

1. *Látóhatár* címen* magyar nyelvű könyvkiadásunkban előzmény nélküli tanulmánygyűjtemény jelent meg a kolozsvári Dacia Könyvkiadó gondozásában, a romániai filozófia szerkesztésénél alkotó magyar filozófiai gondolkodás eredményeit tükröző írásokból. A kötetet — tizenöt ismert hazai magyar szerző filozófiai jellegű írásából — Tóth Sándor állította össze. Válogatásának nemzetiségi létünk sajátosságaira is figyelő, igen nagyvonalúan érvényesített szempontja a korszerű tudatformáláshoz való elméleti-ideológiai hozzájárulás volt. A társadalmi tudat általános kérdésköréhez közvetlenül kapcsolódó tanulmányok mellett így néhány, tárgyat tekintve távolabb eső (művészeti-filozófiai, művelődéstörténeti, illetve episztemológiai) értekezés is helyet kapott.

Tanulmányainak viszonylag nagy száma, politikai-ideológiai implikációkkal terhes időszaki problematikája ellenére magyar nyelvű filozófiai irodalmunk egésze vonatkozásában a kötet nem léphet fel reprezentatív igénygel. Még akkor sem, ha a szerzők között (Gáll Ernő és néhány fiatal kivételével) hivatásos filozófusaink törzsgárdája szerepel. Elsősorban azért nem, mert nemzetiségi művelődésünkben különböző töltéssel és többnyire spontánul megnyilvánuló filozófiai-ideológiai törekvések és orientációk szövevénye adott, tehát szükségképpen szűkített problematika vonatkozásában merül fel. Amit viszont ad — és ez egyáltalán nem kevés —, az töredékekben fellépő, az egész természetének és többnyire rejtett tendenciáinak sokszorosán közvetített, kaleidoszkopikus képe. A könyvet értékelő kritika feladata éppen e közvetítések visszavezetése az összkép bármennyire is vázlatos rekonstrukciója érdekében. Ezért az alábbi vizsgálódás előterébe nem annyira az egyes szerzők személyes teljesítménye, mint inkább azok az erővonatok kerülnek, amelyekbe tanulmányaik beilleszkednek.

A gyűjtemény érdemét éppen abban látom, hogy meglehetősen gyér filozófiai kultúránk tevékeny művelőinek írásait egy sorba állítva, szellemi életünk e fontos szférájának vizsgálatát nemcsak lehetővé, hanem egyben elengedhetlenné teszi.

2. Nemzetiségi művelődésünkben a filozófia az, amely egyetemességre törő fogalmi általánossága révén közvetlenül nyit ablakot a világra. Az egyetemes emberi kultúra extenzív totalitását csak általa tudjuk — és akkor is csak a legáltalánosabb szintjén — funkcionáló egészként felfogni. Amint elvont lehetőségünket, hogy együtt lélegezzünk a korrallal, hogy ne csak a kényszerű „pótkocsiban” reflektáljunk a mindenkor *adott*-ra, hanem az emberiség sorsát, a mi sorsunkat eldöntő alternatívákig emelkedjünk át, csak filozófiai szinten való-síthatjuk meg. Filozófiánk az összemberi, a világtörténelmi perspektíva megragadásának igényével fellépő marxizmus filozófia.

* *Látóhatár*. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár, 1973.

Mint minden általános elméleti rendszert, alkalmazásakor a marxizmust is értelmezni kell. Marxizmus-értelmezéseinkben világ- és önismeretünk mértéke tükröződik. Ezért az értékelés tárgyát alkotó tanulmányokat a továbbiakban ebben a szintetikusnak nevezhető vonatkozásban fogjuk vizsgálni, annak ellenére, hogy a bennük feldolgozott témák természetéből adódóan, a marxizmus ilyen vagy olyan értelmezésével összefüggő általánosabb kérdések tárgyalására egyikükben sem kerül sor. Ez esetben tehát közvetett, a vizsgált problémák felvetésében, kifejtésük módjában impliciten benne rejlő értelmezésekkel van dolgunk.

A marxizmus korszerű értelmezésének alapmodelljét filozófusainknak a történelem szolgáltatta: a dogmatizmussal szembe az alkotó marxizmus nyitott modelljét állították. Talán nem tévedünk, ha hozzátesszük: a szerzők e tanulmányokat a hatvanas évek végének a marxizmus reneszánszát meghirdető eufóriájában írták.

De mert az alkotó marxizmus elvont kifejezése sem jelent többet, mint egyfajta, a marxi életmű eredeti továbbgondolásának (korigényéből fakadó, antidogmatikus és eklekticizmussal ellensúlyozott, az ide sorolható filozófiai-ideológiai törekvések valószínűtlenül széles skálán, szinte az ellentmondásig menően differenciáltak. Ez a differenciáltság azoktól a fölötté komplex és ellentmondásos politikai-ideológiai viszonyoktól függ, amelyek ezt a magatartást általános ideológiai szükségletként kitermelték.

3. Korunk valóságának totalitásigényű megismerése mind a kulturális, mind a politikai-ideológiai életben kifejezetten érvényesülő társadalmi szükségletté vált. Filozófusaink az ország politikai-ideológiai és a nemzetiségi lét kulturális-nyelvi adottságainak kettős meghatározottságában igyekeznek e szükségletet hatékony válaszokkal — ha csak részben is — kielégíteni.

Talán a valóságra nyitó távlataink miatt van az, hogy a marxizmus alkotó továbbfejlesztésének két (elvont) lehetősége reális alternatívaként nálunk sokkal élesebben vetődik fel, mint máshol. A valóság marxista igényű megragadásának *spekulatív*, illetve *operacionális* módozatáról van szó. Mindkettő mögött részben (ténylegesen) megalapozott előfeltevések húzódnak meg. A *spekulatív* megközelítésnek az a premisszája, hogy átfogó előtanulmányok hiányában az egész megragadása (jelenleg és a mi feltételeink között) csak néhány általánosabb érvényű elvre alapozott spekulatív módszerrel (a totalitásba szerveződő részelemek külön vizsgálata nélkül, illetve azok előtt) lehetséges. A cél a fentiek értelmében olyan általános vonatkozások spekulatív úton történő felfedezése, amelyek révén az intenzív, konkrét totalitás rekonstrukciójánál elengedhetetlen részletvizsgálatok iránya, módja, korlátai eleve kijelölhetők. Ez az összkép, persze, nem azonos a szintézissel, hanem annak előfeltétele, vázlatos modellje, esetleg elvi megalapozása.

Az *operacionális* (az operacionalitás terminusát Kallós Miklós tanulmányából kölcsönöztük, eredeti jelentésénél valamivel szélesebb értelemben alkal-

TÉKA

viden áttekinti a 48-as forrongó Duna-medence eseményeit, majd az ítéletről számol be részletesen, ezt követően sorra bemutatja mind a tizenhárom tábornokot. Befejezésként az utódok hódolatát tolmácsolja. A könyvet a forrásmunkák jegyzéke zárja. (*Politikai Kiadó, 1973.*)

KERTAI PÁL: Korunk biológiája. — „Szakkönyv nem szakemberek számára” — talán így jellemezhetjük legtalálkozóan ezt az átfogó, 820 oldalas munkát. A biológia bonyolult tudomány, nehéz úgy megközelíteni, hogy a részletkérdések tárgyalása közben mindig szem előtt tartsuk az egészet a maga összetett, dialektikus voltában, a részletek sokszoros kölcsönhatásaiban. E célt úgy éri el a szerző, hogy az élővilágot egységként tárgyalja, nem szakítja növény- és állatvilágra, alacsonyabb és magasabb rendű képviselőkre, hanem kidomborítja, ami közös minden élőlényben — nevezetesen azt, hogy *élő rendszer*. A könyv felépítése rendkívül logikus. Először az élő rendszerek *szerkezetét* tárgyalja, az egyszerűtől a bonyolultabb felé haladva (az élő rendszereket alkotó kémiai anyagok, a sejt, a többsejtű rendszerek), majd rátér az élő rendszerek *működésére* (élet és energia, transzportfolyamatok, szaporodás, fejlődés, öregedés és halál, hormonális és idegi szabályozás stb.). A következő rész az élő rendszerek és a *környezet* bonyolult kölcsönhatásait ismerteti, beleértve a mesterséges környezet rendkívül időszerű problémáját is; végül az utolsó rész élő rendszerek *evolúcióját* tárgyalja (változékonyság és örökéletűség, az átöröklés törvényei, a populációgenetika alapvonásai stb.). Kertai Pál ragyogó stílusa a nem szakember számára is világossá teszi az élettan bonyo-

TÉKA

lult problémáit. Külön erénye, hogy könyvét át-meg átszövi tudománytörténeti utalásokkal, s így nemcsak azt tudjuk meg, hol áll ma a biológia, hanem megismerjük azt az utat is, amelyen a mai eredményekig eljutottunk. A szöveget 220 ábra, több mint 160 táblázat és fénykép egészíti ki, s mintegy félszáz oldal-as név- és tárgymutató ad enciklopédikus eligazítást. (Gondolat, 1973.)

KISGYÖRGY ZOLTÁN: Erdővidék. — Jecza Tibor szerkesztésében, a Kovászna megyei Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottság kiadásában jelent meg ez a közel kétszáz oldalas, részletes útikalauz Erdély egyik igen szép, ám ugyanakkor turisztikailag még alig felfedezett tájegységéről. Tudományos szempontból alapos és megbízható, turisztikai szempontból vonzó és pontosan tájékoztató volta mellett legfőbb érdeme a sokoldalúság: az ajánlott túravonalak mentén található objektumokról a szerző úgyszólván mindent elmond — a helyi népmondáktól kezdve, a geológiai, botanikai, paleontológiai ritkaságokon és érdekességeken át, egészen a jelen- és közeljövőbeli fejlődés távlatáig. Nagy mértékben emelik a könyv „használati értékét” a térkép-mellékletek és a közel húsz oldal terjedelmű német nyelvű kivonat, kissé lehangolóan hat viszont a temérdek sajtóhiba és a képanyag gyenge nyomdai kivitelezése. Tartalmához múltbéli külsőt érdemelt volna Erdővidék első turistakalauza. (Sepsiszentgyörgy, 1973.)

ILLYÉS GYULA: FÁKLYALÁNG. — Szerepeltetése a Drámák-sorozatban, túl a kiadói-irodalmi eseményen, színjátszástörténeti emlékeztető is: a hazai magyar színpad fénykorának talán legna-

mazzuk) megközelítési mód előfeltevése szerint az egész konkrét megragadásának folyamata már eleve részszakaszokra bontott, lépésről lépésre történő elméleti építkezés. Mert a klasszikusok műveiben kifejtett elmélet tételei már eredetileg, mai valóságuk vonatkozásában is érvényes, elvont totalitásba szerveződtek. A feladat ennek megfelelően a rendszerként funkcionáló általános tételek konkretizálása, újabb részproblémák bevonása révén.

Mindkét orientáció eltérő következtetésekre jut a kritika vonatkozásában is. (Az áthallásig menő megfelelés ellenére sem tévesztendő össze a szintetikus és analitikus módszerrel. Az utóbbiak ugyanis a totalitás összes elemének [szintetikus], illetve a totalitásnak mint eleve kész egésznek [analitikus] meglétét előfeltételezik.) A spekulatív kritika inkább az előfeltevések, az elvi alap bírálatába bocsátkozik, míg az operacionális főleg részletkérdésekre koncentrálna.

4. A *Látóhatárban* Bretter György tanulmánya (Ádám harca Luciferrel, avagy idő és egzisztencia a Tragédiában) képviseli az általunk spekulatívnak nevezett orientációt. (Különben filozófiai irodalmunkban ő az, aki írásaival elsőként nyitott utat a jó értelemben vett filozófiai spekulációnak.) Jellemző módon, a látszatra partikuláris közegben itt is létkérdésekre válaszol. Élet és halál, ember és történelem, szabadság és szükségszerűség pillanatonként újratermelődő ellentmondását Ádám, Lucifer és az Úr közötti többszörösen közvetített viszonyban ragadja meg. Az Úr: a magában-való, magával azonos és ezért minden mással szemben abszolút közömbös, tiszta objektivitás: az üres lét, a végtelen idő. Lucifer: a véges történelmi folyamat vak szükségszerűsége, immanens korlát: Sors. Ádám: az öntudatra és önmaga végeességére ébredő, a történelmi szükségszerűség hálójából kiutat kereső ember: véges sorsában a végtelent ostromló humánus.

Mondottuk: a filozófiai spekuláció a totalitás közvetlen, fogalmi megragadására törekszik. De mert általános fogalmaink valóságtartalmának közvetítettsége megfelelő előtanulmányok kordeterminálta hiányában nagyrészt ismeretlen vagy ellentmondásos, a spekuláció tudatosan transzcendálja részismereteink korlátait, és közvetlenül az Egészre reflektál. Ezáltal az a látszat keletkezik, mintha a spekuláció csak üres általánosságban mozogna. (Akkor a látszatot valóságnak tekintik — és nem kevés a számuk —, vehemensen bírálnak mindenféle spekulációt. Nem szabad elfelejtenünk azonban, hogy a jó értelemben vett spekuláció sohasem üres, és a filozófiai gondolkodás egyik legfontosabb vívmánya. És bármilyen [tehát akár üres] formában való megjelenése szimptomatikus: azt jelenti, hogy a hagyományos módszerrel a valóság egésze vált áttekinthetetlenné.) Pedig eredetét és természetét tekintve éppen arra hivatott, hogy az „üres” általános és a véletlen egyedi közötti űrt kitöltse. Mint ahogyan Bretter György tette: Ádám és Lucifer harcából az egyetemes emberi lét koordinátáit bontotta ki. A filozófiai reflexiónak ez a szintje ott kezdődik, ahol az alkotó gondolat egyszerre akarja élő és holt mását, a partikularitás színes sokféleségét, illetve az

áttekinő, megkövült általános örökérvényűségét — magában felmutatni, ahol az ontológiai, etikai és esztétikai perspektívák még egybeesnek; ahol a tiszta humánus lehetőségének kérdését még egyetemes érvényüként lehet feltenni. De ne tévesszen meg bennünket ez a partikulárisból kibomló egyetemes, mert ez csak a kifejtés rendje. A spekulatív gondolat a fordított utat járja: általános eszményeinket elvont filozófiai princípiumok fényében a valóság „tényeivel” konfrontálja: eszmény és valóság egyezését keresi. És ahol ezt nem találja, ott a „rossz” valóság és a hamis eszmény robbantásának imperatívuszát állítja fel: „Mindenáron magunkévá tenni, ha kell, hát katasztrófa árán is magunkévá tenni az időt...”

A totalitást pedig, amelyet céljának tart, az általános elvont tartalmának (emberi lét) módszeres specifikációjával, e szembeállítás közegeiben, a különbsében konstituálja. A kifejtésben már csak a vizszoautat követhetjük: az általánosnak a partikulárisal azonosított specifikált elemei (Ádám, Lucifer, az Úr) közötti összefüggések felmutatása a spekulatív totalitás re-konstrukcióját jelenti. De Bretter György tudja, hogy a spekulatív totalitás csak a korlátait döngető öntudat víziója, és nem az igazi Egész. Örök konfrontáció a mával, a mindenkor adottal és annak önigazoló, történelemfelettivé avatott eszményeivel. Szembeállítás azzal a mával, azzal az adottal, amelynek maga is terméke (!), és amelynek „rossz lelkiismereteként” megváltoztatását követeli. A végtelen önmeghaladás paradoxális perspektívája. És mert a holnap is szükségszerűen mává degradálódik, mint ahogyan a holnapután is, a következőzetes spekuláció tiltakozásul önmagára emel kezét: vagy a végtelen partikuláris közvetítések fáradságos lebontásának útján az eleve befejezhetetlen konkrét (fogalmi) totalitás rekonstrukciójába kezd, vagy pedig az empirikus létben, az ugyancsak vég nélküli gyakorlati harcban oldja a mindenkor jelenvalóság megváltoztatásának imperatívuszát. Az alternatíva adott, de a választás lehetőségét a történelem dönti el. A spekuláció a történelem tudatos kijátszása: az alternatíva fölé emelkedés rövid pillanata. A munka, a küzdelem előtti sorsidéző jövőképzés. Igazolása ebben rejlik.

5. A valóság operacionális megközelítési módjának leírását Kallós Miklós tanulmányában (*A szocialista tudat fejlődésének időszerű kérdései*) kapjuk meg: „... az általánosítás legmagasabb szintjén csak hosszú történelmi időszak tapasztalatainak a lepárlása alapján tudunk majd — mi vagy az utánunk következő nemzedék — valami lényegesen újat hozzáadni a klasszikus tételekhez. A társadalmi gyakorlat és cselekvés igényli, hogy ezt az általános, elvi megközelítési módot egy másikkal egészítsük ki, amelyet operacionálisnak nevezünk, és amely összekötő szerepet játszik a legmagasabb szintű elmélet és a társadalmi gyakorlat között.” (99.) Amint látjuk, az operacionális megközelítés végső céljában a spekulatívval azonos: mindkettő az általános és a partikuláris közötti egység megragadását, vagy más szóval, a valóság totalitásiigényű rekonstrukcióját célozza.

TÉKA

gyobb sikerét idézi fel. Az újraolvasás új fényében ragyog fel Kossuth alakja, annál is inkább, mivel a mai olvasó szemében ez a kép — Széchenyi, sőt Görgey frissebb keletű történelmi és irodalmi interpretációi folytán — új árnyalatokkal gazdagodott. A mesteri szerkezet, a drámai feszültségnek az eszmék dinamikájából táplálkozó fokozása mint könyvdramát is lebilincselőnek mutatja ezt az izzig-vérig színpadra termett alkotást. Kántor Lajos utószava az illyési életműben és a dráma történeti-gondolati közegeiben való biztos tájékozódás eléggé nem méltányolható segítségét nyújtja az olvasónak, aki a szöveg hatására szeretne ismét néző is lenni. (*Kriterion*, 1973.)

Sándor Petőfi by Himself. — A centenáriumi évében, a nálunk felé főképpen francia változatában ismert „par lui même” műfajában ha nem is terjedelmes, de igényes angol nyelvű Petőfi-népszerűsítő füzet jelent meg angol és magyar szakemberek közös munkájának szép eredményeként. Szép eredménynek nem csupán a méltó válogatást (Radó György), szöveg és illusztráló képek összhangját minősíthetjük, hanem a fordítások minőségét is. A fordítás oroszlanrészét a magyar és román kultúra kitűnő ismerője, a londoni G. F. Cushing professzor vállalta; prózát és verset egyaránt fordított, s külön ki kell emelnünk az egyik legismertebb Petőfi-vers, a minden fordítót próbára tevő *Szeptember végén* költői, formahű tolmácsolását. A kis kötet s a nagy hatósugarú világnyelven megszólaló Petőfi-fordítások nyereségeként kell elkönyvelnünk, többek között, Watson Kirkconnell angol nyelvű *Egy gondolat bánt engemet-jét* is. (*Pannonia Press*, 1973.)

TÉKA

SOLTÉSZ JÓZSEF: Ez a pasas nem Beckett? — A verssel, kritikával, paródiával folyóirataink hasábjain egyaránt jelen lévő fiatal szerző kötetes bemutatkozásként a novella, a karcolat műfaját választotta. Forrás-kötetével Soltész mindenekelőtt figyelemreméltó stílárís erejét bizonyítja, de nem utolsósorban azt is, hogy kitűnően ismeri nemzedékársainak problémáit, hangulatait — részben azonosulni is tud velük, de ugyanakkor kívülről is látja őket. Némelyik karcolata a paródia határát súrolja, bár nem lehetünk egészen biztosak benne, hogy szerzőjük valóban paródiának szánta ezeket az írásokat. A kötet legjobb darabjai azok, ahol nem támadnak ilyen kételeyeink: ahol az ifjú novella-hősök vagánykodása és érzelmessége nyíltan ütközik össze, egy életkor, de talán egy korszak sajátos atmoszféráját jelezve az ilyenszerű történetekkel. (*Kriterion*, 1973.)

GYÖRFFI KÁLMÁN: Csendes hétköznapiok. — Az utóbbi évek egyik legnagyobb prózaíró-tehetségét ismerhetjük meg a *Csendes hétköznapiokból*. Györffi nem törekszik ugyan látványos mutatványokra, visszafogottan, mértéktartó vallomásossággal írja gyermek- és ifjúkorát, de szinte minden mondatának életfedezete, társadalmi és lélektani fedezete van — amit kevés fiatal írónk prózájáról mondhatunk el. Györffi Kálmán novellái a kimunkáltság szempontjából befejezettek (nem csupán egyes villanásokra figyelhetünk fel, mint jó néhány kezdő írónk kötetében), mégis a nyitottság érzetét keltik: mintha tudatos készülődésnek volnánk tanúi, mintha a majdani nagyregénynek gyürkőzne itt valaki, akiről máris elhisszük, hogy képes lesz igazi nagyepikát írni. (*Kriterion*, 1973.)

A *spekuláció* számára az általános (esetünkben a marxizmus) sohasem áll meg magában, mindig az éppen adott partikuláris (empirikus) valóság általánososa. Ezért a valóság egészének megragadása egyszerre jelenti a közvetlen empiriának és az empiria általánosának a meghaladását. Egyben és elengedhetetlenül (tehát): a marxizmus alkotó (ahogyan a Lukács-iskola képviselői mondanák: „Marx eredeti intencióinak megfélé”) *rekonstrukcióját*.

Az *operacionális* ezzel szemben önmagában megálló (legalábbis „hosszú történelmi időszakra” érvényes) általánost tételez. Az egész rekonstrukciója ezért itt, a közvetlennek az általánosban, az általánosnak pedig a közvetlenben való teoretikus feloldására redukálódik. Az általánost (a marxizmust) a közvetlen partikulárisból (gyakorlat) fakadó szükségletek szerint konkretizálják: alkotóan *alkalmazzák*. Mivel az operacionális megközelítés módszere a történelem által igazolt, a gyakorlatban funkcionáló általános tételek rendszerére alapoz, úgy tűnik, hogy a spekulatív megközelítéssel szemben összehasonlíthatatlanul több és „reálisabb” lehetőséggel rendelkezik. Sőt, mintha a természetéből fakadó lehetőségeken kívül már nem is létezhetne más. Főleg, ha hozzávesszük azt, hogy az alapul szolgáló rendszer éppen általános, tehát kevésbé meghatározott volta miatt esetenként (de mindig az adott helyzet szigorú korlátai között) különbözőképpen értelmezhető. Van ebben valami igazság: a társadalmi gyakorlat a történelem által felvetett (legtöbbször újratermelt) problémák száma — amelyekre a marxizmus közvetlenül alkalmazható — elvben végtelen. Ezzel szemben viszont az operacionális megközelítés várható eredményeinek perspektívái nagyon is végesek.

6. *Jellemző* példa erre Sztrányiczki Gábor különben nagyon igényes tanulmánya (*Szükséglet — érdek — cél*). A szerző, miután számba veszi az ötvenes évek derekán kibontakozó, az érdek fogalmának marxista értelmezésével kapcsolatos, máig gyűrűző vita eredményeit, és reprezentatív marxizmusok felvonultatásával megalapozott, módszeres bírálatban marasztalja el, a probléma pozitív kifejtését a következő mondattal kezdi: „Ha az érdek objektív alapját a munkamegosztás alkotja, akkor a szükséglet és érdek kettősségének titka a munkamegosztás ismeretében fejthető meg. Csakhogy a marxista szakirodalom mindmáig adós a munkamegosztás problematikájának részletes és főleg sokoldalú kidolgozásával.” (174.) Nyugodtan fűzhetjük hozzá: a munkamegosztáson kívül még nagyon sok — a legtöbb — probléma átfogó vizsgálatával adós a szakirodalom. Ez a tényállás pedig még a legigényesebb operacionális kutatásokat is szinte előre meghatározható, szűk korlátok közé szorítja. A *Látóhatárban* is könnyen kimutatható, hogy az operacionális megközelítésbe foglalt extenzív lehetőségek „végtelensége” természetesen erősen differenciálja e módszer konkrét megjelenésének formáit tárgyban és szerzőben egyaránt. Kallós Miklós már idézett tanulmányában például a szocialista tudat fejlődésének időszerű kérdéseit explicite megfogalmazott politikai-ideológiai szükségletek perspektí-

vájából veti fel. Fogalomelemzései e gyakorlati szükségletek elvi-elméleti igazolása révén kielégítésük lehetséges módozatait írják le.

Balázs Sándor tanulmánya (*Tervszerűség és célszerűség*) címe szerint látszólag ugyanerre vállalkozik. Fogalomelemzései a valóságban — mivel nem vonatkoznak közvetlen gyakorlati szükségletekre, és átfogó elméleti problematikához sem kötődnek — megragadnak a formális logikai analízis szintjén. A szerző értékelendő alapossággal bontja ki a cél, az eszköz, a megvalósított cél, valamint a tervszerű fogalmát; pedánsan ügyel a felosztások pontosságára, a sajátos jegyek világos megkülönböztetésére. A közöttük levő összefüggés rekonstrukciójakor pedig állandóan szem előtt tartja dialektikus (ellentmondásos) voltukat. De mert a marxizmusnak ezt a követelményét is csak formálisan (pusztán logikailag, és nem konstruktíve) alkalmazza, mondanivalója mind a közvetlen gyakorlattól, mind pedig az elmélettől elszigetelődik. Marad — ami nem is olyan kevés — a szó- és fogalommagyarázat, a legáltalánosabb (a filozófia) szintjén.

Gáll János szintézisre törekvő írása (*Az ideologikum és a társadalmi psziché*) operacionális előfeltevése miatt („A marxizmus számára megoldott probléma a történelmi szükségyszerűség és az emberek tudatos cselekvésének viszonya” — 60.) hasonló szintet jelez: az ideológia és a társadalmi psziché fogalmának és összefüggésének bármilyen minuciózus elemzése sem válik szintézissé, ha a „megoldott problémát” egyszerűen csak konkretizáljuk a partikularisra. Még akkor sem, ha figyelemreméltó tárgyismerettel más tudományokból is merít kiegészítő információkat.

Szegő Katalin tanulmánya (*A hagyományról*) az operacionális megközelítésnek ahhoz a változatához tartozik, amely elsősorban a felvetendő kérdések problematikusságára koncentrálna. Mintegy körültagozgatja tárgyát, miközben előítéleteket osztal, leegyszerűsítésnek veszélyére figyelmeztet, és új szempontokat vet fel. Valahol a spekulatív és az operacionális módszer között helyezkedik el Rácz Győző írása (*A művészet szabadsága és korszerűsége*). Szándékában mindkettő pozitív lehetőségeit szeretné gyümölcsozdtetni: a spekuláció perspektíváját és az operacionális (elméleti-gyakorlati) megalapozottságát.

A kötetben foglalt tanulmányok többsége az „objektív kritika”, a „kritikai önismeret”, a „kritikai hozzáállás” fontosságát hangsúlyozza. Am amikor szocialista jelenünk problémáinak kapcsán erre ténylegesen sor kerülne, az általánosban horgonyoznak le. Ez történik Fábán Ernő (*A mindig jelenlevő*) tanulmányában is. Miután a kispolgárral azonosított eszközeimbert, Marx és haladó polgári szocialógusok eszmei fegyverzetével, lendületes és nagyon szellemes bírálatban szinte megsemmisíti, szocializmusbeli megnyilvánulására már csak a felvilágosítók hangján utal („A kultúra tudatformáló szerepének növelésével oldható meg az egyén belső átalakulása, amely erkölcsileg képessé teszi az egyént a kispolgáriság cseleinket legyőzésére.” — 59.).

7. Tudatában vagyunk annak, hogy a spekulatív és operacionális megkülönböztetése eléggé viszony-

TÉKA

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Mátyás menyasszonya. — Sokan vallják — s talán nem is tévednek —, hogy Kosztolányi rangját, egyedülálló helyét a magyar irodalomban nem annyira költészete, mint inkább prózája, mindenekelőtt novellisztikája biztosítja. Ennek a kötetnek a darabjai — mindmegannyi remekmű — kinek-minek is szolgáltatnak igazságot, elégtételt a rehabilitálásra nem szoruló közöl? Az „irodalmi író” Kosztolányinak-e, vagy Adynak, akitől a maliciózusnak szánt, voltaképp hízelgő titeltalalat származik? Talán leginkább magának az „irodalmi irodalom”-nak, a mesterség fölényes birtoklásának, annak a művészetnek, amely éppen a legkényesebb műfajban nyilatkozik meg az igazán avatott kezén. Kántor Lajos, a kötet gondozója, a bevezető esszé szerzője méltónak bizonyult bonyolult — és mégis irigyléreméltó — feladatára. Kosztolányi a régi maradt, mi újulunk meg olvasása közben. (Dacia, 1973.)

ANDRÉ REVUZ: Modern matematika — élő matematika. — A matematikatanítás korszerűsítése világprobléma. Sok régi, elévülhetetlennek hitt anyaggréz helyett új, korszerű témák tantervbe iktatása vált szükségessé. E témák oktatása ma még „ugar-törésnek” számít. A szerző meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy mulhatatlanul szükséges a matematikában is lépést tartani a fejlődéssel, s az oktatásban új módszertani eljárásokat kell kidolgozni. A könyv felelni próbál sok, mindmáig megnyugtatóan meg nem válaszolt kérdésre: hibás-e a matematikus abban, hogy szaktárgya nehezen hozzáférhető; mi az, amit a matematikában még fel lehet fedezni; milyennek kell lennie a matematikatanításnak? — és így tovább. Ha e csupán

TÉKA

jelzésszerűen felsorolt problémákat is végiggondoljuk, érthető lesz számunkra, miért fogyott el Franciaországban egymás után öt kiadása a könyvnek, melyet a magyar olvasó most Varga Tamás avatott fordításában tanulmányozhat. (*Gondolat, 1973.*)

ORTUTAY GYULA: Fényes, tiszta árnyak. — Tanulmányok, emlékek, vázlatok: ebben a hármasságban foglalja össze az ismert néprajzkutató régebbi és újabb írásainak javát. A Néprajzi kalandozások és a Művelődéspolitikai megnevezésű csoportosításon túl emlékeket, vázlatokat és portrékat olvashatunk. Az egykori kezdő néprajzkutató első írásai többnyire leíró jellegű szakdolgozatok. Az újabbak közül kiemelkedő fontosságú *Az iskolai nevelés szerepe a parasztság kultúrájában.* Az emlékek és arcképvázlatok közül hadd említsük meg azokat, amelyek személyes élmények tükrében villantják fel Devecseri Gábor, Kner Imre, Buday György, Erdei Ferenc, Veres Péter, Szabó Pál, Babits Mihály, Bartók Béla alakját. Radnóti Miklósról, a bizalmas barátról s a vele töltött szegedi egyetemi évekről, majd a költő életének utolsó éveiről szóló visszaemlékezése nemcsak irodalomtörténészek számára izgalmas közlés. (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.*)

ZELK ZOLTÁN: Féktávolságon belül. — Érzelemes-tündő hangú írások a mindennapi gondokról, a világról és önmagáról, „semmiről és mindenről” — ahogy a költő mondja, prózaíró költemények váltakoznak hangulatképekkel, amelyekben „kifordítja a percek üres zsebét”. Emlékek az ifjúkorból, az egykori irodalmi csaták színhelyéről a *Nyugat* szerkesztőségében;

lagos, továbbá hogy általa nem jellemezhető kielégítően a kötet minden tanulmánya. (Ezért Cseke Péter, Hajós József, Roth Endre, Salamon Anikó és Vetrő Artúr írásainak elemzésére nem volt alkalomunk kitérni.)

Mégis ezt az utat választottuk, mert úgy gondoljuk, benne hazai magyar filozófiai irodalmunk egy lényeges, ha nem is általános, sajátosságára bukkantunk. Megkülönböztetésünk nem akar értéktétele lenni. Annál kevésbé, mivel mindkét megközelítési mód önmagában korlátozott perspektívájú: az operacionális csak az elvont általánost, a spekulatív pedig a különös gazdagságában mindig csak a félig meghatározottat tudja megragadni. A kiút ezért csak az átfogó, monográfiai igényű szintéziskíséret lehet. Amíg ilyeneket nem írunk, addig a nélkülünk alakuló történelemnek szellemileg is kiszolgáltatottjai leszünk. Radikális kritika helyett, önismeretünk helyett addig csak a kritika és az önismeret szükségét fogjuk hangoztatni. Ami egyáltalán nem esik egybe.

Tóth Sándor tanulmányában (*Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*) ilyen irányban tesz szerény, de határozott lépéseket. Ezt az utat kellene követnünk.

Bálintfi Ottó

Leltár és művészettörténet

Erdély középkori építészettörténete kimeríthetetlen témának ígérkezett a huszadik század első felében, egész sor tanulmány tűzte céljául az erdélyi műemlékek leírását, elemzését. A termékeny időszakot azonban néhány évtizedes hallgatás követte a hazai magyar nyelvű művészeti könyvkiadás terén. Csupán B. Nagy Margit 1970-ben megjelent *Reneszánsz és barokk Erdélyben* című könyve törtéte meg a csendet. B. Nagy Margit érdeme abban áll, hogy olyan fontos forrásanyagra hívta fel a figyelmet, amelyet elődei elhanyagoltak: kötetében bebizonyította a gazdasági leltárak rendkívüli művészettörténeti értékét. Míg az 1970-ben közreadott könyv a gazdasági összeírások, az urbáriumok, konskripciók adatait felhasználó tanulmányokból áll, újabban napvilágot látott *Varak, kastélyok, udvarházak** című kötete magát a „nyersanyagot” bocsátja az olvasó rendelkezésére.

B. Nagy Margit az adatközlésben és ennek értékelésében jelöli meg a művészettörténet megszületéséhez vezető utat. A művészettörténet ugyan a XIX. században jelent meg önálló tudományágként, de már a XVII–XVIII. századból ránk maradt történelmi feljegyzések vagy útleírások is tartalmaznak művészeti jellegű észrevételeket. Természetesen ezek értékesítése terén sok még a tennivaló, hiszen nél-

* B. Nagy Margit: *Varak, kastélyok, udvarházak.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1973.

külözik az általánosításokat, következtetéseket, sőt még a gondolatait papírra vető íróember hozzáértéséről sem vagyunk teljesen meggyőződve. B. Nagy Margit felhívja a figyelmet a gazdasági összeírások jelentőségére a művészettörténet megjelenését előkészítő tényezők sorában. Ezeket az urbáriumokat, konskripciókat, inventáriumokat a közigazgatási beosztásban működő íródéakok, szolgabírók, requisitorok vagy jurátusok állították össze a birtok tulajdonoscseréje vagy a gazdaság vezetőjének változása alkalmából. De nemcsak az építészettörténeteszek, hanem a bűtortörténettel foglalkozók számára is értékes adatokat szolgáltatnak, ugyanis a leltárak az egész épületegyüttest ismeretük, a berendezési tárgyakat is beleértve. A gazdasági összeírások forrásértékét az etnográfusok sem téveszthetik szem elől, hiszen a gazdasági melléképületek, cselédlakások stb. bemutatása a kor népi jellegű építészetére vonatkozó adatokat tartalmaz.

A leltárt író deák feladata a tárgyilagosságon volt, de a berendezésről, épületről írva gyakran a „mükritikus” is megszólalt benne, amikor a jelzőkön keresztül szubjektív véleményét tolmácsolta. Jó, öreg istállóról beszélt, kisdéd házról, hitván asztalkáról, mindenestül semmirekellő ajtóról vagy szép filegőriáról. A művészettörténész pedig az épület külső formájából, díszítettségéből, emberi, társadalmi funkciójának összetevőiből akár messzemenő következtetéseket is eljuthat.

Az urbáriumokat, konskripciókat és inventáriumokat B. Nagy Margit három jellegzetes épülettípus: a vár, kastély és udvarház története leghitelesebb forrásainak nevezi. A világi építészeti emlékeivel foglalkozó könyvének aktualitását külön kiemeli az a tény, hogy a hazai műemlékvédelemben is a hangsúly mindinkább a laikus építészeti emlékek feltárására, megőrzésére, helyreállítására tevődik át.

B. Nagy Margit arra törekedett, hogy Erdély minden vidéke képviselve legyen könyvében. Kötetnek forrásértékét növeli az, hogy kizárólag nyomtatásban napvilágot még nem látott gazdasági összeírásokat közölt. Egyik szempontja — saját véleménye szerint — az érdekes, színes tartalom volt, ezért a gyenge íráskészségre valló feljegyzéseket mellőzte. Csupán a magyar nyelvű leltárakból válogatott, de hangsúlyozza, hogy az épületeknek nincs „nemzetiségük”, mert építőmestereik, kőműveseik között románok, magyarok, szászok egyaránt előfordultak az összeállítás az értelmes, összefüggő, eleven korrespondenciákban álló emberi alkotások mellett tesz hitet. Míg térbelileg széles körben mozog, időben már szűkebbre korlátozott: száz és egy-néhány évet ölel fel (a legkorábbi Bornemissza Tamás kisbarcsai udvarházának 1624-ből származó leltára, a legkésőbbi pedig a branyicskai birtok 1757-ből keletkezett összeírása). Általában hajlamosak vagyunk arra, hogy elsődleges fontosságot tulajdonítsunk a történeti korba helyezéseknek. Viszont ugyanazon korszakban gyakran különböző tendenciákkal találkozunk, egymás mellett haladó, de különböző célú utakkal, tömegesen és tanulságosan bukkannak eléünk az előrehaladás és a hagyomány-

TÉKA

Kosztolányiról, Babitsról, Szép Ernőről, Vas Istvánról, Hunyady Sándorról, Kassák Lajosról, Kavafiszról és Zek Zoltán élő kortársairól. Új színeket és mozzanatokot villantva fel barátairól, kedvenc költőiről, megénekli azt, ami az öregedni nem akaró „kamaszszívű” költőben s az őt körülölelő világban történik. Ahogy egy verstördékében mondja: „Nem tudok megöregedni — ahogy illik, szépen, — kapkodok a téli fák közt, — kapkodok az égen.” Ennek az örök nyugtalanságnak az eredményeit és értékeit nyújtja át olvasóinak. (Szép-irodalmi Könyvkiadó, 1973.)

J. ZIELENEWSKI: Szervezés és vezetés. — A vállalatok szervezésének és vezetésének elmélete „műfajilag” határtudomány. Kapcsolatai kiterjednek a szociológiára, az ergonómiára, a pszichológiára, az etikára stb. Megjelenésének oka a mammutvállalatok kialakulására vezethető vissza. Mint „öntudatos” tudomány a XX. század első felében jelentkezik. Fontosságát még nem ismerték fel eléggé. A kutatások módszerei tökéletesítésre szorulnak: a világ különböző tájain megjelenő ilyen jellegű munkákra a fogalmi „káosz” jellemző. Innen a kutatások nehézségei. Mivel a vállalatok, intézmények szervezetiileg sokfélék, ezen belül a lehetséges cselekvésmódok igen változatosak. Tehát a tudomány nem a konkrét problémákra ad megoldást, hanem csak általános szempontokat villant fel. (A vállalati etikával új tudományág, az ergológia foglalkozik.) Servan-Schreiber megállapítása szerint, szemben az Amerikai Egyesült Államokkal, „az európai országok jelentős lemaradása mindennek előtt szervezeti lemaradásnak tekinthető”. Ezt a hiányosságot szeretné pótolni a lengyel szerző könyve is, amely rövi-

TÉKA

desen románul is megjelenik.
(Kossuth Könyvkiadó, 1973.)

EMANUEL VASILIU: Lumina — undă electromagnetică? — Szakkönyvekben és ismeretterjesztő művekben a hangsúly leginkább azon van: mi az igazság? Érdekes megismerni azonban azt az utat is, amely az igazság megismeréséhez vezet; tanulságos követni, hogyan visznek egyre közelebb a valóság megismeréséhez a kísérletek, hipotézisek, elméletek. E folyamat bemutatására különösen alkalmas a fény természetére vonatkozó ellentétes vélemények közötti összecsapások története. Emanuel Vasiliu kitűnően oldotta meg a vállalt feladatot: nem tudománytörténeti kuriózumokat hord össze, hanem ismeretelméleti jelentőségűek szempontjából ismerteti az egyes tudósok hozzájárulását a fény természetének megismeréséhez. Munkája azt is kimutatja, hogy nemcsak a különböző elméletek között állt fenn dialektikus ellentét, hanem az egyes tudósok sem mindig ismerték fel a saját elméleteikben rejlő lehetőségeket, nem mindig fejtették ki teljes következetességgel előremutató gondolataikat, s tanításaik olykor önmagukban is ellentmondásosak voltak. Mások viszont a tudományos világ nem figyelt fel egy-egy újszerű tételre, melyeket így később másoknak kellett újra felfedezniük. Vasiliu könyve rendkívül tanulságos, különösen az ifjúság számára, amely új igazságok felfedezésére készül, valamint tanáraik számára, akiknek az a feladatuk, hogy tanítványaik felfedezőképességét kifejlesszék. Várjuk a mű második kötetét, amely a fény kvantumelméletével foglalkozik majd. (Albatros, 1973.)

SÁNDOR PÁL: A magyar filozófia története. 1900—1945. (I—II.) — Zárószavában a szerző ezt írja: „A tárgyalt

hoz ragaszkodás elemei, azaz a fejlődés összefüggő és ellentmondó problémái. Talán mindennek az oka abban rejlik, hogy szeretjük a jelenségeket az idő végtelenjéből kiszakítani, osztályozni, a történesek logikájába beleilleszteni s így megérteni. Korszakokra osztjuk a voltaképpen egységes folyamatot, mert csak ebben látjuk a részekből szakadatlanul egésszé tömörülő történesek tudatosításának lehetőségét. B. Nagy Margit válogatásának érdeme éppen az, hogy eltekintett a merev osztályozásoktól, s így a XVII—XVIII. század sokrétűségéből, gazdag formai világából sikerült felszínre hoznia valamit.

A szerző szavai szerint a könyv „művészettörténeti szempontok szerint összeállított forráskiadvány”. Első részében röviden összefoglalja a legfontosabb tudnivalókat a három jellegzetes épület-típusról. Az olvasó az összeírásokból a XIII—XIV. századnál nem korábbi, az érett típusú feudalizmus idején épült várakról értesülhet. Általában kevés a faragott kő, nehézségekbe ütközik a vár korának megállapítása. A reneszánsz felé azonban mindinkább szokásba jött, hogy az építető címeres követ a bástyákra tétette. A XVI—XVII. században a védett otthon még létkérdés ezen a vidéken, ezért a lakóhely rendeltetésű kastély is még — várkastély. A XVIII. században viszont a veszély megszűntével pusztulni hagyták a külső falakat és bástyákat. A szabályos alaprajzú reneszánsz kastély a XVI. század végén jelent meg. A reneszánsznak nemcsak történelmi, hanem jelképi jelentősége is van. Történelmi szempontból általában a dicsőség korszakának nevezik, jelképesen viszont a fiatalságot jelenti, kíváncsisága és intellektuális energiája miatt. Az általános elv alól az erdélyi reneszánsz sem vonhatta ki magát. Itt viszont már a XVI. század végén jelentkezett helyi ízű, puritán változata. A reneszánsz késői szakaszában azután estílus elemei közül igen sok a népi építészet lényeges alkotórészévé vált, mint például a filegóriás tornác. A reneszánsz és népművészet nagy találkozója az udvarházépítészetben valósult meg, a kis- és középnemesek különböző jellegű lakóházainak sorát magába foglaló épülettípusban. Érdekes következtetése a könyvnek, hogy a mai székelykapu, a galambbúgos nagykapu őse szintén az udvarházépítészet területén alakult ki. Ekkor még Erdély minden vidékén előfordult, nem nevezték székelykapunak, csupán akkor kapta ezt a megjelölést, amikor a Székelyföldön népi alkotásként élt tovább. De készítői már ekkor is népi mesterek voltak. A vidék egyszerű udvarházaiba tulajdonképpen a reneszánsz elnépiesedett változata jutott el.

B. Nagy Margit igen helyes következtetése az, hogy a késő reneszánsz stílus formálódására nagymértékben hatott a helybéli népművészet. Ez könyvének egyik nagy tanulsága. Elméleti észrevételeit alátámasztják a kötetben közölt gazdasági összeírások. Összesen negyvennégy leltárjegyzéket kap kézhez az olvasó, amelyet szó- és kifejezésjegyzék, helynévmutató és illusztrációs anyag követ. Kár, hogy a képanyag nyomdai reprodukálása gyengére sikerült. Márpedig művészettörténeti szaktanulmány esetében a képanyag az írásmű egyenértékű része

kell hogy legyen, nemcsak egyszerű emlékeztető, hanem az egyes művek sajátosságainak részletszép-ségéig eljuttató „elemzés”.

A hangsúly kétségtelenül az inventáriumok, urbáriumok, konskripciók közlésén van. Tudományos dokumentum erejű ez a szöveggyűjtemény, de népszerűségnek örvendhet a nem szakemberek körében is, hiszen világos, könnyen érthető, legtöbbször zamatos nyelvű olvasmánnyá lett a szerző kitűnő válogatása nyomán. Mindenképpen említést érdemel az uzdisztentpéteri (1679) és a nagysajói (1681) udvarház, a kővári vár (1694), a bonchidai (1736) és a geryeszegi (1751) kastély gazdag leírása. Ezek a leírások nemcsak adatokat közölnek, hanem elsősorban *nézni tanítanak* és megfogalmazni a látottakat, hiszen a már elfeledt régi szavak újraidézésével jelentősen gyarapítják nyelvi kifejezésárunkat is. Ugyanakkor az épület formájának, berendezésének bemutatása révén a kőben, fában, fémbe kifejezésre jutott emberi gondolatot, nemzedékek felfogásvilágát közvetítik.

Manapság egyre több szó esik a design-viták kapcsán az emberi környezetkultúráról, a harmonikus környezetformálásról, épület és berendezés összhangjáról. A könyvben közreadott összeírások, leírások a XVII–XVIII. század berendezési tárgyainak meghitt együttlétéről tanúskodnak, s éppen ezáltal az emberi környezetkultúra problémáinak örök időszereiségéről vallanak.

Leltár vagy művészettörténet tehát a *Varak, kastélyok, udvarházak*? Mint már említettem, a szerző szándéka művészettörténeti szempontok szerint összeállított forráskiadvány közlése volt. Ez viszont már önmagában is azt jelenti, hogy mindkét kritériumnak meg kell felelni. Gazdasági összeírásokat közöl, középkori íródéakok lelkiismeretes aprólékossgal összekörmölt leltárjegyzékeit, ám az ezekből levonható következtetések már a művészettörténet irányába mutatnak. B. Nagy Margit könyve elsősorban a nagyközönség érdeklődését kelti fel a művészettörténet iránt, mintegy ízelítőt nyújt a művészettörténeti kutatómunka műhelytitkaiból (például a levéltári kutatás jelentőségére hívja fel a figyelmet, az eredeti szöveg értelmezésének módjait tárja fel stb.). Nagyközönséget írtam az ímént, s ezzel nem akarom azt állítani, hogy a művészettörténész ne nyerne értékes adatokat a könyvből, de már szakmai lelkiismerete sem engedi, hogy megelégedjék a között anyaggal, semmiképpen nem hanyagolhatja el a kevésbé érdekes vagy hiányos leírásokat sem. A szélesebb közönséget viszont ezek valóban nem érdeklik. Ezenkívül a könyv rövid ismertetői a várról, kastélyról, udvarházról csupán általános képet nyújtanak a három épülettípusról, ami a nem szakember számára természetesen így is rendkívül hasznos olvasmány. A kötet megjelenéséig egyáltalán nem találkozhattunk ilyen jellegű hazai magyar kiadvánnyal könyvpiacunkon.

B. Nagy Margit úttörő munkát végzett, s könyvének megjelenése mindenképpen eseményszámba megy a hazai szaktudomány történetében.

Agopcsa Marianna

TÉKA

korszak filozófiájának feldolgozása lényegében még csak most kezdődik. E könyv csupán dokumentálni kívánja, hogy *van* magyar filozófia, és nemcsak érdemes vele foglalkozni, hanem kötelesség is.” — A korszak filozófusainak írásai nem közismertek, vagy egyenesen hozzáférhetetlenek; a mai olvasó számára különösen értékes az az eljárás, hogy a szerző életrajzot és tematikai ismertetést is ad, s a szakmai és irodalmi köztudatban az egyes alkotókról kialakult hiányos vagy éppen hamis képet tárgyilagos értékeléssel igyekszik helyes megvilágításba állítani. De nemcsak az egyes alkotók vonatkozásában jelent fontos kísérletet a könyv. Sokkal izgalmasabb — s talán ez az igazi jelentősége —, hogy a szerzőnek sikerült úgy egységbe foglalnia a választott korszakot, hogy a materializmus és idealizmus közötti harc mellett, mely a magyar filozófiatörténetnek éppen ezt a szakaszát hatja át a leginkább, az egyes irányzatok sokrétűségét, bonyolultságát, önmagában való ellentmondásosságát is érzékeltetni tudja, amint az néhány fejezetcíméből is kitűnik: *Természettudomány és vallás, Neotomizmus és marxizmus, A szocializmus evangéliuma és az evangélium szocializmusa, Krisztussal Hitler ellen, Pszichológiai esztétika, Szociológia mint alkalmazott lélektan, A szociáldemokráciától a kommunista pártig* stb. Mivel az egész mű azt hivatott bizonyítani, hogy a magyar filozófia történetében kivételesen értékes életművek találhatók, rendszeres összehasonlítást végez külföldi eredményekkel, bizonyítván, hogy a magyar filozófia, ha nem is mindig a csúcsok szintjén, de a kort híven tükrözi, s így „a világ népeinek nagy kulturális zenekarában mint fontos hangszer meg kell hogy szólaljon.” (Magvető, 1973.)

VASILE DEM. ZAMFIRES-CU: Etică și psihanaliză. —

Freud lélektani elveiből, mint sajátos anyagból, kiindulva próbálja a kötet a tudományon belüli kutatások hasznosságát bemutatni és bizonyítani, rámutatva az etika kapcsolatára a szociológiával, lélektannal. Nem létezik természetből fogva jó és rossz ember, ezt kell cáfolnia az etikusknak, ugyanakkor a tudományosság fényébe állítania az erkölcsi normákat, a jellemet, a boldogságot mint etikai kategóriákat. A mai modern ember egyik célja: önmagát megismerni. Ez egyre inkább tárgyiasul, egyre több tudományossággal telítődik. Inkább etikai tartalmával érdekes ez a könyv, a lélektani kutatásokra alapozva bővíti ismereteinket az erkölcsi lényegről, tartásról, az individuálpсихология eredményei tükrében, és — természetesen — a teljességre törekvő igénye nélkül. (*Editura științifică, 1973.*)

FRANYÓ ZOLTÁN: Ősi örökség. — Az *Evezredek húrjain* (I—III., 1959) című válogatás után a Herder-díjas műfordító az Ősi örökségben az óegyiptomi, sumér, akkád, ógörög, római, arab, perzsa, indiai és kínai költészet gyöngyszemeit tárja fel az emberiség ősi kultúrájából. A legrégebb óegyiptomi munkadalok, sumér himnuszok és gyászénekek, akkád (asszír) fohászok és zsoltárok mellett az ógörög költészet nagyjainak: Kallinosz, Túrtaiosz, Szapphó, Szolón és mások, a rómaiak közül Catullus, Flaccus, Tibullus, Propertius, Ovidius költeményeit tolmácsolja. Az arab költészetből huszonegy költőt, a perzsából tizenegyet szólaltat meg magyarul. Az indiai költészet többek között a Kalidászával, a Rig-Véda himnuszaival van jelen. A kínai költészetet a legrégebb népdaltól Szu Tung-poig tekinthetjük át. Érdekes és hasznos jegyzetapparátus

Mezőgazdasági információ-izsöny?

A tájékoztatóipar — könyvkiadás, sajtó, rádió, tévé — ontja az információkat. Régóta mondjuk, hogy az ember hovatovább nem képes befogadni az információáradatot, sőt kérdésessé vált, hogy alkalmas lesz-e a közeljövőben az írott szó az ismeretek közlésére, győzik-e a cellulóz nyersanyagok fedezni a nyomtatás papírszükségletét. (Egyetlen nagy példányszámú folyóirat egyetlen száma sok hektár erdő faanyagát emészt fel.)

Az UNESCO adatai a könyv- és lapkiadásra vonatkozóan megriasztják a papír nyersanyagát előállító termelőket. Az írástudatlanság felszámolása (mely javul ugyan arányaiban, de az írástudatlanok abszolút számát illetően világviszonylatban nem) az olvasók táborát, tehát a könyvek és sajtótermékek iránti igényt tovább növeli. A tudományos ismeretanyag egy évtizeden belül elavul, s egyre kevesebben állhatják meg a helyüket szakmai ismereteik állandó felújítása, bővítése nélkül — tehát egyre több ismeretterjesztő közleményre, szakmai kézikönyvre, időszaki kiadványra van szükség.

Mindezt el kellett mondani, ha a könyvkiadás akár egészében, akár csak egyik részletében — mint a következőkben tesszük — a mai realitások alapján akarjuk felmérni.

Románia lakosságának 58,4 százaléka falun él, a foglalkoztatott lakosság 44,0 százalékát tartja nyilván a statisztika mint mezőgazdaságban dolgozót. A mezőgazdálkodás — különösen a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés után — östermelői tevékenységből *szakmává* vált. A tudomány rohamos térhódítása itt is elengedhetetlenül szükségessé teszi a szakmai műveltség állandó gyarapítását, elmélyítését és felfrissítését.

Ha a falun élők közül évente mindenki csak egyetlen mezőgazdasági szakkönyvet vásárolna, hazai magyar nyelvű agrárkönyvkiadásunk többszáz ezer példányt helyezhetne el a könyvpiacon. Hogy egyetlen könyv bizonyos minimális igényt is kielégíthessen, feltétlenül enciklopédikus jellegűnek kellene lennie, hiszen a háztáji gazdaság vagy a városi kiskert tulajdonosa nemcsak burgonyatermesztéssel vagy sertéshizlalással foglalkozik, hanem zöldségtermesztéssel, borjűhizlalással, baromfitermesztéssel, méhészkedéssel is, gyümölcsfái is vannak, esetleg szőlője, ribiszkebokrai, virágai stb. is. S ezzel a többszázszáz példányszám legalább fele annyiával növekszik, hiszen a városi kiskertek gazdáit szintén a mezőgazdasági szakirodalmat igénylőkhöz kell sorolnunk (sőt, a tapasztalat szerint ők teszik ki az olvasók nagyobb részét).

Mit nyújt ennek a tekintélyes olvasótábornak hazai magyar nyelvű mezőgazdasági könyvkiadásunk? Bár elvben nincs kizárva, hogy akár a határtudományok, akár a tulajdonképpeni mezőgazdaságtudomány tárgyköréből más kiadónál is jelenjen meg

egy-két mű, a zömnek a mai helyzetben mégis a szakkiadótól, a Ceres-től kell kikerülnie. Vizsgálódásunkat tehát erre a kiadóra, illetve ezúttal csak az 1972. és 1973. évi termésére (és terveire) összpontosítjuk.

Az 1972-es kiadói termés: 6 mezőgazdasági, biológiai és méhészeti tárgyú mű, valamint 5 kötet a *Kaleidoszkóp*-sorozatban, amely körülbelül olyan szerepet tölt be a Ceres-kiadványok között, mint az ipari jellegű melléküzemek a téeszekben.

A kiadói termés gerincét képező hat cím közül az eredeti munkák azonban nem mezőgazdasági tárgyak (kettő ezek közül is csak 1973-ban került a könyvpiacon); tehát a három, ténylegesen 1972-ben megjelent mezőgazdasági munka — fordítás (A. Negrili: *A gyümölcsfák és bokrok metszése*; D. D. Oprea: *A szőlő metszése*; A. Mălaiu: *Méhészkedés*). A három munka összesített példányszáma: 4030. A három eredeti mű más-más műfajt képvisel. A nyomdai munkák megkezdésének időpontját véve a sorrend alapjául, e könyvekről a következőket kívánom elmondani:

Váratlanul magas példányszámot kapott a Ceres-nél szokásosakhoz képest Rácz Gábor, Laza András és Coiciu Eugen *Gyógy- és illóolajos növények* című munkája — jöllehet a szerzőknek 1970-ben már megjelent románul egy azonos tárgyú könyve, amely csak kis mértékben különbözik a most magyarul megjelentől. A magas (4700 + 115) példányszámról azonban a megjelenés után kiderült, hogy távolról sem elégíti ki az igényeket: a megjelenés után rövid idővel már csak véletlenül lehetett hozzájutni egy-egy elheverő példányhoz. A népszerűség oka világos: a könyv széles olvasóközönséghez szól, ismerteti a gyógynövények gyűjtését és termesztését, a fitoterápiát és aromaterápiát tudnivalóit, közérthető botanikai leírását adja kereken 180 gyógy- és illóolajos növénynek (ezekből 105-öt ábrán is bemutat). Külön értéke a kötetnek az a gazdag jegyzék, amelyben a növények és hatóanyagaik tudományos elnevezését, magyar nevét és magyar-román betűrendes névmutatóját közli. A *Gyógy- és illóolajos növények*, mely alapos tudományos útbaigazítást ad egy közérdekű tárgykörrel kapcsolatban, megérett az újrakiadásra, és erre állítólag van is remény.

Az 1972-es termésből másodikként Szabó Zsigmond *A csírasejtek és a megtermékenyítés* című munkáját kell említenem. Ez a mindössze 120 oldalas könyvecske népszerű formában, a modern tudomány színvonalán ismerteti a szaporodásbiológia alapvető kérdéseit, tehát ugyancsak széles körű olvasóközönséghez szól, ha nem is épp annyira, mint az előbbi. Hogy a könyvterjesztő, illetve a kiadó milyen alapon állapította meg ennek példányszámát 1760 + 100-ban, nehéz volna megmagyarázni, hiszen az igények módszeres felmérésére még nem került sor (az egyes könyvárusítók becslését nem tekinthetjük annak).

Ugyancsak az 1972. évi tervből való, de 1973 elején jelent meg Gyurkó István *Édesvízi halaink* című 187 oldalas munkája. Hogy kinek szól, arra

TÉKA

zárja a kötetet, melynek ízléses külalakja méltó a tartalomhoz. (*Kriterion*, 1973.)

Háromszéki népballadák. — A kötet balladáit Albert Ernő sepsiszentgyörgyi tanár és tanítványai gyűjtötték Háromszékről. A megye balladaköltészetének föltárásával „rég, szép tudományos hagyományt folytatnak és teljesítenek ki” — írja Faragó József a kötet méltatásaként. Klasszikus balladák, történeti, bujdosó- és rabénekek, betyárballadák, új balladák és helyi balladák számos változatban fordulnak elő (összesen 425 balladát közöl). Filológiai szempontból értékes előző vezet be a könyvet, s hasznos és fontos jegyzetekkel, mutatókkal zárul: típusmutató, zenei mutató, gyűjtések, énekesek mutatója, helynévmutató, tájszójegyzék, betűrendes mutató. A dallamokat magnetofonszalagról Szenik Ilona jegyezte le. A Kriterion Könyvkiadó a *Balladák könyve* után ezt a kötetet is ízléses, szép formátumban jelentette meg. (*Kriterion*, 1973.)

BEKE GYÖRGY: Vándorvilág. — Beke György másodszor (átdolgozott formában megjelent regénye tulajdonképpen lelki történet: egy küllőmenti faluból munkatelepre kerülő székely legény tragédiája. Mondhatnánk azt is: egy életforma-váltás belső rajza. Az íróit ugyanis ennek a jól ismert társadalmi folyamatnak embert-formáló hatása érdekli, az, ami a nagy ambícióval elinduló fiatalemberben végbemegy, egészen a tragikus végkifejletig. Mert lelki következményeinek lesz az áldozata. Valójában — lélekben — nem tud elszakadni annak a világnak a törvényeitől, szokásaitól, amelytől (ha ideiglenes szándékkal is) megváltott. Egész énjét a falu emlékei határozzák meg az új körülmények között, s ahogy

TÉKA

fokozatosan elszakad a falu világától, úgy válik egyre erősebbé belső meghasonlása. A regénynek nincs is „külső” cselekménye, az eseménynek jórészt a hős tudatában, emlékezetében zajlanak le. Innen a regény bizonyos fokú líraisága, amit csak fokoz az írói hozzáállás közvetlensége. Beke ügyszólván együtt vívódik hőseivel. Nem maradnak rejtve Kelemen új életviszonyainak olykor rideg, bensőséget nélkülöző kapcsolatai sem. Így válik a hős lelki kételkedésébe bizonyos mértékig egyéni és társadalmi önvizsgálódássá, az egyéni és közösségi önismeret művészi megjelenítésévé. (*Albatros, 1973.*)

OLTYÁN LÁSZLÓ: Csak egy szobát... — Oltyán László kisregényét (a cím alatt ugyanis ez áll) inkább riportregénynek nevezhetjük. A szerző — s ez egyáltalán nem baj — a riporteri hozzáállást, az esszéisztikus előadásmódot választja a szélesebb intenzitású cselekményépítés helyett. Erezzük: újságíró-író írta ezt a könyvet. S ez — jelen esetben különösen — jó is. Jó, mert a riporter életismeretével hozza közel a témát, villant elénk funkciójukkal visszaélő, a társadalmi etika ellen különbözöképpen vétő embereket. Mintegy ezek ellenpólusaként teljesedik ki a regény fő alakjának, a lakáshivatal új vezetőjének jelleme. Egy olyan egyéniség, aki a kényesebbnél kényesebb helyzetekben is hű akar (és hű tud) maradni eszményeihez, elveihez. Figyelmünket ez a következtetés, az egyes figurák megragadása köti le elsősorban. S még inkább a jól megteremtett helyzetek. Ez utóbbiak olykor talán igen „szabályosak” is. (*Eminecu Könyvkiadó, 1973.*)

BÉLA BARTÓK: Briefe. Herausgegeben von János De-

a fejezet címeiből is lehet következtetni: *Tájékozódás a halak testén; Folyóvizek halai; Allóvizek halai; Határozó és szaporodási táblázatok; Népies elnevezések.* Nem kétséges, hogy a sporthorgászokon kívül ez a könyv még sok más olvasó számára is hasznos, többek között az állattani és halászati szakmunkák fordítói számára, mert az összes ismertetett halfajtáknak megadja a rendszertani (latin) neve mellett a magyar és a román népies elnevezését is. Az 1970 + 100-as példányszám ennél a kiadványnál is kevésnek tűnik.

Összegezve az 1972-es termést: a *Kaleidoszkóp*-sorozatban megjelent kötetek nélkül a könyvtáruis forgalomba került összpéldányszám 12 460-nak adódik. De ebből kimondottan mezőgazdasági tárgyú csak 4030, s ezek a munkák is csupán a szőlészeknek, gyümölcsstermelőknek, méhészeknek szólnak.

Az 1973-as tervet — ha a nyomdai munkák kitolódása miatt az 1974-re átcúsúzott munkákat is 1973-ban megjelenteknek tekintjük — a Ceres majnem teljesítette (legalábbis minőségben).

A sort Lőrinczi László *Belterjes háztáji tyúktenyésztés* című kötete nyitotta meg, 1973 februárjában. Az 1470-es példányszám napok alatt elfogyott, amit előre lehetett látni, ismerve a szerző négyévtizedes szakmai munkásságát és szakírói népszerűségét, valamint azt a tényt, hogy 1946 óta nem jelent meg hasonló tárgyú magyar nyelvű könyv az országban — a kistenyésztők száma viszont tízezrekre rúg. Az igények csak megközelítően pontos felmérése esetén is, a kiadónak (legalább saját gazdasági célkitűzései érdekében) félre kellett volna tétetnie a szedést a mielőbbi utánnyomás céljára. Sajnos, ez nem történt meg.

A fenti mű után D. Lucescu *Az üszők nevelése és gondozása* című munkája jelent meg fordításban, 860 példányban. Az év végén került a könyvpiaçra Titz Lajos, Sipos György, Mureşan Dumitru és Nagy Zoltán *Az öntözés gyakorlata* című szakkönyve, 500 példányban. Ez a 229 oldalas munka átfogóan tárgyalja az öntözéses gazdálkodás minden műszaki kérdését, kezdve a növény vízfogyasztásával és végezve az egyes gazdasági növények öntözéses termesztésének agrotechnikájával. A szöveg jobb megértését és a terjedelem csökkentését 89 ábra és grafikon szolgálja, amelyeknek egy része azonban kivitelezésében elmarad a mai nyomdatechnikai lehetőségek mögött. (Ez a kötet egyébként még az 1972-es kiadói tervben szerepelt.)

Három kötet — amelyek közül kettő az 1973-as, egy az 1972-es tervben szerepelt — átcúsúzott 1974-re. Csávossy György, Kovács Adorján és Mezei Sándor *Szőlészeti és borászati kézikönyv* című munkáját, csupán e sorok írójához intézett érdeklődő levelekből ítélve is, régóta várják a szőlőhegyeken néhány négyyszögöl területen vagy akár csak a ház körül szőlőt művelő kistermelők ezrei. A könyv sikerének záloga a szerzők eddigi szakírói tevékenysége. Kászoni Zoltán a korábban megjelent *Akvarisztika és sporthorgászat* után most *Sporthorgászat* című munkájával jelentkezik. Előbbi kötetének népszerűsége valószínűsíti a mostani

közönségsikerét is. Teljesen átdolgozva, kibővítve jelenik meg (hiszen második kiadása óta tizenhárom év telt el) Nagy Miklós és Pap István *Háziállatok takarmányozása* című könyve, amely a kiadott 1972-es tervében szerepelt. Kéziratát a szerzők 1973 januárjában nyomdakészen átadták, de a hosszú átfutási idő miatt csak 1974-ben került az olvasók elé. Ez a munka is, akárcsak a *Szőlészeti és borászati kézikönyv* egyaránt szól a nagyüzemi és a kistermelőkhöz.

Ezek szerint, ha a kiadónak 1973-ban átadott kéziratokat vesszük alapul, a Ceres ezúttal többet nyújtott a kifejezetten mezőgazdasági szakmunkákat igénylő olvasóközönségnek, mint az utóbbi évek bármelyikében. A termés lehetett volna gazdagabb is, de néhány szerző nem jelentkezett a kézirattal, néha pedig a könyvterjesztő nem igényelt a megjelenéshez elegendő példányszámot.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a *Kaleidoszkóp*-sorozatban is megjelent egy olyan könyvecske (Székely György—Suciú Viorel: *Házi disznóvágás és húsfeldolgozás*), amely elsősorban a falu lakosságához szól. A kimondottan szakmai munkák és a *Kaleidoszkóp*-sorozatban megjelenő kötetek példányszámának megállapítására vonatkozóan megemlítjük, hogy a sorozat keretében megjelent munkák példányszáma általában meghaladja a tízezret. És mert ezek a „tarka-barkák” többnyire az utolsó példányig rövidesen elkelnek, a kiadó pénzügyi tervének teljesítésében döntő súlyuk van.

A két év termésének futólagos áttekintéséből is kitűnik, hogy jó néhány hazai szakemberünk van, akiktől a román nyelvű szakfolyóiratokban való jelentkezést is joggal elvárhatnók. De nevükkel még mutatóban is alig találkozunk az *Agricultura* című hetilapban s a szakfolyóiratokban. Márpedig nehezen képzelhető el, hogy ha erejükből futja önálló kötetekre, ne futná egy-egy rövidebb lélegzetű tanulmányra, szaktanácsadó cikkeire.

Ha az 1973-as könyvtermés az előző évekével összehasonlítva bizonyos tendenciát jelez, akkor remélhető, hogy a következő években a Ceres egyre jobban ki fogja elégíteni a magyarul olvasó mezőgazdasági dolgozók, sőt agrárszakemberek könyvigényeit, biztosítva azt, hogy szakmai tudásukat magas színvonalra emeljék. Erre minden tevékenységi ágban szükség van, de a mezőgazdaságban különösképpen, hiszen itt évezredek hagyományú eljárások helyét kell merőben újaknak elfoglalniuk, az empirikus ismereteket korszerű tudományos felkészültségnek kell helyettesítenie.

Visszatérve írásom címére: valóban egyfajta információszegény következménye-e, hogy oly kevés mezőgazdasági szakkönyv kerül a földműves, az agrárértelmiségi kezébe? Kétségkívül nem. De a szakműveltség iránti igényt tovább kell fejleszteni, a könyvet terjeszteni kell hírveréssel, propagandával, előfizetési lehetőség teremtésével s mindazokkal a korszerű eszközökkel, amelyek világszerte ismertek.

Nagy Miklós

TÉKA

mény. — A kiadvány gondozója, Demény János 1948-ban közzétett először kétetnyi Bartók-levelet; ennek az indulásnak a negyedszázados évfordulóján, négy magyar (1948, 1951, 1955, 1971) egy-egy német (1960), olasz (1969), angol (1971) kötet és több kisebb válogatás után ismét németül adott ki Bartók-leveleket: két kötetben nem kevesebb, mint 314 darabot. A kiadványt az sem nélkülözheti, akinek mind a négy magyar demény kötet a rendelkezésére áll, mert 34 documentuma első közlés, 45 további darabja pedig itt került először kötetbe. Ez utóbbi kategóriában elégtétellel fedezzük fel a romániai Bartók-kutatás legújabb eredményeit is: Lakatos István régebbi közléseinek az átvétele mellett Benkő András 1970-ben és Viorel Cosma 1971-ben megjelent írásainak egy-egy levél-mellékletét. A címzettek névsora és a nekik írt levelek száma is illusztrálja: Bartók életében és munkásságában jelentős szerepet játszottak romániai kapcsolatai. De Octavian Beu 3, Ion Bianu 4, Ion Bîrlea 2, Constantin Brăiloiu 1, Tiberiu Brediceanu 1, Ion Bușiița 24, Bușiițiané I, Fischer-Szalay Stefánia 2, George Georgescu 1, Keppich-Molnár Irma 1, Dimitrie G. Kiriac 2, Lakatos István 2, Romulus Orchiș 4, Rezik Károly 1 Bartóktól kapott levelén kívül is találunk a kötetben hazai vonatkozásokat, például ahol Bartók Brăiloiuról ír a *Dictionary of Modern Music and Musicians* szerkesztőjének. Demény János következő gyűjteményes kötetét újabb romániai anyagokkal bővítheti! 1974-ben Benkő András 15 rendkívül tartalmas, Brăiloiuhoz intézett Bartók-levelet adott ki a Kriterionnál, Titus Moisescu a Bartók-Kiriac levelezés ismeretlen darabjait adta át a bukaresti zeneműkiadónak. (Corvina, 1973.)

Herbert Marcuse első írásai

Az ismert filozófus pályájának kezdeteit vizsgálva, Andrei Marga kiemeli (*TRIBUNA*, 1974. 4.), hogy Marcuse elméleti munkásságának előterében ekkor a racionális és az érzéki közötti ellentét boncolgatása áll. Ez a törekvése kapcsolja be abba a szellemi vonulatba, amelyet Feuerbach, Nietzsche, Dilthey, Heidegger és Husserl neve fémjelez. Ilyen szellemi előzmények alapján kell figyelembe venni Marcuse politikai elkötelezettségének mint életművét meghatározó tényezőnek a fontosságát. A fiatal Marcuse ugyanis 1917–1920 között a német szociáldemokrácia balszárnyán tevékenykedik, s ha később visszahúzódik is az aktív politizálástól, ez az ifjúkori elkötelezettség a marxizmus mellett nyilván nem maradhatott következmények nélkül. A marxista problematika erőteljesen érvényesül Marcuse első írásaiban, amelyekben filozófiailag állást foglal a maradiság és a megalkuvás ellen. Marga kiemeli, hogy Marcuse kezdetől fogva önálló — a kor követelményeinek megfelelő — koncepció kialakítására törekedett, s ezt nem akadályozta nyitottsága a kortárs áramlatok iránt.

Marcuse első elméleti igényű munkája a *Beiträge zur Phaenomenologie des Historischen Materialismus* (1928) feltűnő címet viseli, s azt a feladatot próbálja megoldani, hogy érintkezési felületeket találjon a fenomenológia és a történelmi materializmus között. Az a kérdés foglalkoztatja különösképpen, hogy miként lehetne meghaladni a heideggeri „történetiség” és a marxizmus anyagi determinizmusa közötti eltérést, ellentmondást. Marcuse rámutat a heideggeri elemzés korlátaira, arra, hogy a *Sein und Zeit* szerzője nem kutatja, hol létezik valójában az autentikus lét, és visszautasítja azt, amit Marcuse „a történetiség anyagi alkata”-nak nevez. Marcuse megkísérli mind az egyén, mind a történelem megragadását, de ezt kétféle megközelítés, a fenomenológia, illetve a történelmi materializmus segítségével kívánja elérni. Kísérlete nem járt, nem járható eredménnyel.

Marga jellemzőnek tartja Marcuse művére, hogy meg nem oldott, meg nem haladott ellentét feszül benne, egyrészt a heideggeri fogantatású opciók, másrészt pedig az egzisztencializmussal szemben a marxizmushoz közel álló kritika között. Két évvel később megjelent *Transzendentaler Marxismus?* (1930) című esszéjében Marcuse szigorú bírálatban részesíti azt az adleri felfogást, amely módszertani rokonságot próbál kimutatni a kantianizmus és a marxizmus között — a társadalomtudományok transzcendentális megalapozásának reményében. Marcuse szerint Adler kísérlete súlyos elhajlás a marxizmustól, érveit pedig a transzcendentális filozófia husserli bírálatából, valamint a *Német ideológiából* meríti. A tudatformák kanti apriorizmusával Marcuse Marxnak és Engelsnek a lét elsőbbségéről szóló tételét állítja szembe.

A *Tribuna* szerzője, aki egyébként doktori disszertációt készít Marcuseről, kiemeli annak a nagy tanulmányának a jelentőségét, amelyben a német filozófus Marx akkor megtalált, 1844-ből származó *Gazdasági-filozófiai kézirat*ainak helyét és fontosságát méltatja. A *Neue Quellen zur Grundlegung des Historischen Materialismus* (1932) című munkában Marcuse hangsúlyozza a *Kéziratoknak*, mint Marx alapvető kategóriái lelőhelyének központi szerepét. Értelmezésében a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus tulajdonképpen az elidegenedésnek e kéziratokban elemzett problematikájából fakad. Ez az elemzés viszont Marcuse szerint az embernek totalitásként felfogott — Marxot Hegelhez kapcsoló — fogalmára épül.

A továbbiakban Marcuse azt — a kortárs filozófiai irodalomban sokat vitatott — megállapítást fogalmazza meg, hogy bizonyos problémaazonosság jelentkezik minden eltérés vagy oppozíció ellenére Marxnak az elidegenedésről és fetiszmusról, Lukácsnak az eldologiasodásról és végül Heideggernek a „nem-autentikusság”-ról szóló tételeiben. Véleménye szerint — noha szempontjaik ellentétesek — mindhárom gondolkodó sajátos fogalmakkal az ember és az emberiség eltorzulását, elsatnyulását ragadta meg.

Ha első írásaiban Marcuse még a kapitalizmus szerkezetéből vezeti le ezeket a jelenségeket, később *Eros and Civilization* és *One-Dimensional Man* című ismert műveiben már nem társadalmi-történelmi dimenzióban elemez, hanem a modern racionalizmus számlájára írja őket. Az érett, majd az idős Marcuse műveinek, valamint az utóbbi időben adott nyilatkozatainak alapján — amelyekben a kontesztáció filozófusa eljut a pozitív előjelű társadalmi akció szükségességének gondolatához — Andrei Marga azzal a konklúzióval zárja cikkét, hogy ezekben az interjúkban Marcuse felismeri a tömegek forradalmi öntudatát alakító párt szükségességét.

G. E.

MIRCEA ELIADE — A VALLASTUDOMÁNYOKRÓL (Revista de filozofie, 1973. 11.)

A valláslélektan és a vallástudományok központi kérdése: a vallások eredetére adott magyarázatok, illetve a közöttük kialakult polémia. Ez érthető — állapítja meg Mircea Eliade —, hiszen a vallások történelmi és kulturális perspektíváinak kérdése teszi e kérdést újra időszerűvé (igaz, a vita ritkán és csak az utóbbi időben ért el a mai vonatkozásokhoz).

A század elején két, ma már jelentéktelennek tűnő irányzat játszott vezető szerepet: az *asztromitológikus* és a *pándiabolikus* magyarázat, mindkettő Németországban. Az 1900–1912 közötti időszakban megjelenő könyvek Taylor *animisztikus* felfogását juttatták érvényre, ennek ellenére ez a felfogás távolról sem vált egyetemesé. A vallás első fázisát a legtöbben meg sem kísérik egyfajta egyetemes lélekhitel magyarázni, hanem egyszerűen a primitív embernek a világra való rácsodálkozását látják benne. Mások szerint (J. G. Frazer) az emberiség történetében a *mágia* megelőzte a vallást. Ez az elmélet sokáig igen nagy népszerűségnek örvendett; Durkheim, Freud és Jung fejlesztették tovább, mégpedig olyan értelemben, hogy a *mágia* elsődlegessége mellett a *totemizmus* jelentőségét is hangsúlyozták. A preanimisztikus felfogást meghaladó Durkheim arra a következtetésre jutott, hogy a vallás nem más, mint a társadalmi tapasztalat kivetülése: a totem egyaránt jelent valami szentet és magát a közösségi csoportot (klánt).

Lucien Lévy-Bruhl egyenesen a „primitív mentalitás” elméletét dolgozza ki. Elsődlegesnek tekinti a „prelogikus gondolkodást”, amelynek ismerete hozzásegíti majd a tudóst a vallási jelképek funkcióinak jobb megértéséhez. „Prelogikus” elméletének nagy visszhangja támadt a szakértők körében. A „misztikus részvételben” — amelybe bekapcsolódva a primitív ember képtelen helyesen (értsd: a modern civilizáció normái szerint) gondolkodni — Jung például a közösségi tudattalant véli felfedezni.

Freud (*Totem und Tabu*, 1913) a maga kidolgozta lélektani alapfogalmak szerint értelmezi a primitív kultúrákat. Nála a vallás és a társadalom alapja egy eredendő gyilkosság. Atkinson elmélete alapján feltételezi, hogy a legprimitívebb közösségek egyetlen felnőtt híméből és több nőstényből állottak. A fiatalabb hímeket, miután elérték egy bizonyos kort, a vezér elűzte. Ez elkergetett „fiúk” — Freud szerint — megölték és megették „apjukat”, magukévá tették „asszonyait”. Az ebből származtatható totemikus étkezés lenne e felfogás szerint a társadalom szerveződésének, intézményeinek, vallásainak alapja.

Ennél kevésbé konkrét, de legalább ennyire pszichologizáló felfogásnak tartja Mircea Eliade a Jungét, aki az egymástól távol élő civilizációk szimbólumainak, mítoszainak hasonlóságából kiindulva feltételezi egy „közösségi tudattalan” létezését, amely az *archetipusok*ban nyilvánul meg (Jung utolsó meghatározása szerint az archetipus olyan viselkedési struktúra, amely az emberi természet része). Jung legfontosabb archetipusa az *En* — ennek jelképe a nyugati civilizációban Krisztus. Freuddal ellen-

tétben — aki nem tulajdonított a vallásnak különösebb jelentőséget — Jung jelentést és finalitást ad a vallásos tapasztalatnak.

A vallás kezdeteinek elpszichologizálását a laikusok közötti nagy népszerűség ellenére a tudományos világban kevesen fogadták el. Legelősebben az etnográfusok támadták, főbb ellenérveiket Wilhelm Schmidt és csoportja foglalta össze: a totemizmus nem a vallás kezdete, és nem minden nép ment át ezen a fejlődési szakaszon. (Frazer bebizonyítja, hogy több száz totemikus törzs közül csak négyenél fordul elő bizonyos rituális gyilkosság és a totemisten elfogyasztása.) Emellett a prototemikus népeknél — nem létezik kannibalizmus. Schmidt felismerte, hogy lehetetlen az istenfogalom magyarázata bizonyos történelmi-etnográfiai módszerek nélkül, s csakis ebben a megközelítésben lehet szétválasztani a különböző kulturális rétegeket (kultúrköröket). Az etnográfusok hívták fel a figyelmet a primitív vallások újraértékelésének szükségességére. Maurice Griaule egyes primitív népeknél (például az afrikai dogonoknál) meglepő képességeket tapasztalt: a szisztematikus spekulációra, ami egy prelogikus gondolkodási rendszerben elképzelhetetlen.

A legtöbb etnográfus a módszert illető némi módosításokkal mindenesetre elfogadta Wilhelm Schmidt és csoportja felfogását. A gyors fejlődésnek induló vallásszociológia (Robert H. Lowie: *Primitive Religion*, 1937; Joachim Wach: *Einführung in die Religionssoziologie*, 1931; *Sociology of Religion*, 1944) erőteljesen hangsúlyozta, hogy nem létezik „tisztá” vallási tény, ez — többek között — egyszerre történelmi, szociológiai, kulturális és lélektani tény. A vallástörténész nem mindig tudatosítja ezt a jelentés-sokszorozódást, ilyenkor feltehetően dokumentumainak vallásos jelentésére összpontosít. Zavar akkor keletkezik, ha a vallási élet egyetlen oldalát abszolutizálja, többi funkcióját pedig iluzórikusnak tekinti. Mindezek fenntartásával alapozta meg, Benedetto Croce hatása alatt, Pettazzoni az olasz vallástörténeti iskolát, mely a fenomenológia és a történelem komplementaritására épít.

Gerardus Van der Leeuw (*Phänomenologie der Religion*, 1933), akinek munkásságán az alaklélektan és a strukturalizmus mellett Jaspers, Dilthey és Husserl hatása is érződik, a fenomenológia feladatát a vallásos jelenségek belső struktúrájának megvilágításában látja, és arra figyelmeztet, hogy lehetetlen

a vallási megnyilvánulásokat kizárólag társadalmi, lélektani vagy racionális funkciókra visszavezetni. A három alapsztruktúra szerint a dinamizmus, az animizmus és a deizmus. Ezeket azonban nem történelmi fejlődésükben vizsgálja, holott a vallásos megnyilvánulások legmagasabb foka, az eksztázis kulturális összefüggésekben jelentkezik, a kulturális összefüggés-rendszer pedig történelmi beágyazást követel meg.

A modern kutatások kimutatják az egyoldalú evolucionista felfogás hibáit, mely azt állította, hogy a „primitívek” képtelenek voltak a rendszeres racionális gondolkodásra. Sőt, bebizonyították, hogy ez a gondolkodás messze a primitívség felett állt.

Az e tárgykörben írott művek értékeit végül is az dönti el, hogy a szerző hogyan áll hozzá a vizsgált jelenség megértéséhez. Mircea Eliade úgy látja, hogy a vallástörténet fenomenológiai, szociológiai és lélektani vonatkozásainak együttes figyelembevételével lehet csak értelmes művet alkotni.

A vallástudományokat — Mircea Eliade szerint — ugyanakkor utolérte a tudományok közös átka: az információ-robbanás. Ennek következtében egyetlen ember számára lehetetlenné válik egy minden területet és módszert átfogó, szintetikus rendszer megalkotása. Csak a tudósok és iskolák konkrét dialógusa vezethet el végül is egy többé-kevésbé általánosan elfogadott értékrendhez.

JÁSZI OSZKÁR AMERIKAI HAGYATÉKARÓL (Századok, 1973. 4.)

A Magyar Tanácsköztársaság bukása után Jászi Oszkár, a polgári radikalizmus vezéralakja emigrációba vonult. 1924-ben az Egyesült Államokban telepedett le, és az Ohio állambeli Oberlin College politológia tanszékének professzora-ként működött. 1942-es nyugdíjazása után sem hagyta el Oberlint, ott is halt meg 1957. február 13-án.

Kéziratok hagyatékát az Oberlin College könyvtárában helyezték el, és végakarátának megfelelően tizenöt évvel halála után nyithatták meg a kutatók előtt. 1972-ben a terjedelmes anyagot a Columbia Egyetem könyvtárába szállították, hogy az érdekeltek könnyebben hozzáférhessenek. L. Nagy Zsuzsa elsőként nézhette át az akkor még jórészt rendezetlen Jászi-hagyatékot, és kutatási beszámolóban közli benyomásait.

Mit tartalmaz a hagyaték?

Több tízezer levelet, mindenekelőtt a Jászihoz írottakat, de a húszas évek második felétől válaszeveleinek másolatát is; 1919 januárjától 1955 végéig vezetett naplóját (39 nagyméretű füzet, nyolc és félezer kéziratos oldal); előadásszövegeket, cikkvázlatokat, tervezett önéletrajzá-
nak néhány fejezetét és vázlatát, az ugyancsak befejezetlen Károlyi Mihály-
életrajztervezetet, második feleségének több száz oldalas visszaemlékezését és fényképgyűjteményt.

A pusztá felsorolásból is kitűnik, hogy a XX. századi történetírás becses forrás-
anyaggal gazdagodott.

A hatalmas levelezés és a napló kölcsö-
nösen kiegészítik egymást. A napló bizo-
nyos részletkérdésekről többet mond el,
mint a levelek. A politikai-történelmi in-
formációk mellett képet nyújt Jászi fel-
fogásáról, tudományos és politikai tájé-
kozottságának imponáló gazdagságáról. A
naplófüzetek nemcsak az épp akkor
időszzerű kérdéseket rögzítik, hanem sok
bennük az utalás az 1919 előtti esemé-
nyekre és személyekre. Egyébként a
napló mindvégig tele van az egyes sze-
mélyek rövid portréjával. A körkép rend-
kívül széles, nincs a századelő nemzedé-
kének egyetlen politikus, művész vagy
tudós egyénisége, aki valamilyen formá-
ban ne szerepelne, s később az új gene-
ráció, a fiatalok is helyet kapnak.

A levelezés és a naplófüzetek fő kér-
dése a két világháború közötti magyar-
országi politikai viszonyok és a baloldal
helyzete, az októbrista emigráció szer-
vezése, fájdalmas személyi és csoport-
ellentétei. A hagyaték alapján kétségte-
len, hogy Jászi Oszkár oberlini vissza-
vonultságában is központi alakja maradt
a magyarországi polgári radikális cso-
portnak, valamint az októbrista emigrá-
ciónak. Tanácsát, véleményét, szellemi
és anyagi segítségét sokkal többen ígé-
nyelték, mint ahogy ezt eddig feltételez-
ték.

A kutatási beszámoló kiemeli a Jászi-
Károlyi-levelezés különös jelentőségét.
Kétségtelen, hogy a hagyatéknek ez a
— talán legértékesebb — része, nemcsak
Jászi Oszkár és Károlyi Mihály személyi-
ségének megítélését, a ketjük között
feszülő elvi ellentétek megvilágítását elő-
segítő közvetlen dokumentum. Ezekből
a levelekből tapintható ki leginkább, ho-
gyan szorult háttérbe, belső emigrációba
a harmincas évektől a polgári radikáli-
sok maradéka, s hogyan vált a baloldali
szervezkedés központi áramlatává a kom-
munista mozgalom.

Jászi mindvégig vállalta polgári de-

mokratikus eszményeit, és változatlanul
kitartott az októberi program és a dunai
népek testvériségének gondolatát mellett.
Szembefordult a fasizmussal és a máso-
dik világháborúval, de tisztázatlan ma-
radt a kommunista mozgalomhoz való
viszonya, bár 1942-ben leszögezte, hogy
Károlyi és a kommunisták nélkül nem
lehet mozgalmat csinálni, sőt tudta, hogy
a háború utáni magyar demokráciát is
csak velük, „az új emberekkel” lehet
megteremteni. Szerteágazó tudományos
és politikai tevékenysége, nézeteinek
máig terjedő hatékonyasága mindenké-
ppen sürgeti az értő és elemző tanulmá-
nyozást. A kutatási beszámolóból is ez
derül ki.

MIT ÉR AZ EMBER, HA TANÍTÓ?

(Le Nouvel Observateur, 1974. 478.)

Franciaországban négy tanító közül
három: nő. S a francia tanítók helyzeté-
vel foglalkozó három frissen megjelent
könyv — egy ankét, egy napló és egy
portrészorozat — mindegyikét nő írta. Vi-
lágjelenség, hogy a tanítás (alsó- és kö-
zépfokon!) női munka, vagyis nehéz, fe-
lelősségteljes, rosszul fizetett és társa-
dalmilag kevésbé megbecsült. 1972-ben a
francia tanítóképzők felvételi vizsgáján
3347 helyre mégis 51 264 jelentkező akadt,
vagyis a jelöltek mindössze 6,5%-a jutott
be! Ez a szigorú szelekció azt látszik bi-
zonyítani, hogy a minőségi igény a leg-
kevésbé sem csökkent, a felkészültség, a
képességek döntő kritériumok maradtak
— s ebben egyetértenek a legkülönbö-
zőbb pedagógiai irányzatokat követő
szakteknítélyek —, a gyermek sorsa 2—8
éves kora között dől el. Ki vállalja hát
ezt a fontos és kemény munkát, és miért?
Hogy mi nem szerepel az okok között,
könnyebben kideríthető: „Havi fizetésem
1450 frank... kevesebb, mint a legrossz-
szabbul fizetett Renault-munkásé” —
mondja az ankét egyik megkérdezettje.
Tekintély? Az az idő, amikor a többsé-
gükben falun vagy kisvárosban élő franciá-
k annyi tudtak a világról, amennyit
a tanítójuk közvetíteni tudott — végérvé-
nyesen a múlté. A mai tanító, illetve ta-
nítónő vagy a városi iskolák túlsúlyfolt
osztályaival küszködik, vagy elnépte-
nedő falvakon 3—8 tanulót próbál kor-
szerű ismeretekkel ellátni — korszerű-
len eszközökkel, akronisztikus körül-
mények közepette.

Tanítani hivatás volt mindaddig, amíg
választás tárgya lehetett. Amióta viszont
mintegy kiválasztja a maga számára azo-

kat, akik bizonyos helyzetekben nem rendelkeznek előnyösebb döntés lehetőségével, a megrekedés, a pályatévesztés, az életkudarcc státságává lett. A diáklány, akinek a férje katonai szolgálatát teljesíti, s nem jut más kenyérkeresethez, a frissen végzett szociológus, aki szakmájában nem tud elhelyezkedni, a gyengén fizetett középkáder felesége, aki arra kényszerül, hogy kiegészítse a családját jövedelmét — tanítónői állást vállal. Ha eredeti motivációjától függetlenül munka közben felébred benne a hivatástudat, minél képzetesebb, minél korszerűbb elképzelése van a gyermekekkel való foglalkozásról, annál nehezebben illeszkedik be a fennálló tanügyi struktúrába.

„Amivel szembekerülök, az a keret, a kaszárnya típusú iskola. Nem akarom megjátszani az idomítót” — mondja Charles T., aki Párizs egyik északi peremkerületében tanít. „Szűnethet az udvaron... egyike vagyok azon keveseknek, akikhez odamennek játszani. De amint az osztályba érünk, minden megváltozik... Osztályom a harmadik emeleten van. Kötelesek vagyunk felsorakoztatni a gyerekeket, úgy kell bekísérni őket az osztályba... Minduntalan beleütközöm abba a képbe, amelyet a srácok a tanítóról kialakítottak magukban, s amelyet valójában maga az intézmény sulykolt beléjük. Provokálnak a nyílt összeütközésig, addig a pillanatig, amikor az ember összeroppan...”

A három könyv — amelyet a folyóirat egyazon jelenség köré csoportosított dokumentumként idéz — nemzedékről nemzedékre követi azt, amit a tanítóság váltságának nevezhetnénk. A családott, megkeseredett többséget a fiatal tanerők teszik. Az idősebbek, akik még a háború előtt szereztek képesítésüket, amikor ez a hivatás a szegénysorsú jó tanulóknak (főként a lányoknak!) valóságos társadalmi felemelkedés, karriert jelentett, nemcsak azért derűsek, elégedettek önmagukkal s hivatásukkal, mert hivatásként fogják fel. Ők azok, akik számára a tekintélyelvre alapozott, hierarchikus — vagyis a társadalom képére — strukturált iskola az oktatás egyetlen elképzelhető, sőt, a lehető legcélszerűbb formája. Az *Être institutrice* szerzője, Jeanette Roussel — maga is tanítónő — nem osztja idősebb kartársnőinek Voltaire Pangloss mesterére emlékeztető jó közérzetében, de visszautasítja a szélsőséges fiatalok nonkonformizmusát is, ezt az újfajta konformizmust, amely az iskolát teszi felelőssé a társadalmi ba-

jokért, holott ami okozatnak látszik, valójában ok.

Annak a lozère-i fiatal tanítónőnek — akit többek között megszólaltatnak — talán mindegy, hogy a falu népe előtt azért nincs tekintélye, mert maga gyűjti a rőzszt, hogy legyen mivel fűtenie egy olyan szobát, amelynek a közepén tócsába gyűl a víz, s az állandó nedvességtől penészes a matrac — vagy azért kell ilyen körülmények között élnie (s tanítania: számoltatni, nyelvtant, földrajzt, éneket, rajzot, tornát...), mert a tizenhat éves korig kötelező franciaországi oktatásnak éppen a széles rétegeket érintő, elemi fokozata a legelhanyagoltabb. Aki viszont a francia nemzet napzámosságainak helyzetét a társadalom távlatában veszi szemügyre, az világosan látja, hogy a tanító életének anyagi feltételei, társadalmi értékelése, szakmai becsülete összefügg azzal, amit az iskola a mai gyermekeknek — a holnap felnevelteknek — életreszólóan nyújt. Hogy ez sok vagy kevés, jó vagy rossz — a jelen gondja. De előzménye azoknak a következményeknek, amelyeket a jövő fog majd számba venni.

KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS JÓZAN ERTELEM (Valóság, 1973. 12.)

A környezetvédelem kérdéseit tárgyaló gazdag (talán túlságosan is gazdag) irodalomban sajátos álláspontot képvisel George Clause tanulmánya. A tekintélyes szaktudós (a New York-i Columbia Egyetem magyar származású mikrobiológia tanára) azt az első hallásra megdöbbentően ható álláspontot vallja, hogy bár bizonyos környezetvédők látszatra az „egész Földért” lelkesednek, valójában „a legcsekélyebb rokonszenvet sem mutatják az emberiség szükségletei iránt. Ellenkezőleg, a környezetvédelmi mozgalom legtöbb vezére elitista, izolacionista vagy egyszerű mizantrop” — aki számára „egy szűzi tisztaságában megőrzött vad vidék, vagy egy »veszélyeztetett« állatfaj megvédése előbbre való széles néprétegek érdekeinél”, mert „nem érdekli őket az emberiség sorsa”. Súlyos etikai tartalmakat involváló véleményének alátámasztása során George Clause főként a DDT negatív hatásával kapcsolatos túlzó véleményeket bírálja. Rachel Carson 1962-ben megjelent és óriási visszhangot kiváltott könyvének, a *Néma Tavasz*nak állításait cáfolva mutatja ki, hogy a vegyszerek, közöttük a DDT is — a toxikológia egyik alapvető tétele szerint — csak egy bizonyos küszöbérték fölötti kon-

centrációban hatnak károsan az élő világra. Ez a tétel Clause szerint akkor is érvényes, ha bármilyen vegyszer hatása — a küszöbérték alatt — permanens.

A *Néma Tavasz* megjelenése után elindított DDT-ellenes kampány negatív következményeit taglalva George Clause statisztikai adatokkal mutatja ki, hogy míg 1948-tól, a DDT alkalmazásának első évétől, kb. 60 000 000 embert menthettek meg a haláltól és 1 760 000 000-t a fertőződéstől, addig 1964-től, a permetezés beszüntetésétől csak Ceylon szigetén mindössze öt év alatt 7 500 000 ember betegedett meg. Ekkor nyilvánvalóvá vált a DDT újra való felhasználásának szükségessége.

George Clause hevesen támadja azokat a véleményeket is, amelyek szerint: 1. a DDT nem bomlik el, ezért hatása az élelmi láncban megsokszorozódik; 2. a DDT felhalmozódik a világóceánokban, elnyomja az algák fotoszintetizáló képességét, és ez az atmoszféra oxigéntartalmának csökkenéséhez vezet; 3. ellenálló jellege miatt a DDT már megfertőzte a Föld egész légkörét, és az óceánok is veszélyesen fertőződtek vele; 4. a DDT rákkeltő hatású. A saját és a nemzetközi szakirodalom legújabb eredményeire hivatkozva mutatja ki George Clause, hogy ezek az állítások mind tévesek: a DDT viszonylag gyorsan bomló vegyület, és semmiképpen sem okozhatja az óceánok vagy a légkör tartós mérgezését. A rákkeltő hatás pedig — amelyet magyar tudósok (Kemény és Tarján) is vallottak — az Egészségügyi Világszervezet kutatásai cáfolták.

A tanulmány egészének higgadt okfejtése és meggyőző statisztikája hihetővé teszik George Clause-nak azt a megállapítását, miszerint a DDT-ellenes kampány „szociális-politikai és gazdasági veszélyeket rejt magában”, amelyek mélyen ellentétesek minden humanitárius célkitűzéssel, a legnépszerűbb környezetvédelmi szervezetek pedig „kifejezetten reakciósak: antiintellektuálisak, antitechnológusak és antiprogresszívek”. George Clause szerint a környezetvédelem is csak „az ésszerűség, a kritikus gondolkodás és a megfontolt tervezés” eredményeként válhat valóban segítségünkre.

A JÖVŐ VÁROSA ÉS A TÁRSADALOM (Universitas, 1973. 11.)

Amikor a neves pszichológus és szociológus, Alexander Mitscherlich a jövő városáról beszél, különösen két szélsőség

foglalkoztatja: a vezető államok „technikai metropolisainak” (technische Metropolen) és a fejlődésben elmaradott afrikai, dél-amerikai városok sorsa.

Vajon milyenek lesznek a jövő emberi település-gócai (Siedlungsballungen)? Azonosak lesznek-e azzal, amit ma a „város” (Stadt) fogalommal jelölünk? Egyelőre nehéz nyilvánvaló választ adni ezekre a kérdésekre. Mindenesetre nem a város formális, esztétikai jellemzőire kell gondolnunk, hanem elsősorban környezeti tényezőkre, amelyek az ember biológiai és szociális létét meghatározzák. A jövő városának alakulása nagymértékben függ a politikai határozatoktól; a politikai határozatok pedig elválaszthatatlannak az adott társadalmi rendszertől. A helyzet tehát azokban az országokban a legproblematisabb, ahol „az állam erősebb, mint a társadalom” (Karl Wittstock meghatározása). Ilyen viszonyok között nem alakulhatnak ki differenciált szociális struktúrák, és természetesen bekövetkezik az egyén elértéktelenedése, elszigetelődése, elmagányosodása a társadalomban. Az egyik oldalon — az elmaradott országokban — a tömegeket elsősorban testi, fizikai nyomor fenyegeti, a másik végleten — a fejlett ipari államokban — inkább az érzelmi elsekélyesedés.

Mindez szorosan összefügg az illető államrenddel. Indiában a tömegeknek éhezniük kell, mert még nem sikerült kialakítani egy korszerű tudatállapotot: képtelenek szakítani a szent tehén kultuszával. De a nagyipari államoknak is megvan a maguk „szent tehene”. Bizonyos viszonyok, társadalmilag meghatározott magatartásformák akadályozzák, hogy a politikai és szellemi élet vezetői felmérjék a városprobléma rendkívüli jelentőségét. Szocialista viszonyok között például alig érthető, hogy ezekben az államokban a földkérdés mind a mai napig megoldatlan; a helyzet haszonélvezői a telekspekulánsok. A földkérdés itt tehát ugyanolyan tabu, mint Indiában a szent tehén.

Általános probléma a nagy ipari városok alaktalan felduzzadása. A „Slurb”-ök sorozatosan tapadnak a belvárosokhoz, s ennek következtében egyre aggasztóbb méreteket ölt az erőszakos tettek, a gyilkosságok és öngyilkosságok száma, a minden képzeletet felülmúló élvezethajszolás. Az államnak (létéből fakadóan) alkalmazkodnia kell a fogyasztáshoz, a fogyasztói társadalom pedig zsarnokian uralja az egyént. Az efféle „városra”, ahol a „lelki tömegnyomor” uralkodik, helytálló Henry Miller meghatározása:

„airconditioned nightmare“ (légkondicionált lidércnyomás). Jules Henry antropológus összehasonlítja az orosz és az amerikai társadalmi formát, s még lesújtóbban nyilatkozik az amerikai városról: „Twentieth-Century-Nightmare.“

A kép nem kecsesítő. Az emberiség olyan fejlettségi fokon áll, hogy a tőle függetlenül létező természeti törvényeket képes befolyásolni. Eppen csak nem helyesen használja technikai ismereteit. Milyen értéke van ma az ember számára a mindenkori Eszköznek? A társadalmat megreformálni akaró utópia is „autópiává“ vált... A legfőbb eszközben, a gépkocsiban nem a haladás jelét látjuk, hanem elsősorban státusszimbólumot, egy-egy több lehetőséget az élvezethajhászásra. A technikai eszközök egyben megnehezítik életünket. A közlekedési balesetek napjainkban úgy pusztítanak, mint egykor a „fekete halál“, a pestis; arról nem is beszélve, hogy nagyváros el sem képzelhető állandó, idegölő forgalmi zaj nélkül.

Nem tekinthetünk el még egy fontos tényezőtől, a népszaporulattól. A pattintott kőkorszak 600 000 éve alatt ezer évre volt szükség, hogy 1%-kal nőjön a népesség. Manapság egy év alatt 2%-kal növekszik. A FAO (az ENSZ Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Szervezete) szakértői megállapították, hogy a népességnövekedés már most „elhagyta“ az átlag-élelmiszertermelést. Éhínség fenyegeti azokat a területeket, ahol az évi szaporulat 3%-kal nagyobb, és az élelmiszertermelés nem képes ezzel lépést tartani. A jövő városának arculatát olyan mértékben befolyásolja ez a jelenség pozitív vagy negatív irányban, amennyire az emberiség meg tudja teremteni a népességnövekedés és az élelmiszertermelés egyensúlyát.

A jelenlegi helyzet tehát nem mutat egyértelműen utat a jövő eszményi városának megvalósítása felé. Mi a teendő? A szerző a „reménység elvéhez“ apellál. Az emberiségnek bíznia kell saját erejében; sokkal több érték van a birtokunkban, mint amennyit a társadalom — s egyben a városfejlesztés — érdekében felhasználunk. Amíg korunk vezető ipari államaiban a katonai kiadások abszolút prioritást élveznek, nem lehet lényegesen elősegíteni a városépítést. Egy világhatalom — mint az Egyesült Államok — annyira erős, hogy hihetetlen összegeket fektet be a „vietnami stílusú“ háborúba, de nem hajlandó ugyanennyit fordítani a városok humanizálására. Azzal a sok milliárdos befektetéssel, amellyel városokat rombol szét, segít-

hetné őket. Elképzelhető, hogy a futurológusok legfőbb álma, az általános leszerelés milyen alapvető változásokat jelentene a világ mai arculatában.

Sok függ attól, hogy a társadalom miképpen irányítja a városlakók tudatának alakulását. Mert örkérvényű a tétel: az emberek tudatát a társadalom eleve adott feltételei, viszonyai formálják. A jövő társadalmában a korlátozottság, a kényelmesség, a profittörekvések semmiféle maradványa nem létezhet. A jövő emberi települése akkor lesz „humanizált város“, ha polgárai képesek lesznek szembe szállni az alkalmazkodáskényszerrel: felvilágosult, nem manipulálható emberekre van szükség, akik jószántukból illeszkednek a közösségbe.

Természetesen nehéz elhatárolni egy biztos fejlődési vonalat a történelem folytonosságától. A jövő településgócainak kutatása, tervezése azonban politikai kötelesség. Ezt szolgálhatja az új tudományág, a városkutatás: interdiszciplináris munkát igényel. Feladatait, távlatait építészek, történészek, szociológusok és szociálpszichológusok egy csoportja fogalmazta meg (*Bochumer Erklärung vom 16. September 1965*).

A városi életforma nyújtja a legmegfelelőbb lehetőségeket a munkahely, a művelődési élet, az áruellátás, a termelékenységnövekedés, differenciálódás és az emberek egymás közti viselkedése számára. Legfőbb feladat a város újjászervezése — technikánk valamennyi eszközével —, korunk minden alkotó fantáziájának bevetésével.

A városkutatás feltétele: a ma még reménytelenül izoláltan ható erők összefogása.

Mitscherlich azok közé a kutatók közé tartozik, akik azt vallják, hogy „a mai ideológiák helyébe tudományos ismereteknek kell lépniük. Csupán ezek képezhetik egy szabad társadalom politikai határozatainak alapját“.

DOKUMENTUM ÉS FIKCIÓ: KÉT VÁLTOZAT (Nagyvilág, 1973. 12.)

Sükösd Mihály a ma világirodalmának avatott magyar ismerője a korunk prózáját megújítani akaró kísérletek méltatásának szenteli legutóbbi tanulmányát. Jürg Federspiel könyve, *A gyűlölet műzeuma*, alaprétegekben esszéisztikus útirajz. A svájci író a hatvanas évek végén tizenhat hónapot töltött New Yorkban. Amerikáról minden európai utas —

regényíró és profi politikus, szociológus és filmrendező — használati utasítást hoz haza, kettős rovatú könyvelési listát — jegyzi meg Sükösd ironikusan —: mi az elbűvölő, mi az elborzasztó Amerikában, mit illik eltanulni, mit kell letagadni. Federspiel eleve nem vállalja a riportázs erényeit és gyöngéit. Könyve nemcsak a mai USA-ról szóló legeredetibb dokumentatív beszámolók egyike, hanem az utóbbi évek legsikeresebb kísérlete a non-fiction műfajváltozatainak kitágítására. A *gyűlölet múzeuma* útiesszéből ott emelkedik regénnyé, ahol a személyiség kalandsorozatát jeleníti meg az elenséges nagyváros rétegei között. Ezeket a rétegeket céltudatosan vágja egymás mellé a szerző. Ideológiai tapasztalatot is adagol. De az elbeszélő én látomásait főként a városi létezés alkatrészei keltik életre: a hetvenkilenc emeletes épületek és a málladozó házfalak, az utcai szemétkupacok, a kövezen cirkáló patkányhad, az áruházi társaslét sztereotip kódfoszlányai. Atmeneti tartózkodási helyét a látogató ugyanúgy gyűlöli, mint New York bennszülőttei egymást: állhata-tosan és új ugrásra készen. Műfajilag A *gyűlölet múzeumának* azok a fejezetei a legtanulságosabbak, ahol a dokumentumhalmazból stilizáció lesz, a tárgyakat és szövegeket folytatja, meghosszabbítja a képzelet. Valamely látott-hallott-meg-jegyzett jelenségnek az abszurditásig következtetés továbbgondolása nyomán fik-tív párbeszéd, groteszk dráma-csírak, liliputi egyfelvonásosok születnek.

Hans Magnus Enzensberger alapvető közlési formája a politikai dokumentum-esszé. Elkötelezett író, kivételes marxista műveltségű értelmiségi; radikális forradalmárnak vallja magát, de párthoz, szervezethez nem tartozik. Maga választotta helyzetének tudja a hátrányait: írjon bármiről bármit, radikális szavára nem figyelnek tömegek, mellette, mögötte csak a baloldali elit-értelmiség vékony, egymás között élő, egymást olvasó mandarin-rétege áll. Enzensberger — írja Sükösd —

nem hisz prófétai küldetésében, egyszál írógépezetnek közvetlen valóságalkító hatásában.

Népes tábor híján a dokumentumokkal szövetkezik. A következő tételből indul ki: a legnagyobb regényíró a történelem. Az írónak az a dolga, hogy a történelem üzenetére figyeljen, a történelem termelte anyagot hasznosítsa, variálja, montírozza, széljegyzetelje. Előadásában árnyalatnyi kitalálás, a tényeknek a képzelettel való parányi megtoldása sem kaphat helyet. A dokumentumok montírozásából lesz itt fikció, a dokumentum-montázs és az esszéisztikus történetfilozófia teremti öntörvényű világát az adott nyersanyagból. Enzensberger legérdekesebb dolgozatai a *Politikai kolportázsok* címen megjelent „politikai ponyvák”. Írói módszere: a nyilvánvaló kihágást előbb rendhagyóvá növeli, majd a kivételes esetet a szabályszerűségek karámbája tereli vissza. Íme a történet: közhely, hogy Kőzép-Amerikában minden iparkodó hadnagy tarsolyában hordja a marsallbotot s a magasra emeléséhez szükséges szakmai fortélyt. Kivételes, ahogyan tízezer hadnagy közül egy, a dominikai Rafael Trujillo a maga pályáját befutja, a szorgalmas besugástól és az amerikai kém-szolgálat aprópénzétől odáig, hogy harmincöt személyautó és nyolcvankét öltöny birtokosa, valamint önmaga ember-nél magasabb szobrának megtervezője legyen Trujillo City repülőtérén. És szabályszerű a befejezés: a haza jötevőjének szétdarabolt, mocskos hullája egy autó csomagtartójában. Ezt a rémtörténetet egy elit-entellektüel írja, aki éppen azért vonzó és tanulságosabb baloldali kortársainál, mert — legalábbis eddig — módját ejtette, hogy elhervadt illúzióit félredobja, elavult tételein átlépjen. Ez lehet a biztosítéka annak, Sükösd szerint, hogy dokumentumprózájának eddigi eredményeit a hetvenes években továbbfejleszti, korunk irodalmának új műfaját teremtve meg dokumentum és fikció határvo-nalán.

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

SEBESTYÉN KÁLMÁN tanár (Kolozsvár). — A Korunk első tájszáma, az 1973. 11-es kalotaszegi szám iránt méltán nyilvánult meg széles körű érdeklődés. A szám több úttörő jellegű tudományos dolgozatot közöl, és Váczy Leona *Kalotaszeg helyismereti könyvészete* című összeállítása gazdag bibliográfiai anyagot nyújt át az olvasóknak. Ez a könyvészet azonban érthetően nem teljes. Az alábbiakban néhány adattal szeretnék hozzájárulni kiegészítéséhez, valamint egy tévedésre hívom fel a figyelmet. Bevezető tanulmányában a bibliográfus ezt írja: „Sajnos Ercsey József 1842-ben megjelent *Kalotaszeg rövid leírása* című könyvét nem sikerült megtalálnom.” Tudomásom szerint Téglási Ercsei József nem írt ilyen című könyvet; a szerző bizonyára *Kalotaszeg vázolata* című írásával téveszti össze, amelyet a *Hon és Külföld* című folyóirat 1842. 22. és 23. számában közölt, s amelyben röviden (de sok hibával) ír Kalotaszeg domborzatáról, vizeiről, ásványkincseiről, növényeiről, lakosságáról, földműveléséről, kereskedelméről és településeiről. Erre válaszol Mérei Gracza György *Kalotaszeg. Kijavítás és pótlék e vidék vázlatához* című terjedelmes, alapos írásával, amelyet ugyancsak a *Hon és Külföld* közöl 1842. 57—61. számaiban. — Most pedig néhány kiegészítés (nem sorolva fel a könyvészetből hiányzó, de a Korunk 1974. 1. és 2. számának Szerkesztők—Olvasók rovatában már jelzett munkákat):

Általános tartalmú művek

Ady László: Nagykapus múltja és jelene. Korunk, 1969. 4.

Horváth Arany: Gyalu. Művelődés, 1969. 7.

Dr. Kósa László: Kalotaszeg. Élet és Tudomány, 1971. 26.

Mészáros János: Méra. Igazság, 1972. IX. 16.

Mészáros János: Bikal. Igazság, 1973. II. 17.

Történelem. Régészet

Hodor Károly: Bács ismertetésének töredék kibővítése. Erdélyi Múzeum, 1880. 21—24.

Herepei János: Bocskai Gábor egeresi síremléke és mestere. Kelemen Lajos Emlékkönyv, 1947.

Ferenczi István: Régészet-helyrajzi kutatások Kolozsvárott és környékén I. (Kalotaszeg.) Studia Universitatis Babeş—Bolyai. Series Historia. Fasciculus 2. 1962.

Alexa I.—Ferenczi Șt.—Steiu N.: Sondaje arheologice la Huedin—Bolic. Acta Musei Napocensis. Cluj, 1965. 2.

Bodea Gh.: Acțiunile revoluționare ale minerilor dela Aghireș (Șorecani) din anii 1929—1932. Acta Musei Napocensis. Cluj, 1965. 2.

Bodea Gheorghe: Din lupta minerilor din Aghireș (Șorecani) împotriva exploatareii capitaliste în anul 1933. Analele Institutului de Istorie al Partidului de pe lângă C.C. al P.C.R. nr. 4. iul.—aug. 1965.

Dr. Ferenczi István: A kalotadamosi Tordalma. Igazság, 1967. VII. 16.

Ferenczi István: A mérai várhegy. Igazság, 1967. I. 6.

Ferenczi István: A Földvár és az Órhegy. (Nyárszó.) Igazság, 1973. XII. 8.

Ștefan Ferenczi: Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (Partea a II-a). Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate între anii 1947—1957 și în 1966. (Kalotaszeg.) Acta Musei Napocensis. Cluj, 1972. 9.

Ferenczi István: A gorbói „Bába-vára”. Igazság, 1970. XII. 26.

Ferenczi István: Almás — vagy Dezső vára. Igazság, 1961. IV. 2.

Ferenczi István: Az egeresi várkastély. Igazság, 1961. XI. 26.

Ferenczi István: Gyalu erődített települései és várai. Igazság, 1963. IV. 7.

Ferenczi István: A tordaszentlászlói „Póka vára”. Igazság, 1963. XI. 17.

Ferenczi István: A sztánai „Fellegvár”. Igazság, 1970. III. 25.

Szociográfia

Kós Károly: Kalotaszeg népének szociális helyzete ma, jövő kilátása és gazdasági átépítése. Református Szemle, 1932. 23.

Szentimrei Judit: Zimbește soarele la Viștea. România. Revista ONT. 1946. 7.

Nagy Olga: Hagyomány és haladás két kalotaszegi faluban. Korunk, 1959. 10.

Balogh Edgár: Kalotaszegi látogatás. Korunk, 1963. 10.

Balogh Edgár: Haladjon és maradjon meg Kalotaszeg. Igazság, 1968. XI. 10.

Fekete K.—Kádár J.: Megálltunk Bánffyhunyon. Igazság, 1969. VI. 5.

Okos György: Mezőgazdaság vagy háziipar. (Körösfő.) A Hét, 1972. 42.

Okos György: A kapun belül... és kívül. (Körösfő.) A Hét, 1972. 43.

Gazdasági problémák

Gyarmathy Zsigmond: Amikor én gyáros voltam. Kalotaszeg, 1891. 1.

Dr. Kós Károly: Híres hunyadi vásárok. Igazság, 1968. XI. 10.

Ady László: Az enémuló vízimalom. (Nagykapus.) Művelődés, 1970. 2.

Művelődés. Oktatás

Czuczsa János: Gyermekkori visszaemlékezések. (A hunyadi iskolára.) Kalotaszegi Magyar Református Naptár, 1937.

Gh. Racoviță: Monografia școalei primare din Gilău. Cluj, 1939.

György Lajos: Valkai András, egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században. Kelemen Lajos Emlékkönyv, 1947.

Almási István: Iskolai énektanítás és folklór Körösfőn. Korunk, 1962. 10.

Járai Rezső: Egy kalotaszegi faluban. (Körösfő.) Művelődés, 1969. 1.

Domokos István: Kalotaszegi leánytánc. Művelődés, 1969. 4.

Tar Károly: Hová lett a kalotaszegi párnás tánc. Falvak Dolgozó Népe, 1969. V. 7.

Martin György: Kalotaszegi legényes. Művelődés, 1969. 5.

Tar Károly: Művelődő Kalotaszeg. Korunk, 1969. 11.

Vasas Samu: Ő hívta fel a figyelmet a kalotaszegi folklór szépségeire. (Hory Farkas.) Igazság, 1973. II. 24.

Tar Károly: Állandó kiállítás Körösfőn. Művelődés, 1970. 2.

Egyház

Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára. A Kolozs-Kalotai egyházmegye rövid ismertetése. 1871. 18.

Mihálcz Elek: Egyháztörténeti adalékok. (Kalotaszeg.) Protestáns Közlöny, 1896. 26—36.

Vásárhelyi János: A kalotaszegi egyházmegye generális vizitációja. Református Szemle, 1932. 467.

A kalotaszegi református egyházmegye népesedési statisztikája 100 év alatt (1835—1935). Kalotaszegi Magyar Református Naptár, 1937.

Egészségügy

Fabinyi Rudolf: A jegenyei fürdő vizének vegyelemzése. Orvos-Természettudományi Értesítő, III. 1881. 261.

Földrajz

Dr. Tulogdy János: Cseppkőves barlang Körösfő alatt. Erdély, 1944. 9.

Tulogdy János: Kalotaszeg földje. Erdély, 1946. 1.

Kádár János: Ébredj, Csipkerózsika. (Sztána.) Igazság, 1969. X. 24.

Nyelvészet

Szabó T. Attila: Ordományos. Erdélyi Múzeum, XLVIII. 99—100.

Szabó T. Attila: Nyárszó. Varsza. Erdélyi Múzeum, L. 117—199.

Szabó T. Attila: Ríszeg. Erdélyi Múzeum, L. 269.

Gálffy Mózes—Márton Gyula: Tájszók Kalotaszegről és környékéről. Kolozsvár, 1965.

Folklór

Versényi György: Népköltési gyűjtemény Szucsákról. Ellenzék, 1903. 66.

Versényi György: Kolozsvár és Kolozsmegye néphagyományairól. Család és Iskola, 1906. 87.

Almási István—Olosz Katalin: Magyargyerőmonostori népköltészet. Bukarest, 1969.

Olosz Katalin: Magyargyerőmonostori népköltészet. Művelődés, 1969. 6.

Kallós Zoltán: Kalotaszegi népballadák. (Nádasmente.) Művelődés, 1970. 2.

Néprajz

- Jankó János: Kalotaszegi babonák. Ethnographia, 1891. 273.
Wlislócki Henrikné: Jóslo állatok a kalotaszegi néphitben. Ethnographia, 1892. 2—3.
Wlislóckiné Dörfler F. Anna: A kalotaszegi néphit köréből. Ethnographia, 1892. 362.
Vincze Ferenc: Lakodalmi ünnep a kalotaszegi népnél. Család és Iskola, 1895. 115.
Jankó János—Bene Lajos: Kalotaszegi ünnepi és névnapi köszöntők. Bánffyhu-nyad, 1908.
Téglás Gábor: Kalotaszegi román mítoszi emlékek. Ethnographia, 1910. 158.
Kresz Mária: A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluba. (Nyárszó.) Néprajzi Tanulmányok, 1949. 1.
Bátky Zsigmond: A kenderrel való munka Kalotaszegen. Néprajzi Értesítő, 1905. 264.
Gyórfy István: Juhtartás és tejgazdaság Kalotaszegen. Néprajzi Értesítő, 1934. 48.
Szabó T. Attila: A kalotaszegi női öltözködés leírása 1864-ből. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője, XXXIII. (1941) 3.
Nagy Jenő: Portul popular maghiar din tinutul Calatei. București, 1958.
Faragó—Vámszer—Nagy: A kalotaszegi magyar népi öltözet című monográfiából. Művelődés, 1970. 2.

Népművészet

- Kriesch Aladár: Mit jelent hát a kalotaszegi művészet. Magyar Iparművészet, 1903. 259.
Viski Károly: Mi a kopjafa? Ethnographia, 1910. 221.
Bokor Imre: A kalotaszegi faművesség pusztulása. Magyar Iparművészet, 1916. 105.
Körösfői-Kriesch Aladár: A kalotaszegi varrottas. Magyar Iparművészet, 1916. 151.
Murádin Jenő—Krizsán Zoltán: Kőfaragó Vista. Igazság, 1970. I. 24.
Vasas Samu: A kalotaszegi vagdalásos hímzésről. Művelődés, 1971. 2.
Ady László: Tanuljuk Kalotaszeget. (Az Umling asztalos festőcsalád művei.) Művelődés, 1971. 6.
Bada István: Fűrge, ügyes ujjak nyomában. Jó Pajtás (Jugoszlávia), 1971. IX. 16.
Végh Olivér: Kalotaszeg — a népművészet és a giccs békés egymás mellett élése. A Hét, 1972. 35.
Kabay Béla: A kalotaszegi madárleány. Utunk, 1972. 42.

Szépirodalom

- Binder Laura: Gyarmathy Zsigmondné Hóry Etelka (1843—1910). Család és Iskola, 1910. 94.
Hangay Sándor: A gycrófi szöktetője (vers). Erdély, 1913. 10.
Kós Károly: A „Kalotaszeg” főmunkatársa. (Móricz Zsigmond.) Korunk, 1962. 9.
Csetri Klára: Gyarmathy Zsigáné irodalmi levelezéséből. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1969. 1.
id. Morvay Pál: Egy rendhagyó író—olvasó találkozó (Ríszeg-tető.) A Hét, 1972. 29.
Bazsó Zsigmond: Sárvasári ereklék (riport). Igazság, 1973. I. 24.
Bazsó Zsigmond: Íme a Varjúvár (riport). Igazság, 1973. II. 11.

*

A *Korunk Évkönyv* 1974 szerkesztői és szerzői, valamint olvasói közötti találkozók során ez év január 17-én a 11. sz. Középiskola rajztermében a kolozsvári diáklapok szerkesztőivel és munkatársaival beszélgetett el Imreh István, Gaal György, Herédi Gusztáv, Maurer Gyula és Veress Zoltán; február 8-án a torockói népfőiskolán, 14-én a tordai művelődési ház Jósika Miklós irodalmi körében tartott előadást Imreh István, Herédi Gusztáv és Veress Zoltán; február 21-én a székelyudvarhelyi művelődési házban találkozott az olvasókkal Maurer Gyula, Nagy Miklós és Veress Zoltán, 22-én a sepsiszentgyörgyi textilgyár klubjában, 23-án a brassói Egyesülés Középiskola irodalmi köri ülésén találkozott az olvasókkal Gaal György, Herédi Gusztáv, Maurer Gyula és Veress Zoltán; végül pedig február 27-én a bánffyhungyadi művelődési házban vitatták meg az évkönyvet az olvasók Jordáky Lajos, Herédi Gusztáv, Szabó T. E. Attila és Veress Zoltán részvételével.

Sumar

* * * Vizita tovarășului Nicolae Ceaușescu în unele țări din Orientul Mijlociu 355 • König Miklós: Forul suprem al agricultorilor 358 • Kallós Miklós: Viața și filozofia 361 • Csehi Gyula: Gânduri despre marxism 367 • Călina Mare: Dialogul și limitele sale 374 • Mihailo Marković: Etica și științele sociale 379 • C. Cătean Éva: Documentarea și investigațiile în științele sociale 390 • Bányai László: Contribuții la portretul lui Gaál Gábor 399 • Bretter György: Semnificația unor prefețe 410 • Molnár Gusztáv: Introducere la critica criticii 420 • Hervay Gizella: Poezie 427 • Kahána Mózes: Fragment de roman 442 • Győri Klára: Amintiri (introducere de Nagy Olga) 447

NOTE

Kántor Lajos: Patria și scrisul 457 • Octavian Șireagu: Întâlniri cu Emil Isac și Kosztolányi Dezső 458 • Balázs Péter: Paleta lui Teodor Harșla 459 • Simon Dezső: În ajunul unui sfert de veac 462

VIAȚA INTERNAȚIONALĂ

Georges Ravis-Giordani: Vocația și îndoilele etnologului 465

DOCUMENTE

László Attila: Corespondența V. Gordon Childe—László Ferenc 473

CRITICĂ

Ágoston Vilmos: Lirismul acțiunii 483 • Bálintfi Ottó: Limitele orizontului 488 • Ágopcsa Marianna: Inventar și istorie de artă 494 • Nagy Miklós: Despre unele cărți agricole 498

BIBLIOTECĂ, PANORAMĂ, REDACTORI—CITITORI

Második évkönyvünk sajtóvisszhangjából

Érthető, hogy az évkönyv ismertetésénél a sajtó közügyi szerepének megvilágítását kérjük számon, s azokat a tanulságokat keressük, melyek a most előtérbe helyezett sajtótörténeti múlt részleteiből tárulnak felénk. Az évkönyv mindkét kívánságunk teljesítéséhez hozzájárul.

A HÉT (Bukarest)

A Korunk Évkönyv 1974 a szűkre szabott keret ellenére néhány kiváló, meggondolkoztató tanulmányt bocsátott az olvasó rendelkezésére, jelentős mértékben hozzájárult önismeretünk gazdagodásához, elmélyüléséhez.

BRASSÓI LAPOK

Örvendetes dolog... hogy miközben a hazai magyar sajtó történetének néhány fontos jelenségéről szóltak a tanulmányok írói, mindig figyelemmel voltak arra is, hogy az elmúlt száz-másfélszáz év alatt a haladó szellemű magyar és román sajtó munkásai fölismerték az együttműködés fontosságát.

FÁKLYA (Nagyvárad)

Az évkönyv, bevezetőjében, arra is utal, hogy bár a vaskos kötet döntő többségében a romániai magyar sajtótörténettel foglalkozik, mégsem úgynevezett „műhelytanulmányok”-ról van szó, hanem a különböző lapok, laptípusok történetének keretében a tegnapot és mát összekötő különféle témákról írnak, vallanak a szerzők.

MAGYAR NEMZET (Budapest)

A kolozsvári Korunk 1974-es évkönyve érkezett újdonságként hozzánk nemrégiben. A tavalyi első évkönyv megérdemelt feltűnést keltett mindenütt, ahová csak eljutott, hiszen a romániai magyar tudományosság mutatkozott be lapjain... A most frissen elénk került a romániai magyar sajtótörténet évkönyve, s legalább olyan érdeklődésre tarthat számot, mint amilyent a tavalyi iránt tapasztaltunk.

MAGYAR SZÓ (Újvidék)